

รายงานวิจัย

การศึกษาทุนทางสังคม และบทบาทในขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมด้านสุขภาพ:
กรณีศึกษาประชาคมสุขภาพหมู่บ้านแห่งหนึ่ง ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ
ของประเทศไทย

**THE STUDY ON SOCIAL CAPITAL AND THE ROLE OF SOCIAL CAPITAL IN
SOCIAL MOVEMENT: CASE STUDY OF HEALTHY CIVIL SOCIETY IN ONE
VILLAGE IN NORTH-EASTERN REGION OF THAILAND**

โดย

นายประชาธิป กะทา

งานวิจัยฉบับนี้ได้รับทุนอุดหนุนการวิจัยจาก
สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ กระทรวงวัฒนธรรม
ประจำปีงบประมาณ ๒๕๔๗

กิตติกรรมประกาศ

งานวิจัยชิ้นนี้แม้จะสำเร็จลงได้ด้วยแรงกาย แรงใจของผู้ทำวิจัยเป็นส่วนใหญ่ แต่ปฏิเสธไม่ได้ว่า ถ้าไม่มีบุคคลและหน่วยงานเหล่านี้ งานวิจัยชิ้นนี้คงไม่มีทางจะสำเร็จลงได้เลย

บุคคลท่านแรกคือ รศ. ดร. กุศล สุนทรธาดา อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์ที่สถาบันวิจัยประชากรและสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล ผู้ซึ่งแนะนำแนวคิดทุนทางสังคมให้รู้จัก พร้อมกับกระตุ้นให้ศึกษา

รศ. ดร. ชาย โพธิ์ธิดา อาจารย์ประจำสถาบันวิจัยประชากรและสังคม ที่รับเป็นอาจารย์ที่ปรึกษา และถ่ายทอดแนวคิดการทำวิจัยเชิงคุณภาพ

ดร. นพ. โกมาตร จึงเสถียรทรัพย์ นักมานุษยวิทยาการแพทย์ ที่บ่มเพาะแนวคิดทางสังคมวิทยา และมานุษยวิทยาในการมองปรากฏการณ์ทางสังคม

สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ ที่สนับสนุนเงินทุนในการทำวิจัย ช่วยให้การลงพื้นที่เก็บข้อมูลเป็นไปอย่างราบรื่น เงินทุนบางส่วนช่วยให้ผู้ทำวิจัยสามารถซื้อหนังสือที่เป็นประโยชน์ในการวิเคราะห์ข้อมูลได้เพิ่มเติม

คณะกรรมการพิจารณาทุนของสำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ ภาคตะวันออก เฉียงเหนือ โดยเฉพาะ รศ. ดร. สมศักดิ์ ศรีสันติสุข อาจารย์ประจำคณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น ที่ให้คำปรึกษาที่เป็นประโยชน์อย่างมากในการวิเคราะห์ข้อมูล

ตลอดจนพี่ๆ เพื่อนๆ ที่สำนักวิจัยสังคมและสุขภาพ กระทรวงสาธารณสุข ที่เอาใจใส่สอบถามความคืบหน้าของงานวิจัย และให้กำลังใจตลอดเวลา

ที่ขาดไม่ได้เลยคือชาวบ้านหมู่บ้านโคกพัฒนา ที่ยอมให้ผู้ทำวิจัยเข้าไปเรียนรู้วิถีชีวิต วิถีชุมชนอย่างละเอียดลึกซึ้ง พร้อมกับยินยอมตอบข้อซักถามอย่างเต็มที่

หากงานวิจัยชิ้นนี้จะมีข้อบกพร่องอยู่บ้างบางประการ นั้นย่อมอยู่ในความรับผิดชอบของผู้ทำวิจัย แต่เพียงผู้เดียว

ประชาธิป กะทา

16 พฤษภาคม 2548

บทคัดย่อ

การวิจัยเรื่องนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อเข้าใจถึงธรรมชาติของทุนทางสังคมในชุมชนชนบทไทย และบทบาทของทุนทางสังคมในการพัฒนาชุมชน โดยต้องการขยายขอบเขตการวิเคราะห์ทุนทางสังคมจากลักษณะเชิงโครงสร้าง 2 ลักษณะ คือ ทุนทางสังคมลักษณะการรับรู้ (Cognitive Social Capital) และทุนทางสังคมลักษณะโครงสร้าง (Structural Social Capital) โดยมุ่งทำความเข้าใจกระบวนการแปลงทุนทางสังคมออกมาเป็นภาคปฏิบัติการทางสังคม ศึกษาภาคทางสังคมหรือตัวกระทำ (Social Actors) ที่ทำหน้าที่แปลงทุนทางสังคมปรากฏเป็นปฏิบัติการทางสังคม พร้อมกับการศึกษาภาคปฏิบัติการของทุนทางสังคมที่แสดงออกมาในลักษณะต่างๆ

การวิจัยครั้งนี้ใช้ระเบียบวิธีวิจัยเชิงคุณภาพ หมู่บ้านที่ศึกษาเป็นหมู่บ้านที่มีพัฒนาการการรวมกลุ่มพัฒนาอย่างต่อเนื่อง ทั้งที่ชาวบ้านร่วมมือกันเองและร่วมมือกับบุคคล หน่วยงานจากภายนอก

งานวิจัยแสดงให้เห็นว่า การอธิบายแนวคิดทุนทางสังคมโดยลดทอนทุนทางสังคมให้เหลือเพียงลักษณะเชิงโครงสร้าง ไม่สามารถนำมาใช้เป็นแนวคิดหลักในการปรับประยุกต์ รื้อฟื้น พัฒนาทุนทางสังคมในชุมชนชนบทไทยได้เต็มที่

งานวิจัยพบว่า การที่จะนำทุนทางสังคมมาใช้ให้เกิดประโยชน์ต่องานพัฒนาได้นั้น จำเป็นต้องมีตัวกระทำที่ทำหน้าที่จัดการแปลงทุนทางสังคมลักษณะเชิงโครงสร้างดังกล่าวออกมาเป็นภาคปฏิบัติการทางสังคม ตัวกระทำที่กล่าวถึง ได้แก่ แกนนำหมู่บ้านที่ผ่านการสั่งสม บ่มเพาะประสบการณ์ และความรู้จากการเคลื่อนไหวงานพัฒนาอย่างต่อเนื่อง รวมทั้งบริบททางประวัติศาสตร์ชุมชนที่หล่อหลอมอุดมการณ์ทางการเมืองและแนวคิดการทำงานพัฒนา

ทุนทางสังคมดั้งเดิมที่นำมาแปลงเป็นภาคปฏิบัติการทางสังคม อาทิ ค่านิยมการเคารพนับถือผู้อาวุโสและผู้เฒ่าหมู่บ้าน ระบบเครือญาติที่แน่นแฟ้น มโนสำนึกความเป็นพี่น้อง และสายสัมพันธ์ทางสังคมที่ขยายขอบเขตกว้างขวาง ภาคปฏิบัติการทุนทางสังคมตั้งอยู่บนบรรทัดฐานความไว้วางใจระหว่างกัน ความช่วยเหลือเกื้อกูลกัน แบบแผนความสัมพันธ์อันดีที่มีต่อกันทั้งระหว่างแกนนำกับชาวบ้าน และแกนนำด้วยกันเอง นอกจากนั้น ทุนเศรษฐกิจได้สนับสนุนการแปลงทุนทางสังคมเป็นภาคปฏิบัติการเช่นกัน

ภาคปฏิบัติการทุนทางสังคมที่เกิดขึ้น ได้ผลิตใหม่ทุนทางสังคมผ่านสัจจะตัวใหม่ เช่น วาทกรรมการพึ่งตนเอง ระบบเงินตราชุมชน โรงเรียนชาวนา โรงเรียนวัฒนธรรม บุญกลางข้าว และโรงเรียนชุมชน ทุนทางสังคมใหม่ที่เกิดขึ้นเป็นโครงสร้างความสัมพันธ์ของชีวิตรูปแบบใหม่และผลิตความหมายใหม่อย่างสอดคล้องกับพลวัตการเปลี่ยนแปลงทางสังคมวัฒนธรรม และพบว่าองค์กรลักษณะประชาสังคมเอื้อต่อการแปลงทุนทางสังคมออกมาเป็นภาคปฏิบัติการ และเอื้อต่อการผลิตใหม่ทุนทางสังคม

งานวิจัยเสนอแนะว่า หน่วยงานรัฐควรเปิดพื้นที่ทางสังคม สนับสนุนให้เกิดการรวมตัวลักษณะประชาสังคมแก่ชาวบ้าน เพราะองค์กรประชาสังคมเอื้อต่อการแปลงทุนทางสังคมสนับสนุนต่องานพัฒนาชุมชน นอกจากนั้น การรวมตัวระหว่างองค์กรชาวบ้านลักษณะเครือข่ายพันธมิตรช่วยเหลือกันเองมีส่วนช่วยสนับสนุนกระบวนการเรียนรู้ระหว่างชาวบ้าน พร้อมกับสร้างสายสัมพันธ์ทางสังคมที่ขยายขอบเขตออกไปภายนอกหมู่บ้าน และควรคำนึงถึงสัจจะตัวใหม่ที่ช่วยผลิตใหม่ทุนทางสังคม

ABSTRACT

The main purpose of this research was to understand the nature of social capital in a Thai rural community and the role of social capital for community development by analyzing two characteristics of social capital: cognitive social capital and structural social capital. In addition, the transformation process of social capital in these two characteristics into social capital practice was observed.

The research focused on existing social capital and the social actors who transform social capital into social capital practice as well as the expression of social capital practice in various forms.

The research used qualitative research methods, participatory observation and in-depth interview, to study one village in the north-eastern region of Thailand. The village was selected by purposive sampling on the precondition that the village had long been developed and that there were many local organizations for the development movement.

The research found that the explanation of social capital in its two characteristics, cognitive social capital and structural social capital, cannot explain social capital in a Thai village because this explanation sees social capital as stagnant which cannot play a role in the community development. In order to use social capital in community development, there must be social actors to transform social capital into social capital practice. These actors are the village leaders who are the products of the village history in development ideology and the engagement in many activities for the community development.

Social capital of the village which is transformed into social capital practice is the value system in respect to the old people and the village leaders, the kindred system, the respect to the same Pee-Pu-Ta and the social network. The social capital practice is based on the norm of trust, reciprocity and good relationship either between the village's leaders and the villagers or among the village leaders. What is more, it was found that economic capital plays a role in supporting the transformation of social capital into social capital practice.

The research also found that social capital practice has produced new social capital based on existing social capital in the village through new signs. For example, the self-supporting discourse (Het-Yu-Het-Kin), the community money, the farmer school, the culture school, the community bank, the rice celebration ceremony and the village's rice mill. These new types of social capital are new structures of associational life which are reproduced with new meaning in accordance with socio-cultural dynamics of change.

Another interesting finding is that participation of the villagers in the form of civil society helps facilitate the transformation of social capital into social capital practice and production of new social capital based on the existing social capital.

As for suggestions, this research suggests that participation of the villagers in the form of civil society should be supported. Networks of many development movements at the community level should also be supported for mutual learning between villagers and close relationships between villagers in one village and those in other villages. Attention to new signs should also be given to produce new social capital. In case any organization would like to use social capital for community development, attention should also be given to equal access of villagers to social capital.

สารบัญ

	หน้า
กิตติกรรมประกาศ	ก
บทคัดย่อ (ภาษาไทย)	ข
บทคัดย่อ (ภาษาอังกฤษ)	ค
ตาราง	ง
แผนภาพ	ฉ
บทที่ 1 บทนำ	
1.1 ความสำคัญและที่มาของปัญหา	1
1.2 วัตถุประสงค์	3
1.3 คำถามการวิจัย	3
1.4 ประโยชน์ที่ได้รับ	4
1.5 ขอบเขตการศึกษา	4
บทที่ 2 ทบทวนวรรณกรรมและแนวคิดที่เกี่ยวข้อง	
2.1 แนวคิดทุนทางสังคมต่างประเทศ	5
2.2 แนวคิดทุนทางสังคมในประเทศไทย	23
2.3 กรอบแนวคิดการศึกษา	35
บทที่ 3 ระเบียบวิธีวิจัย	
3.1 วิธีการศึกษา	37
3.2 การเลือกพื้นที่ศึกษา	37
3.3 วิธีการเก็บรวบรวมข้อมูล	37
3.4 เครื่องมือเก็บข้อมูล	41
3.5 การวิเคราะห์ข้อมูล	41

สารบัญ

	หน้า
บทที่ 4 หมู่บ้านโคกพัฒนา	
4.1 บทเกริ่นนำ	43
4.2 ที่ตั้งและสภาพทั่วไปของหมู่บ้าน	45
4.3 ลักษณะทางประชากรและสภาพเศรษฐกิจ	50
4.4 ความเป็นมาของหมู่บ้าน และอุดมคติบ้านพี่ เมืองน้อง	50
4.5 ระบบคุณค่า ความเชื่อท้องถิ่น	52
4.6 โครงสร้างความสัมพันธ์ในหมู่บ้าน	64
4.7 ประวัติศาสตร์ของหมู่บ้าน	69
4.8 บทสรุป	80
บทที่ 5 ตัวกระทำกร และภาคปฏิบัติการทุนทางสังคม	
5.1 แกนนำหมู่บ้าน: ตัวกระทำกรผู้ทำหน้าที่แปลงทุนทางสังคม	83
5.2 ชมรมรักษัรรมชาติ: ภาคปฏิบัติการทุนทางสังคม	92
5.3 การผลิตใหม่ของทุนทางสังคมบนรากฐานทุนทางสังคมดั้งเดิม	102
5.4 วิเคราะห์ภาคปฏิบัติการทุนทางสังคม	114
บทที่ 6 สรุปผลและเสนอแนะ	
6.1 สรุปผลการศึกษา	117
6.2 ข้อเสนอแนะ	119
บรรณานุกรม	120

ตาราง

หน้า

ตารางที่ 1: เปรียบเทียบความคล้ายคลึงและความแตกต่างระหว่างแนวคิด ทุนด้านเศรษฐศาสตร์ และทุนทางสังคม	8

แผนภาพ

	หน้า
แผนภาพที่ 1: กรอบแนวคิด ระดับ และประเภทของทุนทางสังคมของ Krishna and Shrader ปี ค.ศ. 1999 ซึ่งประยุกต์จากกรอบแนวคิด Bain and Hicks	16
แผนภาพที่ 2: แผนที่หมู่บ้าน โคกพัฒนา	49

บทที่ 1

บทนำ

1.1 ความสำคัญและที่มาของปัญหา

ทิศทางการพัฒนาประเทศช่วงที่ผ่านมา แม้จะประสบความสำเร็จในการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมหลายเรื่อง แต่ขณะเดียวกันก็ได้เกิดปัญหาติดตามมาหลายเรื่องเช่นเดียวกัน เช่น ความเหลื่อมล้ำในการกระจายรายได้และความยากจน ความเสื่อมโทรมของทรัพยากรธรรมชาติสิ่งแวดล้อม และปัญหาสังคมด้านต่าง ๆ ส่งผลกระทบต่อคุณภาพชีวิตของคนไทย ทำให้การพัฒนาขาดความสมดุลและไม่ยั่งยืน สาเหตุส่วนหนึ่งเป็นผลมาจากกระบวนการพัฒนาของรัฐเอง โดยเริ่มต้นจากการขยายขอบเขตอำนาจของรัฐ ตามด้วยการเกษตรเชิงพาณิชย์ และท้ายสุด การเติบโตของอุตสาหกรรม ความเปลี่ยนแปลงเหล่านี้ล้วนเกิดขึ้นในคริสต์ศตวรรษที่ยี่สิบทั้งนั้น (อคิน รพีพัฒน์ 2540: 163)

การมุ่งพัฒนาประเทศให้ทันความทันสมัย โดยยึดแม่แบบวัฒนธรรมประเทศตะวันตก ทำให้เราหลงลืมคุณค่าเดิมที่เรามีอยู่ ไม่ได้พัฒนาจากรากฐานเดิมของชุมชน และภูมิปัญญาที่สั่งสมสืบทอดจากรุ่นสู่รุ่น การพัฒนาประเทศจึงก่อให้เกิดพื้นที่ทับซ้อนกันระหว่างอำนาจรัฐกับวิถีวัฒนธรรมชาวบ้าน จนเกิดปัญหาความขัดแย้งระหว่างรัฐกับภาคประชาชนปะทุขึ้นในหลายพื้นที่ของประเทศ ช้ำร้ายเมื่อรัฐรวมศูนย์อำนาจไว้ที่ส่วนกลางมากขึ้น สถาบันหลักที่คอยดูแลความมั่นคงของชีวิต ไม่ว่าจะเป็นชุมชน ระบบอาวุโส หรือวัดก็ค่อย ๆ หดอริสระไปทุกที ความเคยชินกับสภาพการที่รัฐเข้ามาดำเนินการต่าง ๆ ให้ด้วยความหวังดี กลับส่งผลให้ภาคสังคม โดยเฉพาะชุมชนซึ่งเคยจัดการกับสิ่งต่าง ๆ ได้เองมาก่อนค่อย ๆ สูญเสียความสามารถการจัดการปัญหาของตนเองไปแทบหมดสิ้น เกิดภาวะที่เรียกว่า “การเป็นอัมพาตทางโครงสร้าง” สะท้อนภาพของภาครัฐที่ใหญ่โตจนครอบคลุมภาคอื่น ๆ ของสังคมเกือบทั้งหมด (อานันท์ กาญจนพันธุ์ 2544: 150) เมื่อศักดิ์ศรีความเป็นชุมชนถูกลดทอนลงเหลือแค่เป็นพื้นที่แห่งการพัฒนา ไม่ใช่พื้นที่ของความสัมพันธ์และความหลากหลายทางวัฒนธรรม “ทุนทางสังคม” หรือ “คุณค่าเดิม” ของชุมชนหมู่บ้านจึงถูกลดทอน เกือบกด ปิดกั้น ตามไปด้วย

คุณค่าทุนทางสังคมที่มีอยู่ในสังคมไทย ถือเป็นทุนสำคัญที่มีส่วนเสริมสร้างวิถีชีวิตที่ดีของคนในสังคมและช่วยสนับสนุนการพัฒนาเศรษฐกิจ สังคม และการเมืองการปกครองของประเทศ โดยเฉพาะในยามที่เกิดวิกฤตทางเศรษฐกิจและสังคมซึ่งเป็นสถานการณ์ที่ทุนทางทรัพยากรธรรมชาติ และทุนทางเศรษฐกิจมีข้อจำกัด วิกฤตเศรษฐกิจเมื่อปี พ.ศ. 2540 เป็นตัวอย่างอันดี ที่แสดงให้เห็นว่าสังคมไทยมีทุนทางสังคมมากหลายมิติช่วยเป็นดาบช่วยรองรับช่วยเหลือคนและสังคมในเบื้องต้น (สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ 2547: 1)

แม้แนวคิด “ทุนทางสังคม” จะเป็นศัพท์ใหม่ แต่ความจริงแล้วมันเป็นสิ่งที่มีอยู่หรือเคยมีอยู่ในชุมชนไทยมานาน เป็นมรดกตกทอดอยู่ในสังคมไทย เพียงแต่เราไม่สนใจและละเลยจากมัน หรือไม่เข้าใจสิ่งทีเรียกว่า ทุนทางสังคม ไม่ได้พัฒนาปรับเปลี่ยนให้ก้าวหน้าตามการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นได้ทัน ทุนทางสังคม หรือ คุณค่าเดิม ที่สังคมไทยมีอยู่แล้ว อาทิ การมีสถาบันพระมหากษัตริย์เป็นศูนย์รวมจิตใจ มีระบบเครือญาติ และชุมชนที่เข้มแข็งบนพื้นฐานวัฒนธรรมที่เอื้อเพื่อ เพื่อแม่ ความมีน้ำใจไมตรี การรวมกลุ่มเป็นองค์กร หรือการจัดตั้งเป็นเครือข่ายต่าง ๆ เช่น กลุ่มออมทรัพย์ กลุ่มเกษตรผสมผสาน เครือข่ายโรงสีชุมชน รวมทั้งภูมิปัญญาท้องถิ่น และกระบวนการเรียนรู้ที่ชุมชนสร้างสรรค์ สัมผัสขึ้นมาเพื่อการดำรงชีพ

จากความตระหนักในคุณค่าทุนทางสังคมที่มีอยู่ในสังคมไทย งานศึกษาชิ้นนี้ จึงมุ่งศึกษาทุนทางสังคมไทยในระดับจุลภาค คือ ระดับชุมชนหมู่บ้านไทย ที่ดำรงอยู่ในลักษณะเชิงโครงสร้างสองลักษณะ คือ 1. ทุนทางสังคมลักษณะการรับรู้ (cognitive social capital) หรือทุนทางสังคมภายใน ได้แก่ ระบบคุณค่า ความเชื่อท้องถิ่น ที่วางอยู่บนพื้นฐานของการเคารพอ่อนน้อมต่อธรรมชาติ หรือกำหนดตนเองเป็นส่วนหนึ่งของธรรมชาติ ซึ่งมีรากฐานมาจากพุทธศาสนา และระบบความเชื่อเรื่องผี โดยสิ่งเหล่านี้แสดงผ่านพิธีกรรม จารีต ประเพณีท้องถิ่น ที่ถือปฏิบัติสืบต่อกันมา และภูมิปัญญาท้องถิ่นที่เป็นผลจากการที่ชุมชนสร้างสรรค์สร้าง สัมผัส ปรับตัว เพื่อการดำรงชีพ ทั้งในพื้นที่ชุมชนและจากการได้แลกเปลี่ยนสังสรรค์ทางวัฒนธรรมกับกลุ่มชนอื่น

2. ทุนทางสังคมลักษณะโครงสร้าง (structural social capital) หรือทุนทางสังคมภายนอก ซึ่งอยู่ในรูปโครงสร้างสถาบัน และระบบความสัมพันธ์ ได้แก่ กลุ่มองค์กรภาคประชาสังคม ผู้นำที่เป็นทางการ และผู้นำทางปัญญาของชุมชน ระบบเครือญาติ ความสัมพันธ์ทางสังคมทั้งแนวราบและแนวตั้ง (ระบบอุปถัมภ์)

พร้อมกับขยายกรอบแนวคิดการศึกษาที่มุ่งศึกษาปฏิบัติการทุนทางสังคมเป็นสำคัญ โดยศึกษาตัวกระทำกร (Actor) หรือตัวกลไกบางอย่างที่แปลงทุนทางสังคมที่สงบนิ่งลักษณะเชิงโครงสร้างปรากฏเป็นปฏิบัติการทางสังคมขึ้นมาได้ พร้อมทั้งศึกษาภาคปฏิบัติการของทุนทางสังคมที่แสดงออกมาในรูปแบบลักษณะต่าง ๆ ด้วย

เพื่อประโยชน์ในการปรับประยุกต์ รื้อฟื้น ใช้ทุนทางสังคมของไทยอันหลากหลาย ให้กลับมามีบทบาทเป็นพลังสำคัญขับเคลื่อนชุมชนให้เข้มแข็ง พึ่งตนเองได้จริง และเป็นแรงผลักดันกำหนดทิศทางการพัฒนาประเทศโดยไม่หลงลืม ละทิ้ง คุณค่าเดิมที่มีอยู่ เพื่อให้การพัฒนาเกิดความสมดุลยั่งยืน

1.2 วัตถุประสงค์

วัตถุประสงค์หลักการวิเคราะห์ทุนทางสังคมงานวิจัยชิ้นนี้ คือ การขยายขอบเขตการวิเคราะห์ทุนทางสังคมจากลักษณะเชิงโครงสร้าง 2 ลักษณะ คือ ทุนทางสังคมลักษณะการรับรู้ (cognitive social capital) และทุนทางสังคมลักษณะโครงสร้าง (structural social capital) ซึ่งให้ภาพทุนทางสังคมที่ค่อนข้างหยุดนิ่งไม่เป็นพลวัต มุ่งสู่การทำความเข้าใจกระบวนการแปลงทุนทางสังคมในลักษณะเชิงโครงสร้างดังกล่าวออกมาเป็นภาคปฏิบัติการบางลักษณะ โดยมีวัตถุประสงค์ดังต่อไปนี้

1. ศึกษาลักษณะทุนทางสังคมที่ดำรงอยู่ภายใต้ลักษณะเชิงโครงสร้าง 2 ลักษณะ คือ ทุนทางสังคมลักษณะการรับรู้ (cognitive social capital) และทุนทางสังคมลักษณะโครงสร้าง (structural social capital)
2. ศึกษาตัวกระทำ (Actor) หรือตัวกลไกบางอย่างที่แปลงทุนทางสังคมที่สงบนิ่งลักษณะเชิงโครงสร้างปรากฏเป็นปฏิบัติการทางสังคมขึ้นมาได้
3. พร้อมทั้งศึกษาภาคปฏิบัติการของทุนทางสังคมที่แสดงออกมาในรูปลักษณะต่าง ๆ

1.3 คำถามการวิจัย

คำถามที่งานวิจัยชิ้นนี้มุ่งหาคำตอบ คือ

1. ทุนทางสังคมที่ดำรงอยู่ภายใต้ลักษณะเชิงโครงสร้าง 2 ลักษณะ คือ ทุนทางสังคมลักษณะการรับรู้ (cognitive social capital) และทุนทางสังคมลักษณะโครงสร้าง (structural social capital) มีอะไรบ้าง ทั้งที่เป็นทุนทางสังคมดั้งเดิม และทุนทางสังคมที่ผลิตขึ้นใหม่จากภาคปฏิบัติการทุนทางสังคมที่เกิดขึ้น
2. ตัวกระทำ (Actor) หรือตัวกลไกบางอย่างที่แปลงทุนทางสังคมที่สงบนิ่งลักษณะเชิงโครงสร้างปรากฏเป็นปฏิบัติการทางสังคมขึ้นมาได้นั้น มีอะไรบ้าง และตัวกระทำดังกล่าวได้ใช้ประโยชน์จากทุนทางสังคมอย่างไร
3. ภาคปฏิบัติการของทุนทางสังคมที่เกิดขึ้นแสดงออกมาในรูปลักษณะอย่างไร

1.4 ประโยชน์ที่ได้รับ

องค์ความรู้ที่ได้จากการศึกษาจะเป็นพื้นฐานแก่หน่วยงานที่เกี่ยวข้องให้สามารถปรับประยุกต์และพัฒนาทุนทางสังคมที่มีความหลากหลายของประเทศ ซึ่งขึ้นอยู่กับโครงสร้างทางเศรษฐกิจสังคมและวัฒนธรรมของแต่ละพื้นที่ รวมทั้งมีความเชื่อมโยงกับมิติการพัฒนาต่าง ๆ อย่างเป็นพลวัต เพื่อประโยชน์ในการพัฒนาประเทศที่สมดุล และยั่งยืนสืบไป อีกทั้งเป็นประโยชน์แก่กลุ่มองค์กรชาวบ้านได้เรียนรู้จากตัวอย่างชุมชนที่สามารถรื้อฟื้น ปรับประยุกต์ ผลิดใหม่ทุนทางสังคม ขึ้นมาปรับใช้การเคลื่อนไหวงานพัฒนาที่ครอบคลุมหลากหลายมิติเพื่อความเข้มแข็งและพึ่งตนเอง ได้อย่างยั่งยืนของชุมชนหมู่บ้านต่อไป

1.5 ขอบเขตการศึกษา

ขอบเขตด้านพื้นที่ศึกษา: พื้นที่ศึกษาได้ใช้วิธีการเลือกแบบเฉพาะเจาะจง (Purposive Sampling) โดยเลือกหมู่บ้านแห่งหนึ่งในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศ ซึ่งมีพัฒนาการการรวมกลุ่มพัฒนาและการเคลื่อนไหวกิจกรรมพัฒนาตลอดระยะเวลาไม่ต่ำกว่า 20 ปีที่ผ่านมา

ขอบเขตด้านเนื้อหา: ศึกษาภาคปฏิบัติการทุนทางสังคมโดยเน้น 1) ศึกษาตัวกระทำกร (Actor) หรือตัวกลไกบางอย่างที่แปลงทุนทางสังคมที่สงบนิ่งลักษณะเชิงโครงสร้างปรากฏเป็นปฏิบัติการทางสังคม 2) พร้อมทั้งศึกษาภาคปฏิบัติการของทุนทางสังคมที่แสดงออกมาในรูปลักษณะต่าง ๆ

บทที่ 2

ทบทวนวรรณกรรมและแนวคิดที่เกี่ยวข้อง

การทบทวนวรรณกรรมและแนวคิดที่เกี่ยวข้อง เพื่อเป็นแนวทางกำหนดกรอบแนวคิดในการศึกษา ผู้ศึกษาได้กำหนดขอบเขตการศึกษาองค์ความรู้ไว้ 2 หัวข้อหลัก คือ

1. แนวคิด “ทุนทางสังคม” ในต่างประเทศ
2. แนวคิด “ทุนทางสังคม” ในประเทศไทย

สำหรับเหตุผลที่จำเป็นต้องแยกการนำเสนอทั้งแนวคิด “ทุนทางสังคม” ของต่างประเทศ และในประเทศ ประการแรก ต้องการนำเสนอให้เห็นภาพและเข้าใจที่มาของแนวคิดทุนทางสังคมซึ่งเป็นแนวคิดที่รับมาจากต่างประเทศ เพราะก่อนหน้านี้ในแวดวงวิชาการไทยไม่มีการใช้คำนี้ในการอธิบายปัจจัยเอื้อทางสังคมและวัฒนธรรมด้านต่างๆ ที่มีอยู่ในชุมชนอันส่งผลต่อการพัฒนาชุมชน ประการที่สอง ต้องการให้เห็นภาพและเข้าใจทุนทางสังคม ตามความหมายของ นักคิด นักพัฒนา นักวิชาการไทย ที่พยายามอธิบายและประยุกต์แนวคิดให้สอดคล้องกับบริบทสังคมและวัฒนธรรมไทย แม้บางองค์ประกอบของทุนทางสังคมจะแตกต่างจากแนวคิดต่างประเทศพอสมควร หากแต่เป็นเรื่องของฐานคิดและมุมมองของแต่ละสังคม

2.1 แนวคิดทุนทางสังคมในต่างประเทศ

แนวคิดว่าด้วยทุน

คำว่า “ทุน” (Capital) โดยทั่วไปจะเกี่ยวข้องกับ ทรัพยากร (Resources) สินทรัพย์ (Assets) พันธบัตร (Stocks) หรือสิ่งที่มีคุณลักษณะจับต้องไม่ได้ เช่น อำนาจ หรือ ศักยภาพ และคำว่า “ทุน” โดยปกติทั่วไปมักจะอ้างถึงเฉพาะคุณค่าในทางเศรษฐศาสตร์ (Economic value) ของทรัพยากรต่างๆ ที่บุคคลหรือองค์กรเป็นเจ้าของ อย่างไรก็ตามบางครั้ง “ทุน” ใช้ประโยชน์ในการบรรยายคุณลักษณะทางด้านอื่นด้วย โดยอาจเกี่ยวข้องกับคุณลักษณะทางด้านต่อไปนี้

- เศรษฐศาสตร์
- การศึกษา ได้แก่ ทุนทางสติปัญญา (Intellectual capital)
- สังคม

- สิ่งแวดล้อม
- ความสวยงาม (Aesthetic) หรือวัฒนธรรม

Hubley (อ้างใน Harding O. and White L. 2000) ได้อธิบายถึง “ทุน” ในมุมมองทางเศรษฐศาสตร์ที่กว้างขวางออกไป โดยแบ่งทุนออกเป็น 6 ประเภทด้วยกัน คือ

1. ทุนทางสังคม (Social capital) เป็นความไว้วางใจ (Trust) ที่หาได้จากสมาชิกทั้งหมดของชุมชน เช่น ครอบครัว หรือกลุ่มลูกค้า
 2. ทุนทางการเงิน (Financial capital) เป็นทุนในรูปของตัวเงิน เช่น เงินสำหรับการค้าขาย และการเป็นเจ้าของสิ่งที่มีอยู่โดยถูกกฎหมาย
 3. ทุนทางธรรมชาติ (Natural capital) เป็นสิ่งที่มีอยู่ในนิเวศน์วิทยาอยู่แล้วและถูกปกป้องโดยชุมชนเพื่อใช้ในการสนับสนุนค่าจ้างการดำรงชีวิต
 4. ทุนบุคคล (Individual capital) เป็นสิ่งที่มีอยู่ในตัวบุคคลอยู่แล้ว ถูกปกป้องคุ้มครองโดยสังคม และเป็นแรงงานในภาคธุรกิจ การค้าขาย
 5. ทุนจากการสั่งสอน การให้ความรู้ (Instructional capital) เป็นความรู้ของบุคคลและชุมชน รวมทั้งโปรแกรม (Software) ต่างๆ เพื่อประโยชน์ในการบริหารจัดการ การคาดคะเน สร้างขึ้น หรือเพื่อหลีกเลี่ยงอนาคต
 6. ทุนโครงสร้างพื้นฐาน (Infrastructural capital) เป็นระบบช่วยเหลือ สนับสนุนที่ไม่ได้มาจากธรรมชาติ เช่น เสื้อผ้า ที่ปักพิง ถนน และไม่ใช้การสั่งสอนแนะนำ ตลอดจนทรัพยากรธรรมชาติ
- เนื่องจากแนวคิด “ทุนทางสังคม” ถูกพัฒนา ประยุกต์ โดยนักเศรษฐศาสตร์ นักรัฐศาสตร์ รวมทั้งนักสังคมศาสตร์ หากพิจารณาจะคล้ายกับเป็นสิ่งที่เป็นามธรรมจับต้องไม่ได้เหมือนทุนทางเศรษฐศาสตร์ที่เป็นตัวเงิน หรือสินทรัพย์ เช่น บ้าน รถยนต์ ที่ดิน ดังนั้นหากจะเริ่มอธิบายให้เห็นภาพชัดเจน จำเป็นต้องเปรียบเทียบลักษณะของ “ทุน” กับแนวคิดด้านเศรษฐศาสตร์ที่มีความหมายใกล้เคียงกันและเป็นที่ยอมรับ คือ “ทุนมนุษย์” (Human capital) และ “ทุนทางกายภาพ” (Physical capital) จึงจะช่วยให้เข้าใจคำว่า “ทุนทางสังคม” (Social capital) ได้ชัดเจนขึ้นเนื่องจากลักษณะของทุนทั้งสอง แสดงให้เห็นความแตกต่างและความคล้ายคลึง (Michael B. Spring 2002; Hawe and Shiell 2000)

“ทุนทางกายภาพ” (Physical capital) เป็นสิ่งที่มีอยู่ในองค์กรและเป็นเจ้าของโดยบริษัทนั้นๆ เช่น เครื่องพิมพ์ดีด คอมพิวเตอร์ สิ่งก่อสร้าง โรงงาน ฯลฯ “ทุนทางกายภาพ” จะมีค่ามากหรือน้อยบางครั้งขึ้นอยู่กับทำให้คำนิยามและคำจำกัดความของการวัด

“ทุนมนุษย์” (Human capital) มีอยู่ในองค์กรเช่นเดียวกัน ประกอบด้วยคนงานที่ทำงานในองค์กร “ทุนมนุษย์” จะมีค่ามากหรือน้อยบางครั้งขึ้นอยู่กับทำให้คำนิยามและคำจำกัดความของการวัด นอกจากนี้ “ทุนมนุษย์” ไม่สามารถวัดด้วยตัวของมันเองได้จำเป็นต้องนำไปวัดควบคู่กับทุนชนิดอื่น ยกตัวอย่าง เช่น พนักงานขายสินค้า (Salesman) ที่เราสมมุติว่ามีทุนมนุษย์ในระดับที่สูงเนื่องจากขายสินค้าได้ตามเป้าหมายของบริษัท จากนั้นพนักงานขายสินค้าคนนี้ได้ย้ายไปทำงานที่บริษัทแห่งใหม่ โดยที่บริษัทแห่งใหม่ พนักงานคนนี้อาจประสบความสำเร็จของยอดขายสินค้าแตกต่างอย่างสิ้นเชิงกับตอนที่ทำงานอยู่ที่บริษัทเก่า สำหรับเหตุผล เนื่องจากพนักงานขายสินค้าคนอื่นๆของเมืองนี้ได้ขายฐานลูกค้าหรือความสัมพันธ์กับลูกค้าของพวกเขาอย่างต่อเนื่องมาก่อนแล้ว โดยความสัมพันธ์ที่เกิดจากความไว้วางใจกันเป็นตัวแทนของ “ทุนทางสังคม” ส่งผลให้ลูกค้ายอมจ่ายเงินซื้อสินค้าอย่างไม่ลังเลใจ

จากตัวอย่างข้างต้นคงพอจะช่วยให้เราพอมองเห็นภาพความแตกต่างระหว่างทุนมนุษย์กับทุนทางสังคม และเข้าใจความหมายของคำว่า “ทุนทางสังคม” ได้ชัดเจนขึ้น โดยการใช้แนวคิด “ทุนทางสังคม” มาอธิบายการที่พนักงานขายสินค้าประสบความสำเร็จด้านการขายสินค้า อาจจะเรียกสิ่งนี้ว่าเป็น มิตรภาพ การตอบแทนซึ่งกันและกัน ไมตรีจิต หรือ ทุนทางสังคม อย่างไรก็ตามสิ่งเหล่านี้คือ การลงทุนในความเกี่ยวข้องสัมพันธ์กัน (Investment in a relationship)

อาจกล่าวได้ว่า ทุนทางเศรษฐศาสตร์ (economic capital) มีทุนทางกายภาพ เช่น เครื่องพิมพ์ดีด คอมพิวเตอร์ สิ่งก่อสร้าง โรงงาน และทุนมนุษย์ คือขีดความสามารถของบุคคล เป็นตัวแทนคุณค่าของทุน คุณค่าของสิ่งเหล่านี้ไม่สามารถจะใช้ได้ทันทีทันใด จำเป็นต้องมีการเปิดช่องทางเพื่อให้เกิดการผลิต อันจะนำมาซึ่งผลผลิตตามมา และสินทรัพย์เหล่านี้มีวันหมดอายุ ธรรมชาติของทุนจะเกิดขึ้นจากการที่บุคคลหนึ่งบุคคลใดซื้อสินทรัพย์เหล่านี้ โดยคาดหวังว่าในอนาคตราคาสินทรัพย์จะเพิ่มสูงขึ้นมากกว่า ปัจจุบัน การช่วยเหลือเพื่อก่อให้เกิดผลผลิตจากสินทรัพย์ตามธรรมชาติทั่วไปจำเป็นต้องใช้เงิน สินทรัพย์หรือทุนเหล่านี้โดยธรรมชาติจะก่อให้เกิดกำไรแก่ผู้ที่เป็นเจ้าของ คุณค่าของสินทรัพย์จะกำหนดโดยปัจจัยเดียว คือ คุณค่าจากรายได้ที่สินทรัพย์ก่อให้เกิด

สินทรัพย์ (assetss) ในความหมายทางเศรษฐศาสตร์นี้สามารถใช้งานหมดเกลี้ยงและเป็นสินทรัพย์ที่มีการเสื่อมราคาตามระยะเวลา นอกจากนั้นในอนาคตจำเป็นต้องสิ้นเปลืองค่าใช้จ่ายเพื่อบำรุงรักษาสินทรัพย์ด้วย สุดท้ายเป็นการง่ายที่จะระบุว่าใครเป็นเจ้าของของสิ่งเหล่านี้ และง่ายในการระบุว่าสินทรัพย์ที่ว่านี้กำลังการผลิตหรือปริมาณเท่าใด สุดท้ายสามารถถ่ายโอนกรรมสิทธิ์จากบุคคลหนึ่งไปสู่อีกบุคคลหนึ่งได้ ซึ่งเป็นลักษณะที่มองเห็นได้ชัดเจน

สำหรับทุนทางสังคม (social capital) เป็นสิ่งที่คงทนยืนยาวคล้ายทุนทางด้านเศรษฐศาสตร์ จะมีราคาเมื่อมีการเข้าไปครอบครองถือกรรมสิทธิ์ในตัวของทุนทางสังคม การลงทุนในทุนทางสังคมจำเป็นต้องใช้เวลา (Times) และพลังงานภาพ (energy) ในการที่จะสร้างทุนทางสังคมขึ้นมาและรักษาให้คงอยู่ต่อไป โดยบทบาทส่วนนี้เป็นหน้าที่ของเครือข่าย ทุนทางสังคมมีประโยชน์ในฐานะเครื่องมือหรือสะพานเชื่อมก่อให้เกิดความสัมพันธ์ระหว่างสมาชิกของกลุ่ม ผลประโยชน์หรือกำไรของทุนทางสังคมไม่สามารถแสดงด้วยการเพิ่มขึ้น หรือลดลงได้อย่างชัดเจนเหมือนทุนด้านเศรษฐศาสตร์ ดังนั้นจึงทำให้ยากลำบากต่อการกำหนดค่าของทุนทางสังคม ความยากลำบากยิ่งเพิ่มมากขึ้นเมื่อ ทุน (stock) ของทุนทางสังคมจะมีอยู่ในความสัมพันธ์ของเครือข่ายมากกว่าในตัวของแต่ละบุคคลเหมือนกับทุนมนุษย์ ทำให้เป็นการยากที่จะนิยามคุณสมบัติที่ถูกต้องหรือการเป็นเจ้าของกรรมสิทธิ์ในทุนของทุนทางสังคมและความเป็นเจ้าของการถือครองกรรมสิทธิ์ในทุนทางสังคมไม่สามารถถ่ายโอนกรรมสิทธิ์ระหว่างแต่ละบุคคล และไม่สามารถหยิบยืมกันได้ในแต่ละบุคคล ความน่าสนใจเป็นอย่างมากของทุนทางสังคม คือ การที่มันไม่สามารถจะลดมูลค่าลงโดยวิธีของการใช้เหมือนกับสินทรัพย์กายภาพ (physical assets) ในทางกลับกัน ยิ่งกลับจะทวีคุณค่าของทุนทางสังคมให้มากขึ้นเมื่อใช้ประโยชน์จากทุนชนิดนี้มากยิ่งขึ้น

เพื่อให้เห็นภาพชัดเจน ผู้ศึกษาได้แสดงการเปรียบเทียบ แนวคิด “ทุนทางสังคม” กับแนวคิด “ทุนทางด้านเศรษฐศาสตร์” ดังตารางข้างล่าง

ตารางที่ 1: เปรียบเทียบความคล้ายคลึงและความแตกต่างระหว่างแนวคิด ทุนทางด้านเศรษฐศาสตร์ และ ทุนทางสังคม

ประเด็นเปรียบเทียบ	ทุนทางด้านเศรษฐศาสตร์	ทุนทางสังคม
1. คุณค่าของทุนไม่สามารถจะใช้ได้ทันทีทันใด	- ทุนทางกายภาพบางอย่างจำเป็นต้องมีการเปิดช่องทางเพื่อก่อให้เกิดการผลิตอันจะนำมาซึ่งผลิตผลตามมา	- ทุนทางสังคมจำเป็นต้องมีการเปิดช่องทางเพื่อให้เกิดการไหล (flow) เช่นเดียวกัน ช่องทางดังกล่าวคือ การไหลเวียนของข้อมูลข่าวสาร ภายในชุมชน กลุ่ม ชมรม
2. ประเภทของสินค้า	- เป็นสินค้าส่วนบุคคล	- เป็นสินค้าสาธารณะ
3. การช่วยเหลือเพื่อก่อให้เกิดการผลิต	- ธรรมดาทั่วไปจำเป็นต้องใช้เงิน	- เกิดจากความสัมพันธ์ระหว่างสมาชิกภายในชุมชน

ประเด็นเปรียบเทียบ	ทุนทางด้านเศรษฐศาสตร์	ทุนทางสังคม
4. กำไร มูลค่า	- จะก่อให้เกิดผลกำไรแก่ผู้เป็นเจ้าของและมูลค่าของสินทรัพย์ถูกกำหนดโดยปัจจัยเดียว คือ รายได้ที่สินทรัพย์ก่อให้เกิด	- ไม่สามารถแสดงการเพิ่มขึ้น ลดลง ได้อย่างชัดเจนทำให้ลำบากต่อการกำหนดมูลค่า
5. การถือครองกรรมสิทธิ์	- สามารถแสดงการถือครองกรรมสิทธิ์ได้ชัดเจน จากคนที่บุคคลหนึ่ง บุคคลใดซื้อสินทรัพย์เหล่านั้น - สามารถถ่ายโอนกรรมสิทธิ์ หยิบยืมระหว่างบุคคล บริษัท ได้ ตามกฎหมาย	- ไม่สามารถระบุได้ชัดเจน แต่ทุนทางสังคมจะมีราคา เมื่อมีการครอบครอง ถือกรรมสิทธิ์ในตัวของทุนทางสังคม - ไม่สามารถถ่ายโอนกรรมสิทธิ์ หยิบยืมระหว่างบุคคล ชุมชน ได้
6. การสร้างและรักษาทุน	- จำเป็นต้องใช้เวลา และพลังงาน (energy) - การสร้างและรักษาให้คงอยู่เป็นบทบาทหน้าที่ของเจ้าของกรรมสิทธิ์	- จำเป็นต้องใช้เวลา และพลังงาน (energy) - การสร้างและรักษาให้คงอยู่ต่อไป เป็นบทบาทของเครือข่ายในชุมชน
7. การเสื่อมราคา	- สามารถใช้จนหมดเกลี้ยง มีการเสื่อมราคาตามระยะเวลา - จำเป็นต้องสิ้นเปลืองค่าใช้จ่ายเพื่อบำรุงรักษาสินทรัพย์	- ไม่มีการเสื่อมราคา หรือลดมูลค่าลงโดยวิธีของการใช้ในทางกลับกันยิ่งกลับจะทวีคุณค่าของทุนทางสังคมให้มากขึ้นเมื่อใช้ประโยชน์จากทุนชนิดนี้มากยิ่งขึ้น - ไม่จำเป็นต้องสิ้นเปลืองค่าใช้จ่ายเพื่อบำรุงรักษาทุน
8. การหมดอายุ	- มีวันหมดอายุ	- ไม่มีวันหมดอายุ

ความหมายของทุนทางสังคม

ปีแอร์ บูดิเยอร์ (Pierre Bourdieu, 1930-2002) (Pierre Bourdieu 1985. Cited in Portes A 1998: 1-24; Martti Siisilinen 2002) เป็นบุคคลแรกที่วิเคราะห์ทุนทางสังคมอย่างเป็นระบบ Bourdieu ได้พัฒนาแนวคิดทุนทางสังคมตั้งแต่ทศวรรษ 1970 และ 1980 โดยเชื่อมโยงกับแนวคิดเรื่องชนชั้น โดยแบ่งทุนออกเป็น 3 ประเภท คือ ทุนเศรษฐกิจ ได้แก่ เงิน ทรัพย์สิน (Marx หมายถึง ทุนที่สร้างผลผลิต) ทุนวัฒนธรรม เช่น สินค้าทางวัฒนธรรม รวมถึงความรู้ทางศิลปะ และประกาศนียบัตรการศึกษา และทุนทางสังคม

นิยามทุนทางสังคมในทัศนะของ Bourdieu มีสาระสำคัญคือ

1. ทุนทางสังคมเป็นแหล่งรวมความสัมพันธ์ของสมาชิกกลุ่มและเครือข่ายทางสังคม

สมาคมอาสาสมัครต่างๆ ความเป็นสมาชิกกลุ่ม การมีส่วนร่วมในการพัฒนาเครือข่ายทางสังคม และความสัมพันธ์ทางสังคมที่เกิดจากสมาชิกของกลุ่มเป็นทุนทางสังคม เพราะเป็นแหล่งรวมของการคบค้าสมาคมของสมาชิก ดังนั้น ทุนทางสังคมในทัศนะของ Bourdieu จึงเป็น Collective Phenomenon ความเป็นสมาชิกกลุ่มสามารถสร้างทุนทางสังคมที่ส่งผลต่อทุนประเภทอื่นๆ หลายด้าน และการจัดรูปแบบขององค์กรราชการเป็นเครื่องมือที่มีประสิทธิภาพในการเปลี่ยนทุนทางสังคมเชิงปริมาณ (จำนวนสมาชิกในองค์กร) ให้เป็นเชิงคุณภาพ (ประสิทธิภาพขององค์กร) การสร้างองค์กรลักษณะนี้ก่อให้เกิดสมานฉันท์ (Solidarity) ขึ้นระหว่างบุคคลในองค์กร ซึ่งก่อให้เกิดความเป็นสถาบัน (Institutionalize) การสร้างสมาคมอาสาสมัครต่างๆ จึงเป็นทั้งกลยุทธ์ระดับปัจเจก และส่วนรวมในการลงทุนเพื่อให้เกิดเครือข่ายความสัมพันธ์ที่ยั่งยืน ซึ่งก็คือการสะสมทุนทางสังคมนั่นเอง ทั้งนี้ทุนทางสังคมสามารถส่งต่อไปยังบุคคลอื่น โดยเฉพาะผู้นำในสมาคมต่างๆ และการพัฒนาเครือข่ายทางสังคมขึ้นอยู่กับความรู้สึกลงตัวของปัจเจกบุคคล ซึ่งประกอบด้วย 1) การยอมรับ (recognition) 2) ความนับถือ (respect) และ 3) ความเป็นชุมชน(communality) และส่วนที่เป็นวัตถุนิยม (Objectivism) คือการได้รับการันตีจากองค์กร

2. ทุนทางสังคมมีคุณลักษณะที่เป็นทุนทางสัญลักษณ์ (Symbolic capital)

ทุนทางสังคมอยู่บนพื้นฐานของการรับรู้และการตระหนัก (Cognition and Recognition) จึงมีคุณลักษณะทางสัญลักษณ์ (Symbolic characteristic) Bourdieu ได้นำแนวคิดทุนทางสัญลักษณ์

และทุนที่ถูกต้องตามกฎหมาย (Legitimate capital) มาศึกษาคู่กัน และเสนอแนวคิดที่ว่าทุนทางสัญลักษณ์เป็นตัวกำหนดรูปแบบและการใช้ทุนประเภทต่างๆ ให้ได้รับการยอมรับและถูกตามกฎหมาย โดยทุนทางสังคมจะแปรตามสถานภาพทางสังคม (social position) interest Habitus¹ ของบุคคลนั้น ทุนทางสัญลักษณ์จะกลายเป็นอำนาจที่ได้รับการสถาปนา และถูกต้องตามกฎหมาย อยู่บนเงื่อนไขสองประการ

1) *วาทกรรมการแสดงออก (Performative discourse)* กล่าวคือ อำนาจเชิงสัญลักษณ์ (symbolic power) เกิดจากการเป็นเจ้าของทุนทางสัญลักษณ์ซึ่งทำให้ได้รับการยอมรับตามมา จนกลายเป็นอำนาจที่ได้รับการสถาปนาขึ้นจากกลุ่ม (power of constitution) และมีอำนาจในการเป็นตัวแทน ส่วนระยะยาว จะได้รับการยอมรับในลักษณะของสถาบัน

2) *ประสิทธิภาพเชิงสัญลักษณ์* กล่าวคือ ทุนทางสัญลักษณ์จะมีพลังเพียงพอจะอธิบายความเป็นจริงที่ดำรงอยู่ได้มากน้อยเพียงไรนั้นขึ้นอยู่กับ “การมองจากบุคคลอื่น” (eyes of the other) โดย Bourdieu เรียกว่า ประสิทธิภาพของทุนทางสัญลักษณ์ แตกต่างจากทุนทางเศรษฐกิจและทุนทางวัฒนธรรมซึ่งมีพื้นที่ดำรงให้เห็นอยู่จริง เช่น เงิน หุ้น การสอบประกาศนียบัตร

3. ทุนทางสังคมจะแปรเปลี่ยนเป็นทุนเศรษฐกิจในที่สุด

เมื่อเปรียบเทียบกับแนวคิดของ Marx เรื่องทุน Marx ให้ความหมายของทุนทางวัฒนธรรม ทุนทางสังคม และทุนทางสัญลักษณ์ ว่าเป็นทุนทางจินตนาการ (fictive capital) มีใช้ทุนที่เกิดจากผลผลิตทางเศรษฐกิจโดยตรง แต่ Bourdieu เห็นว่าทุนทางวัฒนธรรม ทุนทางสังคม และทุนทางสัญลักษณ์ ในที่สุดจะถูกแปรเปลี่ยนเป็นทุนทางเศรษฐกิจหมด ตัวอย่างเช่น ค่าใช้จ่ายในการเล่าเรียน (ทุนทางเศรษฐกิจ) จะนำไปสู่การได้รับการยอมรับทางวิชาชีพ (เป็นทุนทางวัฒนธรรมและทุนทางสัญลักษณ์) และจะถูกแปรเปลี่ยนเป็นทุนทางเศรษฐกิจโดยการมีงานทำตามความต้องการของตลาดในที่สุด

เจมส์ เอส โคลแมน (James S. Coleman) นักสังคมวิทยาแห่งมหาวิทยาลัยชิคาโก เป็นนักวิชาการที่ได้รับการยอมรับว่ามีผลอย่างมากทำให้แนวคิด ทุนทางสังคม แพร่ขยายเกิดการถกเถียงในแวดวง

¹ Bourdieu ให้ความหมายของ Habitus ว่า เป็นระบบของแผนการสร้างการปฏิบัติการและระบบของการรับรู้ และความซาบซึ้งในการปฏิบัติ (System of schemes of production of practices and a system of perception appreciation of practices) โดยปฏิบัติการผ่านสถานภาพทางสังคม (social position) และต่อมา Habitus ก็จะสร้าง ปฏิบัติการ (practice) และ ภาพตัวแทน (representation) ซึ่งใช้ในการจำแนกแยกแยะ (classification) ต่อไป

วิชาการสมัยใหม่ งานบุกเบิกทางความคิดเกี่ยวกับ ทูทางสังคม คืองาน Achievement and Growth in Public and Catholic Schools (1985) Coleman อธิบายว่า ค่านิยมคุณธรรม หรือคุณธรรมวัฒนธรรม (civic virtue) หรือ ในความหมายทูทางสังคม เป็นผลจากความเชื่อ ความผูกพันร่วมกันในกลุ่ม กลุ่มวัฒนธรรมต่างๆ ในงานชิ้นบุกเบิก Coleman เน้นไปที่ความเป็นคาทอลิกของกลุ่มว่าส่งผลให้เกิดทูทางสังคม ซึ่งเป็นปัจจัยสำคัญในความสำเร็จของบุคคลในการดำเนินชีวิตในสังคม

งานชิ้นต่อมา คือ Social capital in the creation of Human capital (1988) Coleman ได้วิเคราะห์ทูทางสังคมอย่างละเอียดทั้งในระดับแนวคิด และนำไปสู่การอธิบายอย่างเป็นรูปธรรม ได้ข้อสรุปว่า อิทธิพลของทูทางสังคมภายในครอบครัว ซึ่งหมายถึงความสัมพันธ์ระหว่างพ่อแม่ และลูก รวมทั้งทูทางสังคมภายนอกครอบครัว ซึ่งหมายถึงความสัมพันธ์ระหว่างผู้ปกครองนักเรียนด้วยกันเอง จากการที่พ่อแม่เข้าร่วมกิจกรรมกับสถาบันต่างๆ ของสังคม ทูทางสังคมเหล่านี้มีอิทธิพลต่อการสร้างทุนมนุษย์ (Human capital) ของบุตร ซึ่งวัดจากผลสัมฤทธิ์ทางการศึกษา

Coleman ให้ความหมายทูทางสังคมว่า ตามหน้าที่แล้ว ทูทางสังคมประกอบด้วยสิ่งต่างๆ ที่มีแง่มุมเชิงโครงสร้างที่สามารถช่วยมนุษย์ให้กระทำการบางอย่างได้ โดยทูทางสังคมก็เหมือนกับทุนอื่นๆ ที่ก่อให้เกิดการผลิตได้ และทูทางสังคมต่างจากทุนอื่นๆ ตรงที่ฝังตัวอยู่ในความสัมพันธ์ระหว่างคนกับงาน องค์กรกับองค์กร (เช่น การแลกเปลี่ยนข้อมูลในวงการธุรกิจ) โดยทูทางสังคมจะดำรงอยู่ภายใต้ 1) ความสัมพันธ์ที่แน่นแฟ้น กล่าวคือ มีพันธะผูกพัน ความคาดหวัง ไว้เนื้อเชื่อใจกัน มีช่องทางการเผยแพร่ข้อมูลข่าวสาร บรรทัดฐานของสังคม และการลงโทษที่ได้ผล 2) โครงสร้างทางสังคม ที่มีความใกล้ชิดของเครือข่าย และมีองค์กรภายใต้โครงสร้างสังคมที่เหมาะสม

งานของ Coleman ได้รับการนับถือว่าช่วยแผ้วทางให้เกิดความสนใจว่า คนที่ด้อยฐานะ ด้อยโอกาสในสังคมสามารถใช้ความสัมพันธ์ทางสังคมเป็นทูทางสังคมเพื่อใช้ชดเชยทุนเศรษฐกิจ และทุนวัฒนธรรมที่ต่างของคนได้ (Coleman 1988: 103-104)

โรเบิร์ต ดี พัทนัม (Robert D. Putnam) เป็นผู้นำคนสำคัญอีกคนของแนวคิดทูทางสังคม ปัจจุบัน งานที่สำคัญของเขาคือ Making Democracy: Civic Traditions in Modern Italy (1993) Bowling Alone: The Collapse and Revival of America Community (2000) The Distribution of Social Capital in America (1998) ฯลฯ Putnam มองว่า ทูทางสังคมก็คือลักษณะสำคัญ 3 ด้านของชีวิตทางสังคม คือ เครือข่าย บรรทัดฐานทางสังคม และความไว้วางใจซึ่งกันและกัน จึงทำให้สมาชิกของกลุ่มสามารถปฏิบัติร่วมกันเพื่อบรรลุวัตถุประสงค์บางอย่างได้ (Putnam 1993)

ในงานศึกษาการทำงานของรัฐบาลภูมิภาค (regional government) ประเทศอิตาลี Putnam อธิบายว่า แนวคิดเรื่องทุนทางสังคม อาจถือเป็นวาทกรรมย่อยอันใหม่ในชุด วาทกรรม “ประชาสังคม” (civic society) Putnam สรุปผลการศึกษาที่สำคัญว่า แม้รัฐบาลภูมิภาคเหล่านี้มีรูปแบบองค์กรแบบเดียวกัน แต่ความเข้มแข็งและการพัฒนาต่างกันมาก บางแห่งประสบความสำเร็จ ในขณะที่บางแห่งมีการฉ้อราษฎร์บังหลวง เฉื่อยชา และไม่มีประสิทธิภาพ นโยบายและโครงการของรัฐจะประสบความสำเร็จในพื้นที่ที่มีทุนทางสังคมมากกว่า สิ่งที่ Putnam เรียกว่าทุนทางสังคม ก็คือ *ค่านิยมความไว้วางใจและการเกื้อกูลกัน (Norm of trust and reciprocity) และเครือข่ายชุมชน (Civic engagement)* ของแต่ละชุมชน ซึ่งมีผลให้เกิดสิ่งที่เรียกว่า ความเป็นประชาสังคม (civic matter) ที่สมาชิกมีการติดต่อสื่อสารกันในแนวราบ ขณะเดียวกันขนบการเมือง วัฒนธรรมของชุมชนก็มีความสัมพันธ์อย่างยิ่ง โดยเฉพาะค่านิยมที่เสริมความเข้มแข็งของประชาสังคม ดังนั้น สิ่งสำคัญที่ทำให้การดำเนินงานของรัฐบาลภูมิภาคแตกต่างกันไม่ใช่มั่งคั่งทางการเงินของรัฐบาล หรือการเติบโตทางเศรษฐกิจของแต่ละภูมิภาค แต่เป็นเพราะการมีส่วนร่วมของพลเมือง หรือมีประชาสังคมที่เข้มแข็ง หรือการที่แต่ละชุมชนมีทุนทางสังคมนั่นเอง ซึ่งปรากฏในรูปแบบของการไปเลือกตั้ง การอ่านหนังสือพิมพ์ การเป็นสมาชิกของโบสถ์ และชมรมต่างๆ เป็นต้น

Putnam มองว่า เศรษฐกิจแบบทุนนิยมและเทคโนโลยีแบบใหม่ โดยเฉพาะการสื่อสารโทรคมนาคม และระบบตลาดมีส่วนสำคัญที่ทำให้ค่านิยม หรือคุณธรรมวิวัฒนะของคนอเมริกันเสื่อมถอยลง และเป็นตัวการสำคัญที่ทำให้การวางใจกันในสังคมลดต่ำลง การอาสาสมัครทำงานให้ส่วนรวมลดต่ำลง ซึ่งก็คือทำให้ทุนทางสังคมลดต่ำลง และประชาสังคมอ่อนแอลงด้วย ผ่านปรากฏการณ์ทางสังคมเล็กๆ คือ ธุรกิจโยนโบว์ลิ่ง ที่คนมาเล่นเป็นกลุ่มน้อยลง ซึ่งแสดงว่าความสัมพันธ์ระหว่างกลุ่มบุคคลลดน้อยลงในสังคมอเมริกัน การลดลงของทุนทางสังคมยังส่งผลกระทบต่อให้บุคคลไม่มีโอกาส หรือไม่มีเครือข่ายที่สามารถเข้าถึงแหล่งข้อมูลได้ ดังตัวอย่างของคนค้าที่อาศัยอยู่ในย่านเสื่อมโทรมที่มีทุนทางสังคมต่ำ เด็กผู้หญิงมักจะตั้งท้องตั้งแต่อายุยังน้อย ส่วนเด็กผู้ชายมักจะก่ออาชญากรรมเป็นประจำ (Putnam 2000 1998)

งานศึกษาของ Putnam ถูกวิพากษ์วิจารณ์ทั้งแนวคิดและวิธีวิทยาที่ใช้ศึกษาว่ามีทัศนคติที่คับแคบ และลดส่วน โดยเลือกเพียงบางประเด็นของความสัมพันธ์ทางสังคมมาศึกษา เช่น เลือกเฉพาะตัวแปรเรื่องค่านิยมในเรื่องความไว้วางใจและการเกื้อกูลกัน แล้วทำให้มีลักษณะทั่วไปเพื่อให้สามารถวัดออกมาได้ ซึ่งทำให้ถูกวิพากษ์วิจารณ์ว่าเป็นการลดส่วนแนวคิดทุนทางสังคมลงเหลือเพียงตัวชี้วัดไม่กี่ตัว กระทั่งการศึกษาทุนทางสังคมในเรื่องประชาธิปไตย เรื่องจิตสำนึกทางการเมือง และการมีส่วนร่วมทางการเมืองของพลเมือง ก็ลดทอนลงเหลือแค่จำนวนของผู้ที่อ่านหนังสือพิมพ์ จำนวนของสมาชิกในสมาคมต่างๆ

และการมีส่วนร่วมในการลงคะแนนเสียงเลือกตั้ง แม้ Putnam จะได้ขยายตัวชี้วัดในเรื่องปฏิสัมพันธ์ทางสังคมเพิ่มเติมมากขึ้นในงานศึกษาเรื่อง *Bowling Alone: American's Declining Social Capital* เช่น การเขียนการ์ดเชิญ การเชิญเพื่อนมารับประทานอาหารและสังสรรค์ที่บ้านก็ตาม นอกจากนั้นการที่ Putnam เลือกสมาคมอาสาสมัครต่างๆ เพื่อเป็นตัวแทนการศึกษา ก็ถูกวิพากษ์ว่าละเลยสมาคม องค์กรอาสาสมัครร่วมสมัย โดยเฉพาะกลุ่มที่เคลื่อนไหวทางสังคมรูปแบบใหม่ (new social movement)

ขณะที่นิยามทุนทางสังคมของ Coleman กินความหมายกว้างกว่า เพราะได้รวมเอาปฏิสัมพันธ์ทางสังคมที่หลากหลายเข้าไปด้วย อีกทั้งคำนึงถึงบริบทที่จำเพาะของแต่ละสังคม ขณะเดียวกัน Bourdieu ก็เห็นเช่นเดียวกันว่า แม้ผลลัพธ์ของทุนทางสังคมจะมีความชัดเจนในระดับปัจเจก แต่ไม่สามารถลดส่วนการวัดเป็นชุดคุณลักษณะของปัจเจกได้ เพราะทุนทางสังคมเกิดขึ้นในบริบทเฉพาะ ดังนั้น จึงไม่สามารถวัดทุนทางสังคมโดยวิธีการสำรวจแบบระยะยาว (Longitudinal Survey) เหมือนกับการสำรวจสังคมทั่วไป แต่ควรศึกษาทุนทางสังคมในเชิงคุณภาพจะมีความเหมาะสมกว่า

แต่ทัศนะของนักวิจัยเชิงปริมาณกลับมองว่า แม้แนวคิดทุนทางสังคมของ Putnam จะแคบแต่ก็ทำให้สามารถใช้ในการวัดได้ ทดสอบได้ และใช้ในการปฏิบัติงานวิจัยได้ โดยทุนทางสังคมเป็นตัวแปรอิสระ ในขณะที่แนวคิดของ Coleman จะต้องเข้าใจบริบทและมีลักษณะจำเพาะ ทำให้นำไปใช้ในลักษณะการศึกษาทั่วไปได้ยาก โดยเฉพาะการศึกษาเชิงประจักษ์ แนวคิดทุนทางสังคมของ Coleman ไม่ได้อธิบายว่าปัจจัยใดเป็นเหตุ ปัจจัยใดเป็นผล แต่กล่าวโดยรวมว่าทุนทางสังคมประกอบด้วยกลไกที่ไม่เป็นทางการที่หนุนเสริมให้เกิดปฏิสัมพันธ์ทางสังคมเท่านั้น

นักเศรษฐศาสตร์สำนักธนาคารโลก (World Bank²; Krishna and Shrader 1999; Carroll 2001) ได้ให้นิยาม ทุนทางสังคม คือ การที่บุคคลสามารถได้ประโยชน์จากการเป็นสมาชิกของสังคม หรือเครือข่ายสังคม ผ่านความสัมพันธ์ทางสังคมหรือโครงสร้างทางสังคม ทุนทางสังคมอาจแบ่งคร่าวๆ ในลักษณะเชิงโครงสร้างได้เป็น 2 ประเภท

1) **ทุนทางสังคมประเภทการรับรู้ (Cognitive social capital)** มีลักษณะค่อนข้างเป็นนามธรรมมองเห็นและประเมินได้ยาก เพราะอยู่ภายในจิตใจของเรา ทุนทางสังคมประเภทนี้เกี่ยวข้องกับเรื่องของความรู้สึกนึกคิด จิตใจ ค่านิยม ความเชื่อ ทัศนคติ เช่น ความเชื่อถือไว้วางใจกัน คุณค่าร่วมกัน (Share

² ข้อมูลอ้างอิงจาก Web-Site ของ ธนาคารโลก www.worldbank.org/poverty/scapital/scapital/whatsc.htm

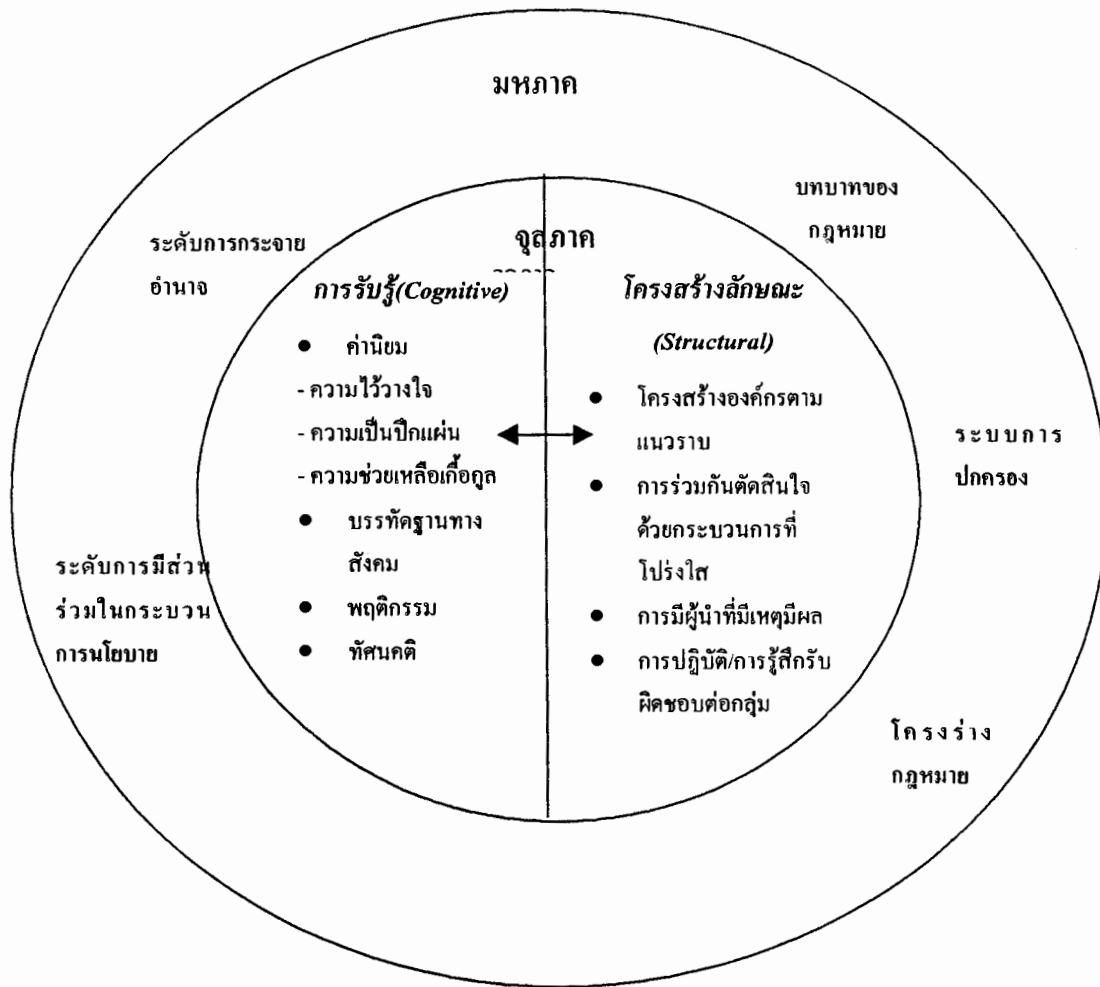
values) ความเกื้อกูลกัน (Reciprocity) ทูทางสังคมประเภทการรับรู้จะเปลี่ยนแปลงอย่างจงใจ หรือตามเจตนาได้ยาก เนื่องจากเป็นสิ่งที่สะสมมานานจากบรรทัดฐานทางวัฒนธรรม (cultural norm) (Putnam เรียกว่า civic tradition)

2) *ทุนทางสังคมประเภทโครงสร้างลักษณะ (Structural social capital)* มีลักษณะที่มองเห็นและประเมินได้ง่ายกว่า เข้าใจได้ง่ายกว่าประเภทแรก เนื่องจากเกี่ยวข้องกับบทบาทพฤติกรรม การกระทำหรือความสัมพันธ์ที่เราสร้างขึ้น ไม่ว่าจะเป็นในรูปแบบของเครือข่าย สายสัมพันธ์อุปถัมภ์ หรือจะเป็นเครือข่ายองค์กร ทั้งที่เป็นทางการและไม่เป็นทางการ รวมทั้งสถาบันในรูปแบบของกฎของการเล่นเกม (Rule of the game) เช่น กฎ ระเบียบ ข้อบังคับ กฎหมาย รัฐธรรมนูญ ทุนทางสังคมโครงสร้างลักษณะอาจเปลี่ยนแปลงไปตามนโยบายที่กำหนดขึ้น

อย่างไรก็ตาม ทุนทางสังคมทั้งสองประเภทต่างมีปฏิสัมพันธ์ซึ่งกันและกันอย่างแยกไม่ออก อีกทั้งในหลายๆครั้งยังส่งเสริมสนับสนุนซึ่งกันและกันด้วย ตัวอย่างเช่น ความไว้วางใจระหว่างคนในชุมชน (ทุนทางสังคมการรับรู้) เอื้อให้เกิดการรวมกลุ่ม องค์กร หรือชมรม (ทุนทางสังคมโครงสร้างลักษณะ) นอกจากนี้ถ้ากลุ่ม องค์กร หรือชมรมสามารถเคลื่อนงานพัฒนาชุมชนอย่างต่อเนื่องจนสร้างความเข้มแข็งขึ้นมาเรื่อยๆ และชาวบ้านเห็นคุณค่าจากการรวมกลุ่มทำกิจกรรมพัฒนาร่วมกันก็สามารถช่วยพัฒนาคุณภาพชีวิตได้ ชาวบ้านก็มีแนวโน้มที่จะเชื่อถือไว้วางใจกันมากขึ้น กระทั่งเกิดเป็นแบบแผนการเชื่อถือไว้วางใจกัน (Norm of trust) หรือบรรทัดฐานทางวัฒนธรรม (cultural norm)

ทุนทางสังคม ยังสามารถแยกพิจารณาได้เป็น 2 ระดับ คือ ระดับมหภาค และระดับจุลภาค ระดับมหภาคเกี่ยวข้องกับโครงสร้างอย่างเป็นทางการ เช่น ตัวบทกฎหมาย ระบบการปกครอง ระดับของการกระจายอำนาจ และการมีส่วนร่วมทางการเมือง ส่วนระดับจุลภาคเป็นลักษณะเชิงโครงสร้างที่ประกอบด้วยกรรับรู้ และโครงสร้างลักษณะตามที่น่าเสนอผ่านมา (Krishna and Shrader 1999) การแบ่งระดับและประเภททุนทางสังคมแสดงตามแผนภาพข้างล่าง

แผนภาพที่ 1: กรอบแนวความคิด ระดับและประเภทของทุนทางสังคมของ Krishna and Shrader ปี ค.ศ. 1999 ซึ่งประยุกต์จากกรอบแนวคิดของ Bain and Hicks

ทุนทางสังคมตามแนวคิดสำนักธนาคารโลก ระดับต่างสุด คือ การเป็นสมาชิกครอบครัว เครือญาติ หรือกลุ่มสังคม ในระดับกลาง คือ ความสัมพันธ์ของบุคคลกับชุมชน และระดับบน คือ สถาบันหรือนโยบายของรัฐ หรือประชาสังคมที่เชื่อมโยงสมาชิกไว้ด้วยกัน ความสัมพันธ์ที่ใกล้ชิดและเชื่อมโยงสมาชิกครอบครัว เพื่อน หรือกลุ่มบ้าน คือ ความสัมพันธ์ที่เรียกว่า bonding ส่วนความสัมพันธ์ที่หลวมกว่านี้ที่เชื่อมโยงสมาชิกกลุ่มประชาสังคม หรือเพื่อนร่วมงานไว้ด้วยกัน เรียกว่า bridging ทั้ง 2 แบบเป็นความสัมพันธ์แนวราบระหว่างคนที่มีฐานะทางเศรษฐกิจสังคม และมีอำนาจทางการเมืองระดับเดียวกัน

ส่วนความสัมพันธ์แนวตั้งระหว่างผู้ที่มีฐานะทางเศรษฐกิจสังคมการเมืองด้อยกว่ากับผู้ที่สูงกว่าคือ ความสัมพันธ์ที่เรียกว่า Linking

เราอาจสรุปแนวคิดทุนทางสังคมของนักเศรษฐศาสตร์สำนักธนาคารโลก ได้ว่า ทุนทางสังคม คือ ความสัมพันธ์ทางสังคมในแนวราบและแนวตั้ง ระหว่างบุคคล สถาบัน หรือองค์กร ทั้งในรูปปัจเจก กลุ่ม และรูปเครือข่าย ทั้งนี้รวมทั้งค่านิยม บรรทัดฐานที่สังคมยึดถือ ซึ่งมีผลต่อวิถีชีวิตและวิถีการผลิตในระดับครอบครัว ชุมชน และประชาสังคม

มีผู้วิจารณ์ว่า นิยามนี้เป็นนิยามของนักเศรษฐศาสตร์ที่ค้นพบว่า ตำราเศรษฐศาสตร์ในอดีตบกพร่องในมุมมองทางด้านสังคม ทั้งที่ปัจจัยทางสังคมมีความสำคัญในกระบวนการการผลิต และควรที่จะได้รับการพิจารณาให้มีอยู่ในสูตรสมการและแบบจำลองทางเศรษฐศาสตร์ด้วย นักเศรษฐศาสตร์จึงกำหนดศัพท์ทุนทางสังคมเพื่อให้เหมารวมปัจจัยทางสังคมทั้งหมดภายใต้คำศัพท์นี้ หรืออีกนัยหนึ่งนำวิชาสังคมวิทยาทั้งวิชามาไว้ภายใต้ศัพท์คำนี้ ทั้งหมดในลักษณะว่า สังคม วัฒนธรรม และมนุษย์ คือ ทุนที่จะนำไปสู่ผลผลิตรูปแบบใด รูปแบบหนึ่ง (อมรา พงศาพิชญ์ 2546: 5-6)

นอกจากนี้ยังมีนักคิด นักวิชาการต่างประเทศ อธิบายความหมายทุนทางสังคมไว้อย่างหลากหลาย โดย Alejandro Portes (1998) ได้อธิบายไว้ในวารสารสังคมศาสตร์ของอเมริกาว่าขึ้นอยู่กับมุมมองของนักสังคมศาสตร์แต่ละท่านที่นำแนวคิดนี้ไปใช้ โดยมีการนำไปใช้ในแง่มุมใหญ่ 2 ประการ ดังนี้

1. **การให้ความหมายในแง่กลุ่มพลังทางการเมือง** การให้ค่านิยามนี้จะมุ่งไปที่ความสัมพันธ์เชิงสมาชิกของเครือข่ายทางสังคม หรือโครงสร้างทางสังคม เป็นการรวมกันของแต่ละปัจเจกชนเพื่อก่อให้เกิดพลัง อันนำไปสู่การแก้ไขปัญหาของกลุ่มสมาชิก

2. **การให้ความหมายในแง่เชิงวัฒนธรรม** หรือ เชิงจิตวิญญาณ โดยนักคิดกลุ่มนี้จะเน้นความหมาย “ทุนทางสังคม” ในแง่ที่สังคมยังมีสิ่งที่เป็นเงื่อนไขบางอย่างที่สร้างความเข้มแข็งหรือฟื้นฟูตัวเองได้ เช่น จิตใจโอบอ้อมอารี ความมีน้ำใจ การช่วยเหลือเกื้อกูลกันของคนในชุมชนและสังคม มีจิตสำนึกสาธารณะ มีกลุ่มกิจกรรมสาธารณะหรืออื่นๆ ดังนั้นการให้ความหมาย “ทุนทางสังคม” จึงมักมีความหมายในเงื่อนไขการเสริมสร้างความเข้มแข็งและการพัฒนาที่ยั่งยืนของชุมชน

ปฏิบัติการของทุนทางสังคม

หากมองในแง่ผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจ ทุนทางสังคมโดยตัวของมันเอง มิได้เป็นปัจจัยการผลิตโดยตรง หากแต่เป็นตัวกลางในการเข้าถึงปัจจัยการผลิต หรือทุนอื่น เช่น ข่าวสารข้อมูล ทุนมนุษย์ ทุนกายภาพ และทรัพยากรธรรมชาติ เป็นต้น ในราคาที่ถูกลง โดยผ่านความสัมพันธ์ทางสังคมหรือโครงสร้างทางสังคมนั่นเอง กล่าวโดยกว้างๆ แล้ว ทุนทางสังคมให้ผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจได้โดยผ่านสองช่องทาง คือ *ลดต้นทุนทางธุรกรรม (Transaction cost)* และ *ลดต้นทุนการตรวจสอบ (Monitoring cost)* ถ้าเราอาศัยค่านิยมหลักทุนทางสังคมตามที่ได้นำเสนอผ่านมา ว่าหมายถึง ความไว้เนื้อเชื่อใจกัน เราก็พอจะเข้าใจได้ว่า เมื่อคนเรามาทำสัญญา ทำกิจกรรมร่วมกัน หรือทำธุรกรรมร่วมกัน มันจะเสียต้นทุนตรงส่วนนี้น้อยลง ยกตัวอย่างเช่น พ่อค้าเพชรสองคนที่มีความเชื่อถือไว้วางใจกันสามารถทำการแลกเปลี่ยนเพชรเพื่อตรวจสอบก่อนซื้อขายจริง โดยไม่ต้องมีการทำประกันภัยหรือทำสัญญาอย่างเป็นทางการ ซึ่งทำให้ไม่จำเป็นต้องเสียต้นทุนของธุรกรรมในเรื่องดังกล่าว ยิ่งไปกว่านั้น เมื่อมีการตกลงสัญญา หรือทำกิจกรรมร่วมมือกันแล้ว ต้นทุนในการกำกับดูแลให้ผู้ที่เกี่ยวข้องยึดถือและปฏิบัติตามข้อตกลงที่ให้ไว้แก่กัน ก็จะเสียต้นทุนดังกล่าวลดลง โดยเฉพาะการจัดหาคนกลางให้เข้ามาควบคุมดูแล (Coleman 1988)

ปฏิบัติการของทุนทางสังคมที่เกิดจากปฏิสัมพันธ์ทางสังคมระหว่างเครือข่าย โดยอาศัยบรรทัดฐานความไว้วางใจ ความช่วยเหลือเกื้อกูลกันเป็นสำคัญ *ยังช่วยลดปัญหาความขัดแย้ง และใช้สันติวิธีมากขึ้น* แหล่งของทุนทางสังคมดังกล่าวสะสมอยู่ภายใต้ ความเป็นเพื่อนบ้าน การเป็นอาสาสมัคร รวมทั้งการมีส่วนร่วมของทุกฝ่าย การที่จะสร้างให้เกิดบรรทัดฐานที่ประกอบขึ้นเป็นทุนทางสังคมเพื่อให้แสดงปฏิบัติการต่อไปได้นั้น จำเป็นต้องชักนำให้เกิดความร่วมมือภายในกลุ่ม (เพื่อที่จะสร้างบรรทัดฐานการช่วยเหลือ ไว้วางใจกัน) ดังนั้น จึงเกี่ยวข้องกับ จารีตปฏิบัติ คุณความดี เช่น ความซื่อสัตย์สุจริต เพราะสิ่งเหล่านี้ธำรงไว้ซึ่งพันธะสัญญาและข้อผูกมัดภายในกลุ่ม (Francis Fukuyama 1999) นอกจากนั้นการเปลี่ยนแปลงภายในระบบสังคม เช่น โครงสร้างทางกายภาพ (Physical Structure) และโครงสร้างทางสังคม (Social Structure) จะส่งผลกระทบต่อทุนทางสังคมของท้องถิ่น และปฏิบัติการของทุนทางสังคมด้วย (Jonathan Lomas 1998)

การสรุปถึงปฏิบัติการทุนทางสังคมของ Putnam (1994) ที่ว่าจำเป็นต้องอาศัยบรรทัดฐานความช่วยเหลือเกื้อกูลกัน ความไว้วางใจภายในกลุ่ม หรือระหว่างเครือข่ายเป็นสำคัญ และทุนทางสังคมจะแสดงปฏิบัติการเฉพาะในกลุ่ม หมู่บ้าน ประเทศ หรือภูมิภาคที่บุคคลนั้นๆ สังกัดอยู่เท่านั้น ผ่านการที่เขาเข้าร่วมกิจกรรมแล้วเกิดความคาดหวังว่าจะเกิดความคุ้มค่าในการทำเช่นนั้น ก่อให้เกิดคำถามตามมาเช่น

กัน กล่าวคือ การประสานความร่วมมือ ความไว้วางใจและการแลกเปลี่ยนที่เท่าเทียมกันนี้ สามารถเกิดขึ้นในลักษณะทั่วไป และเป็นไปอย่างกว้างขวางจนกลายเป็นบรรทัดฐานที่ถือปฏิบัติในชีวิตประจำวันได้จริงหรือไม่

อย่างไรก็ตาม การที่มีทุนทางสังคมมิใช่จะส่งผลดีเท่านั้น หากแต่ยังสามารถให้ผลในทางลบแก่ผู้ถือครอง หรือสังคมโดยรวมที่เกี่ยวข้องกับมันด้วย ซึ่ง Portes (1998) ได้แบ่งผลด้านลบของทุนทางสังคมออกได้ 3 รูปแบบด้วยกัน คือ

ประการที่หนึ่ง ก่อให้เกิดปัญหาการกีดกันคนนอก (Exclusion problem) กล่าวคือ ความสัมพันธ์ที่แน่นแฟ้นของคนกลุ่มหนึ่งอาจก่อให้เกิดการกีดกันผู้อื่นในการเข้ามาจัดสรรทรัพยากรได้ ส่งผลให้เกิดปัญหาการผูกขาดการจัดสรรทรัพยากรบางอย่างที่เฉพาะเจาะจงให้แก่คนที่อยู่ในกลุ่มความสัมพันธ์เท่านั้น เช่น คนจีนที่อยู่ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ และคนละตินอเมริกา ทุนทางสังคมจะเข้มแข็งในหมู่เครือญาติ แต่มีเพื่อนฝูงที่ค่อนข้างแคบทำให้ไม่ไว้วางใจบุคคลภายนอกกลุ่ม และเมื่อเกิดกรณีการทุจริตคอร์รัปชันก็จะใช้ธรรมเนียมการปฏิบัติของกลุ่มลงโทษซึ่งแตกต่างกันไปในแต่ละตระกูล เมื่อเข้าสู่ยุคทุนนิยมเสรีที่มีการแข่งขันกันสูง ธุรกิจที่บริหารงานแบบเครือญาติมักไปไม่รอดเมื่อเทียบกับธุรกิจที่บริหารโดยมืออาชีพที่มีความสามารถซึ่งไม่ได้จำกัดเฉพาะกลุ่มเครือญาติเท่านั้น

ประการที่สอง ก่อให้เกิดปัญหาการจำกัดเสรีภาพ หรืออัยราคาของการมีพันธะกับทุนทางสังคมนั้นมากเกินไป (Heavy obligation) กล่าวคือ เครือข่ายหรือความสัมพันธ์ที่ใกล้ชิดและแข็งแรงเกินไป อาจยอมรับเฉพาะแต่คนที่เชื่อฟังกฎเกณฑ์ที่เข้มงวดและไม่ยืดหยุ่นเท่านั้น การพยายามทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในกฎเกณฑ์ที่บางครั้งเป็นผลดีต่อสังคมโดยรวม จะถูกพิพากษาขับออกจากชุมชนความสัมพันธ์ทันที เช่น ชุมชนชาวจีนในซานฟรานซิสโก แม้จะช่วยเหลือสมาชิกของชุมชนให้ก่อตั้งธุรกิจได้ง่าย แต่อีกด้านหนึ่งก็จะถูกควบคุมอย่างใกล้ชิดจากกลุ่มครอบครัวและบริษัทที่มีอยู่ ผู้ที่ต้องการให้เกิดการเปลี่ยนแปลงใดๆ จะถูกขับออกจากชุมชนทันที

ประการที่สาม ก่อให้เกิดปัญหาการเข้าสู่วังวนของความเลวร้าย (Downward-leveling pressure) การเข้าไปอยู่ในกลุ่มความสัมพันธ์บางรูปแบบ เช่น แก๊งวัยรุ่น แก๊งมาเฟีย แม้จะให้ผลประโยชน์หลายอย่างกับคนในแก๊ง แต่การอยู่ในกลุ่มดังกล่าว มีทั้งแรงกดดันและวัฒนธรรมหลายๆ อย่างที่กดดันให้ลงสู่ห้วงแห่งความเลวร้าย เช่น วัฒนธรรมการใช้ความรุนแรง การเข้าไปยุ่งเกี่ยวกับยาเสพติด การเรียกค่าคุ้มครอง ซึ่งไม่เป็นผลดีแต่ประการใดต่อสังคมโดยรวม

นอกจากนั้น ทูทางสังคมของคนกลุ่มหนึ่ง ไม่จำเป็นต้องเหมือนกับของคนอีกกลุ่มหนึ่ง และทูทางสังคมของคนบางกลุ่มกลับเป็นผลเสียต่อคนอื่นหลายๆ กลุ่มหรือสังคมโดยรวมก็ได้ (Coleman 1988)

ความเป็นสินค้าสาธารณะของทูทางสังคม

เมื่อเปรียบเทียบธรรมชาติของทูทางสังคมกับทูทางเศรษฐศาสตร์ Putnam (1994) และ Coleman (1988) เห็นว่าทูทางสังคมเป็นสินค้าสาธารณะ (Public goods) เป็นผลพลอยได้ที่เกิดจากกิจกรรมทางสังคมต่างๆ และมีที่มาจากหลากหลาย ลักษณะของสินค้าสาธารณะคือ เป็นสินค้าที่ไม่ต้องแก่งแย่งชิง เป็นสินค้าเพื่อส่วนรวมไม่เฉพาะคนใดคนหนึ่ง เป็นสินค้าที่เข้าถึงได้ง่าย ราคาไม่แพง บางครั้งเป็นสินค้าที่บุคคลสามารถใช้ประโยชน์หรือใช้บริการโดยไม่ต้องเสียค่าใช้จ่ายแต่อย่างใด ขณะที่ทูทางกายภาพและทุนมนุษย์เป็นสินค้าส่วนบุคคล (Private goods) ทูทางสังคมตรงกับหลักการที่อัลเบิร์ต โอ เฮริชแมน (Albert O. Hirschman) เรียกว่า “ทรัพยากรทางธรรม” (Moral resource) ที่มีลักษณะพิเศษ คือ ยิ่งใช้จะยิ่งเพิ่มขึ้น ไม่ลดลงอย่างทรัพยากรอื่นๆ

สำหรับความเป็นสินค้าสาธารณะของทูทางสังคมมีข้อโต้แย้งหลายประเด็นจากนักวิชาการต่างประเทศด้วยกันเอง เริ่มตั้งแต่ ทูทางสังคมเป็นสินค้าสาธารณะจริงหรือ ถ้าเป็นจริงแล้วทุกคนสามารถเข้าถึงสมบัติสาธารณะได้หรือไม่ หรือเฉพาะกลุ่มที่ได้เปรียบในสังคมเท่านั้นที่เข้าถึง คำว่าสาธารณะครอบคลุมหรือกีดกันใครหรือไม่ และถูกกำหนดขึ้นโดยใคร หรือแท้จริงแล้วทูทางสังคมคือพื้นที่ของการต่อสู้ทางสังคม และมีปัจจัยใดที่จะทำให้สามารถเข้าถึงสมบัติสาธารณะดังกล่าวได้

ฟรานซิส ฟูกูยามา (Francis Fukuyama 1999) มีความคิดเห็นต่อนิยามทูทางสังคมของ Coleman ที่อธิบายว่าเป็นสินค้าสาธารณะ และมักจะถูกกลืนในภาคธุรกิจว่าไม่น่าจะถูกต้องนัก เพราะการประสานความร่วมมือ (ลักษณะของทูทางสังคม) เป็นเครื่องมือที่จำเป็นสำหรับกลุ่มธุรกิจในการบรรลุเป้าหมายของตน อีกทั้งไม่มีเหตุผลที่ภาคธุรกิจจะทำให้ทูทางสังคมของตนเป็นสมบัติสาธารณะ เพราะจะทำให้คู่แข่งทางธุรกิจได้ใช้ประโยชน์จากทูทางสังคมนี้เช่นเดียวกัน ดังที่ Partha Dasgupta (อ้างใน Fukuyama 1999) เสนอว่า การที่ทูทางสังคมเป็นสมบัติสาธารณะนั้นเป็นเรื่องที่เผยแพร่มาจากภายนอก มากกว่าจะเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นจริงในกลุ่ม หรือสังคมนั้นๆ

ต่อประเด็นความเป็นสมบัติสาธารณะจะมีคุณลักษณะที่เป็นประโยชน์และเข้าถึงได้ง่ายของมวลสมาชิก เนื่องจากถูกผนวกอยู่กับโครงสร้างทางสังคมก็ถูกวิพากษ์เช่นเดียวกัน เพราะแท้จริงแล้ว สมาชิก

ทุกคนไม่สามารถเข้าถึงทุนทางสังคมได้อย่างเท่าเทียมกัน ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับบริบททางสังคม และการเมืองของแต่ละพื้นที่ เช่น ความแตกต่างในเรื่องรายได้ เพศ เชื้อชาติ ความยากจน ผู้หญิง และคนผิวดำ เนื่องจากเกิดการแบ่งแยกเพื่อกีดกันบุคคลเหล่านี้ในรูปแบบต่างๆ ทำให้ไม่สามารถเข้าถึงทุนทางสังคมได้ (Woolcock 1998) ดังนั้น ชุมชนที่มีลักษณะโครงสร้างสังคมภายในชุมชนคล้ายคลึงกันในเรื่อง ศาสนา เชื้อชาติ สถานภาพทางเศรษฐกิจและสังคม หรือมีพันธะผูกพันกันเชิงแนวราบ น่าจะเป็นพื้นฐานโอกาสการเข้าถึงทุนทางสังคมของคนในชุมชน (World Bank 2002)

การที่บุคคลคนใด คนหนึ่ง จะเข้าถึงทุนทางสังคมได้นั้น Nan Lin (2001) อธิบายว่าขึ้นอยู่กับปัจจัยอย่างน้อย 3 ประการ คือ 1) ตำแหน่งแห่งที่ของปัจเจกในโครงสร้างที่มีช่วงชั้นทางสังคม (The position of ego in hierachial structures) กล่าวคือ คนจะปฏิสัมพันธ์กับบุคคลที่มีลักษณะคล้ายกับตนเอง นั่นคือ ถ้าคนที่อยู่ในตำแหน่งทางสังคมที่สูง (อาจได้มาแต่กำเนิดจากพ่อแม่ หรือได้มาจากภายหลังจากการศึกษาหรือหน้าที่การงาน) ก็จะได้รับประโยชน์จากทุนทางสังคมมากกว่าคนอื่น โดยมีข้อเสนอเชิงทฤษฎีการเพิ่มความเข้มแข็งของตำแหน่งทางสังคม (Strength of position proposition) มาช่วยอธิบาย กล่าวคือ ยังมีตำแหน่งทางสังคมสูงเท่าใด ก็จะเข้าถึงทุนทางสังคมได้สูงเท่านั้น การเกิดตำแหน่งทางสังคมเกิดได้ 2 รูปแบบ คือ ตำแหน่งทางสังคมที่ได้มาแต่กำเนิด (Ascribed position) จากพ่อแม่ และตำแหน่งทางสังคมที่ได้มาจากภายหลัง (Attained position) เป็นตำแหน่งที่ได้มาจากสังคม เช่น การศึกษา อาชีพ เป็นต้น ตำแหน่งทางสังคมที่สูงและเข้มแข็ง จะทำให้มีโอกาสเข้าถึงและใช้ประโยชน์ทุนทางสังคมได้มากกว่า 2) ธรรมชาติของการผูกมัดระหว่างปัจเจกกับบุคคลอื่น (The nature of the ties between ego and the other actors) หรือประโยชน์ของการมีเครือข่ายก็มีส่วนช่วยให้บุคคลที่ไม่มีตำแหน่งทางสังคมที่สูง สามารถเข้าถึงทุนทางสังคมได้โดยผ่านเครือข่ายทางสังคม (Social networking) ยังมีความผูกพัน (ties) ที่เข้มแข็งมากเท่าใด ยังมีโอกาสเข้าถึงทุนทางสังคมได้มากเท่านั้น ซึ่งจะส่งผลต่อความสำเร็จในการปฏิบัติการต่าง ๆ โดยอาศัยความไว้วางใจ การเกื้อกูลกันและความผูกพันกัน (Obligation) ที่เข้มแข็ง 3) ตำแหน่งแห่งที่ของการผูกมัดในเครือข่าย (The location of the ties in the networks) กล่าวคือ ปัจเจกที่ใกล้ชิดกับเครือข่ายจะเข้าถึงทุนทางสังคมได้มากกว่า เนื่องจากตำแหน่งแห่งที่ของเครือข่ายจะกำหนดการไหลเวียนของข้อมูลข่าวสาร โดยผู้ที่ใกล้ชิดกับแหล่งข้อมูลจะได้รับประโยชน์จากทุนทางสังคมมากกว่า

สรุปแนวคิดทุนทางสังคมต่างประเทศ

จากการทบทวนแนวคิดทุนทางสังคมจากนักวิชาการต่างประเทศ สามารถสรุปประเด็นสำคัญได้ดังนี้

1. นิยามทุนทางสังคม แม้จะกินความหมายกว้างมาก และหลากหลายมิติ รวมทั้งความแตกต่างในระดับการวัดและหน่วยในการวิเคราะห์ก็ตาม แต่พอสรุปได้ว่า ทุนทางสังคม หมายถึง รูปแบบของบรรทัดฐานที่เป็นทางการและไม่เป็นทางการที่ส่งเสริมให้เกิดความร่วมมือระหว่างบุคคลตั้งแต่ 2 คนขึ้นไป บรรทัดฐานดังกล่าวดำรงอยู่ภายใต้ความเกื้อกูลกัน และความไว้วางใจ โดยนัยแห่งคำนิยามนี้ ทุนทางสังคม จึงประกอบด้วย ความไว้วางใจซึ่งกันและกัน เครือข่ายความสัมพันธ์ทางสังคม สัญญาประชาสังคม และการคบหาสมาคม สิ่งเหล่านี้เอื้ออำนวยต่อการกระทำกิจกรรมของคนในสังคม เป็นเครื่องหล่อเลี้ยงสังคม ลดการกระทบกระทั่งของบุคคลและกลุ่ม ประเด็นสำคัญ ทุนทางสังคมไม่ได้อยู่ภายในตัวบุคคลเฉกเช่นทุนมนุษย์ (Human Capital) หากทุนทางสังคมอยู่ภายในความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลซึ่งความสัมพันธ์ดังกล่าวจะดำรงคงอยู่ด้วยพันธะผูกพันที่มีต่อกันรวมทั้งความคาดหวังจากกันและกันระหว่างบุคคลภายในสังคม

2. จากนิยามทุนทางสังคมในข้อ 1 สามารถจำแนกทุนทางสังคมในลักษณะเชิงโครงสร้างออกได้เป็น 2 รูปแบบ คือ

1) ทุนทางสังคมประเภทการรับรู้ (*Cognitive social capital*) ซึ่งมีลักษณะค่อนข้างเป็นนามธรรมมองเห็นและประเมินได้ยาก เพราะอยู่ในจิตใจของเรา ทุนทางสังคมประเภทนี้เกี่ยวข้องกับเรื่องของความรู้สึก นึกคิด จิตใจ ค่านิยม ความเชื่อ ทศนคติ เช่น ความเชื่อถือไว้วางใจกัน คุณค่าร่วมกัน (Share values) ความเกื้อกูลกัน (Reciprocity) ทุนทางสังคมประเภทการรับรู้ จะเปลี่ยนแปลงอย่างจงใจ หรือตามเจตนาได้ยาก เนื่องจากเป็นสิ่งที่สะสมมานานจากบรรทัดฐานทางวัฒนธรรม (cultural norm) (Putnam เรียกว่า civic tradition)

2) ทุนทางสังคมประเภทโครงสร้างลักษณะ (*Structural social capital*) มีลักษณะที่มองเห็นและประเมินได้ง่ายกว่า เข้าใจได้ง่ายกว่าประเภทแรก เนื่องจากเกี่ยวข้องกับบทบาทพฤติกรรม การกระทำหรือความสัมพันธ์ที่เราสร้างขึ้น ไม่ว่าจะเป็นในรูปแบบของเครือข่าย สายสัมพันธ์อุปถัมภ์ หรือจะเป็นเครือข่ายองค์กร ทั้งที่เป็นทางการและไม่เป็นทางการ รวมทั้งสถาบันในรูปของกฎของการเล่นเกม (Rule of the game) เช่น กฎ ระเบียบ ข้อบังคับ กฎหมาย รัฐธรรมนูญ ทุนทางสังคมโครงสร้างลักษณะอาจเปลี่ยนแปลงไปตามนโยบายที่กำหนดขึ้น

3. ปฏิบัติการทุนทางสังคมที่แสดงออกในรูปแบบต่าง ๆ อาศัยพื้นฐานจากความไว้วางใจ ความช่วยเหลือเกื้อกูลกันเป็นสำคัญ ดังนั้น จึงเกี่ยวข้องกับจารีตปฏิบัติ คุณความดี เช่น ความซื่อสัตย์สุจริต เพราะสิ่งเหล่านี้สร้างไว้ซึ่งพันธะสัญญาและข้อผูกมัดภายในกลุ่ม

4. เกี่ยวกับความเป็นสินค้าสาธารณะของทุนทางสังคม ที่บุคคลสามารถเข้าถึงใช้ประโยชน์และหาได้ง่ายอย่างเท่าเทียมกัน ยังมีข้อถกเถียงในหมู่นักวิชาการ เนื่องจากบางแนวคิดเห็นว่า ชุมชนไม่ได้เป็นเนื้อเดียวกัน มีความแตกต่างกันตามบริบททางการเมือง สังคม วัฒนธรรม จึงเกิดการแบ่งแยก กีดกัน บุคคลบางประเภทไม่ให้อาจเข้าถึงทุนทางสังคม การเข้าถึงใช้ประโยชน์จากทุนทางสังคมจึงขึ้นอยู่กับสถานภาพทางสังคม และความใกล้ชิดมีพันธะผูกพันอย่างแน่นแฟ้นกับเครือข่าย

อย่างไรก็ตาม แม้แนวคิด “ทุนทางสังคม” จะถูกบัญญัติขึ้นมาโดยนักวิชาการต่างประเทศ แต่จากการทบทวนวรรณกรรมพบว่า นักคิด นักวิชาการไทย ส่วนใหญ่ต่างเห็นตรงกันว่า “ทุนทางสังคม” เป็นสิ่งที่มีอยู่แล้วในสังคมไทยและมีอยู่อย่างหลากหลายด้วย ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับการให้คำจำกัดความของนักคิด นักวิชาการแต่ละท่าน ซึ่งรายละเอียดคนนำเสนอในหัวข้อต่อไป รวมทั้งเปรียบเทียบให้เห็นความเหมือนและความแตกต่างแนวคิดทุนทางสังคมจากนักวิชาการต่างประเทศและนักวิชาการไทย

2.2 แนวคิดทุนทางสังคมในประเทศไทย

สำหรับทางด้านนักคิด นักวิชาการ ตลอดจนนักพัฒนาของประเทศไทยแม้ส่วนใหญ่จะยอมรับว่าได้รับจักแนวคิด “ทุนทางสังคม” (Social Capital) จากนักวิชาการต่างประเทศ แต่ส่วนใหญ่ยืนยันตรงกันว่า “ทุนทางสังคม” มิใช่เรื่องใหม่ที่เพิ่งจะเกิดขึ้นในประเทศไทย หากแต่เป็น “คุณค่าเดิม” ที่สังคมไทยมีอยู่ (สำนักงานกองทุนเพื่อการลงทุนทางสังคม 2542: 4; สุจินดา สุขกำเนิด และสมพจน์ สมบูรณ์ 2542: 6; อมรา พงศาพิชญ์ และเบญญา ยอดคำเนิน แอดดิก 2543: 1; สถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนา 2543: 171) สังคมไทยมีคุณค่าที่เป็นทุนทางสังคมของตัวเองมานานแล้วและมีอยู่อย่างหลากหลายมากมาย เพียงแต่การพัฒนาประเทศที่ผ่านมาเรามุ่งพัฒนาให้ทันความทันสมัยจนหลงลืมคุณค่าเดิมที่เรามีอยู่ ไม่ได้พัฒนาจากฐานรากเดิมของชุมชน และภูมิปัญญาที่สั่งสมถ่ายทอดจากรุ่นสู่รุ่น ทำให้การพัฒนาประเทศในบางพื้นที่แหงวัน ไม่สมบูรณ์อย่างแท้จริงเนื่องจากขัดแย้งกับวิถีวัฒนธรรมชาวบ้าน นอกจากนี้ยังพบว่ามีการเรียกชื่อทุนทางสังคม แตกต่างกันไปในนักวิชาการแต่ละท่าน เช่น ทุนชาวบ้าน ทุนบ้านนอก ทุนภายในชุมชน ทุนท้องถิ่น เป็นต้น

การศึกษาทำความเข้าใจเรื่องทุนทางสังคมนี้ นิธิ เอียวศรีวงศ์ เสนอว่า ถ้าจะให้ได้ประโยชน์อย่างแท้จริง ต้องเริ่มจากสมมติฐานที่ว่า “สังคมไทยมีทุนทางสังคมอยู่มาก เพียงแต่ไม่มีโอกาสได้พัฒนาปรับเปลี่ยนให้ก้าวหน้า ตามการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้น” ดังนั้น การศึกษาเรื่องทุนทางสังคมนั้นต้องเริ่มจากการมองหาทุนทางสังคมที่มีอยู่แล้ว และหาทางพัฒนาให้เข้มแข็งขึ้น โดยกล่าวถึงทุนทางสังคมของสังคมไทยที่มีความสำคัญมากและไม่ควรมองข้าม คือ ความสัมพันธ์ในครอบครัวและเครือญาติ ซึ่งมีบทบาทอย่างชัดเจนในช่วงวิกฤตเศรษฐกิจที่ผ่านมา (มติชน 31 ก.ค. 2541: 6) การกล่าวว่า ความสัมพันธ์ในครอบครัวเป็นทุนทางสังคมที่สำคัญของสังคมไทย สอดคล้องกับสมมติฐานของ อมรา พงศาพิศุทธิ์ และเบญจา ยอดคำเนิน แอดดิก (2543: 2) ที่ศึกษาทุนทางสังคมในประเทศไทยหลังวิกฤตเศรษฐกิจ เมื่อปี 2540 ที่ว่า ครอบครัวเป็นหัวใจของทุนทางสังคมในประเทศไทย และได้รับอิทธิพลจากการศึกษา ศาสนา และจากการแบ่งปันข้อมูลและทรัพยากรกับชุมชนและเพื่อน

ดังนั้น ในการทบทวนแนวคิดทุนทางสังคมไทย ผู้ศึกษาได้เริ่มต้นด้วยการมองหาทุนทางสังคมที่มีอยู่แล้วในสังคมไทย ทั้งที่นักวิชาการไทยอธิบายออกมาอย่างชัดเจน หรือแฝงฝังอยู่ในแนวคิดอื่นที่เกี่ยวข้องใกล้เคียงกัน โดยเน้นหนักศึกษาผ่านความสัมพันธ์หลักในสังคมไทยรูปแบบต่างๆ เช่น ความสัมพันธ์ระหว่างปัจเจกบุคคล ความสัมพันธ์ในครอบครัว ความเป็นชุมชนหมู่บ้าน และเครือข่ายความสัมพันธ์ทางสังคม เป็นต้น โดยทั้งนี้ นักวิชาการไทยส่วนใหญ่ไม่ได้แยกวิเคราะห์ทุนทางสังคม ทุนวัฒนธรรม และทุนมนุษย์ ออกจากกันอย่างชัดเจนเหมือนนักวิชาการต่างประเทศ

แนวคิดระบบอุปถัมภ์

นิธิ เอียวศรีวงศ์ (2540: ๘) อธิบายว่า ความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์เป็นเครื่องมืออธิบายความสัมพันธ์ในสังคมไทยได้สืบมาจนถึงปัจจุบัน อาจได้มากหรือน้อยในแต่ละยุคสมัย แต่ก็อธิบายได้ ในแง่นี้อาจกล่าวได้ว่าความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์เป็นวัฒนธรรมไทย ไม่ใช่ส่วนหนึ่งของระบอบอำนาจของเจ้าในทางตรงข้าม ระบอบเจ้านาเอาวัฒนธรรมอย่างนี้ไปพัฒนาเป็นเครื่องมือในการปกครองต่างหาก เพราะฉะนั้น แม้ไม่มีระบอบอำนาจของเจ้าแล้ว ความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์ก็ยังมีอยู่ในสังคมสืบมา

นอกจากนี้ นิธิ เอียวศรีวงศ์ เห็นว่า ความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์เกิดขึ้นจากการที่สมาชิกในสังคมเข้าถึงทรัพยากร เกียรติยศ อำนาจ โภคทรัพย์ และโอกาสดีๆ เป็นต้น ไม่เท่าเทียมกัน คนที่เข้าถึงได้ยากกว่าหรือน้อยกว่า จึงสร้างความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์ขึ้นกับคนที่เข้าถึงได้ง่ายกว่าหรือมากกว่าเพื่อมีโอกาสเข้าถึงสิ่งต่างๆ ได้เพิ่มขึ้น ขณะที่ผู้ซึ่งเข้าถึงได้มากกว่าก็ต้องการบางอย่างจากผู้ที่เข้าถึงได้น้อยกว่า

ความสัมพันธ์นี้จึงเป็นการแลกเปลี่ยนกัน โดยที่ฝ่ายอุปถัมภ์ยอมได้เปรียบผู้อยู่ใต้อุปถัมภ์ (นิธิ เอียวศรีวงศ์ 2540: ๗)

ความสัมพันธ์ของระบบอุปถัมภ์ คือ ความสัมพันธ์แนวตั้ง ซึ่งอาจเป็นความสัมพันธ์ภายในชุมชน หรือระหว่างสมาชิกในชุมชนกับชุมชนใกล้เคียง หรือองค์กรระดับสูงกว่าชุมชน ในขณะที่เดียวกันก็เป็นความสัมพันธ์แนวราบของสมาชิกในครอบครัวและเครือญาติ ตลอดจนกลุ่มเพื่อนหรือกลุ่มอื่นๆ ได้ด้วย (อมรา พงศาพิศณ์ 2546: 6)

อมรา พงศาพิศณ์ ตั้งข้อสังเกตเพิ่มเติมว่า แนวคิดเรื่องระบบอุปถัมภ์ไม่สามารถให้คำอธิบายเรื่องทุนทางสังคมได้ทั้งหมด เนื่องจากคำอธิบายแนวคิดระบบอุปถัมภ์มีปัญหาตั้งแต่มีผู้วิจารณ์ไว้แล้วว่าเป็นการให้ภาพของความสัมพันธ์เชิงบวกมากกว่าภาพของความสัมพันธ์เชิงขัดแย้ง ผู้ที่เชื่อในพลังการอธิบายของระบบอุปถัมภ์มีความโน้มเอียงที่จะมองข้ามความขัดแย้ง กรณีที่กลุ่มอุปถัมภ์หลายกลุ่มช่วงชิงอำนาจกัน เช่น กลุ่มเจ้าพ่อก็อาจถือเป็นตัวอย่างของทุนทางสังคมที่แข่งขันกัน และมีโอกาสขาดทุนได้ด้วยเช่นเดียวกัน (อมรา พงศาพิศณ์ 2546: 7) อัมมาร สยามวาลา ก็เช่นเดียวกัน แม้จะยอมรับว่า สังคมไทย มีกลไกอีกประเภทหนึ่งที่มีองค์ประกอบที่กล่าวได้ว่าเป็นทุนทางสังคมชนิดหนึ่งเหมือนกัน ในการช่วยลดผลกระทบจากปัญหาความแตกต่างกันในฐานะความเป็นอยู่ หรือชนชั้นภายในชุมชน นั่นคือความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์ ทุนทางสังคม ประเภทนี้เกิดจากความไว้วางใจที่มีระหว่างผู้อุปถัมภ์ (ลูกพี่) กับผู้ที่ได้รับการอุปถัมภ์ (ลูกน้อง) เพียงแต่ข้อแตกต่างระหว่างทุนทางสังคมที่แฝงฝังอยู่ในชุมชนที่เข้มแข็งกับทุนทางสังคมที่แฝงอยู่ในระบบอุปถัมภ์นั้น สืบเนื่องมาจากความไม่สมดุลกันในความไว้วางใจ และสืบเนื่องจากความเหลื่อมล้ำในอำนาจอีกด้วย ในชุมชนที่เข้มแข็งเป็นความไว้วางใจที่หัดเทียมกัน ส่วนระบบอุปถัมภ์ลูกพี่ต้องเป็นผู้ให้ความไว้วางใจแก่ลูกน้อง แต่ข้อที่แตกต่างที่สำคัญที่สุด ก็คือ ระบบอุปถัมภ์นั้นตั้งอยู่บนความเหลื่อมล้ำของทั้งสองฝ่าย ขณะที่ชุมชนที่เข้มแข็งนั้นตั้งอยู่บนความสมดุลระหว่างทุกฝ่าย และจะยั่งยืนอยู่ได้ ทรายไศที่สังคมนั้นมีความเสมอภาคพอสมควร (อัมมาร สยามวาลา 2544: 5)

อย่างไรก็ตาม ระบบอุปถัมภ์ในสังคมไทยสามารถให้คำอธิบายเรื่องทุนทางสังคม ผ่านความสัมพันธ์ในระดับต่างๆ ได้ดังนี้

1) ความสัมพันธ์ระดับครอบครัว หรือความสัมพันธ์ระหว่างเครือญาติ

ความสัมพันธ์ระหว่างเครือญาติตั้งอยู่บนแนวคิดเรื่องกตัญญูกตเวทีหรือบุญคุณ การให้กำเนิดลูกทำให้พ่อแม่เป็นผู้มีบุญคุณต่อลูกอย่างสิ้นเหลือ ผู้เป็นลูกจะต้องตอบแทนหนี้บุญคุณ ขณะที่พี่น้องอื่นๆ

จะมีบุญคุณได้ก็ด้วยการกระทำ นอกจากนี้ บุญคุณเป็นปัจจัยหลักที่กำหนดสิทธิและพันธกรณีในระหว่างญาติ คนๆหนึ่งจึงสามารถกำหนดเองว่าขอบเขตของญาติที่จะสัมพันธ์กันใกล้ชิดนั้นจะครอบคลุมใครบ้าง และความสัมพันธ์กับญาติจะมีระดับและลักษณะอย่างไร การตอกย้ำในเรื่องของบุญคุณเช่นนี้ยังทำให้ความสัมพันธ์ทางเครือญาติมีความคล้ายคลึงกับความสัมพันธ์ระหว่างเพื่อน และความสัมพันธ์แบบอุปถัมภ์ ซึ่งเป็นสถาบันที่ปรากฏอย่างแพร่หลายในสังคมไทย (อคิน รพีพัฒน์ 2540: 77)

จะเห็นได้ว่า การมองเรื่องความสัมพันธ์ในครอบครัวมีค่านิยม บรรทัดฐาน เรื่องความกตัญญูและการตอบแทนบุญคุณเป็นคำอธิบาย เป็นการตอบแทนในรูปของการแลกเปลี่ยน ซึ่งไม่อาจตีค่าเป็นเงินตรา เพราะบุญคุณเป็นสิ่งที่ตอบแทนกันไม่หมด

2) ความสัมพันธ์ระดับชุมชนและสังคม

ระบบอุปถัมภ์ ในระดับชุมชนและสังคมในสมัยต้นรัตนโกสินทร์กับสมัยปัจจุบันนั้นมีความแตกต่างกัน ในสมัยต้นรัตนโกสินทร์นั้นระบบอุปถัมภ์กับโครงสร้างชนชั้นเป็นสิ่งเดียวกัน หรือคนละสิ่งที สอดคล้องกัน หรือมีความขัดแย้งกัน ทั้งนี้เพราะภาพของชนชั้นกับภาพของระบบอุปถัมภ์ซ้อนกันอยู่จนดูเป็นสิ่งเดียวกัน (อคิน รพีพัฒน์ 2540) ความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์ของเจ้านายและบ่าวไพร่จึงเป็นความสัมพันธ์ของการพึ่งพาอาศัยกันแม้จะได้เปรียบเสียเปรียบกันอยู่บ้าง เมื่อเปรียบเทียบกับสภาพปัจจุบันแล้ว สังคมสมัยต้นรัตนโกสินทร์เป็นสังคมที่ปราศจากความโหดร้าย ไม่มีกลุ่มคนที่กระทำความรุนแรงต่ออีกกลุ่มหนึ่ง ผิดกับสภาพของสังคมปัจจุบันที่เปลี่ยนไปสู่สังคมอุตสาหกรรม ความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์ได้เปลี่ยนรูปแบบไป มีการปฏิบัติอย่างไม่เป็นธรรม วัฒนธรรมชนบทถูกทำลาย สังคมรัฐชาติ ระบบราชการ และกระบวนการพัฒนาได้พาสังคมไทยไปสู่สภาพที่เกือบล่มสลาย (ปริตตา เฉลิมเผ่า กอนันทกุล 2540: 19)

แนวคิดเครือข่าย การตอบแทนและใช้ประโยชน์ร่วมกัน

ทำนองเดียวกัน อานันท์ กาญจนพันธ์ ซึ่งให้เห็นว่า ทูตทางสังคมนี้มีความจำเป็นและมีบทบาทสำคัญต่อการพัฒนาสังคมในหลาย ๆ ด้าน รวมถึงการให้ความช่วยเหลือสงเคราะห์ผู้ด้อยโอกาสทั้งหลาย การช่วยเสริมสร้างทางเลือกอันหลากหลายให้แก่สังคม โดยการสนับสนุนให้กลุ่มชนต่าง ๆ สามารถปรับตัวต่อการเปลี่ยนแปลงได้ดีขึ้น อีกทั้งยังจะนำไปสู่การช่วยพิทักษ์สิทธิ และการนำเสนอทิศทางการใหม่ ๆ ในการพัฒนาสังคมในอนาคต (อานันท์ กาญจนพันธ์ 2544: 129)

อานันท์ กาญจนพันธ์ ได้กล่าวถึงทูตทางสังคมไทยว่าอยู่ภายใต้หลักการสำคัญ 2 ประการ คือ หลักการตอบแทนกัน (reciprocity) และหลักการใช้ประโยชน์ร่วมกัน (communality)

1. **หลักการตอบแทนกัน** ถือว่าเป็นหลักการสร้างพันธะทางสังคมในการตอบแทนกัน เป็นกลไกการสร้างความร่วมมือเพื่อทำกิจกรรมต่าง ๆ ยกตัวอย่างเช่น การแลกเปลี่ยนแรงงานแบบลงแขก การผลัดช่วงกันสร้างบ้านให้สมาชิกในชุมชน รวมถึงการระดมแรงงานเพื่อกิจกรรมส่วนรวมของชุมชน เป็นหลักการที่เน้นความเท่าเทียม เป็นบรรทัดฐานที่ถูกผลิตซ้ำเรื่อยมาจนกลายเป็นสถาบันสำคัญในชุมชน ถือเป็น การสร้างหลักประกันความมั่นคงอีกทางหนึ่งของชีวิต

2. **หลักการใช้ประโยชน์ร่วมกัน** ถือเป็นทุนทางสังคมอีกรูปแบบหนึ่ง ซึ่งหมายถึงการใช้พื้นที่ ส่วนรวมของชุมชนในด้านต่าง ๆ กล่าวคือ นอกจากจะเปิดโอกาสให้คนในชุมชนมาใช้ประโยชน์ร่วมกัน ได้แล้ว ยังแฝงนัยของการจัดการร่วมกันของชุมชนโดยกำหนดกฎเกณฑ์ขึ้นมาเพื่อควบคุมการใช้พื้นที่อัน ถือเป็นของสมาชิกในชุมชน เช่น ป่าสาธารณะของชุมชน หรือการจัดการเหมืองฝาย (อานันท์ กาญจนพันธ์ 2544: 132-134)

การเลือกตั้งและระบบห้วคะแนน คือ ตัวอย่างของการใช้ประโยชน์จากทุนทางสังคมในสังคม ไทย การที่ผู้มีอิทธิพลในบางพื้นที่สามารถให้ทุนทางสังคมที่ตนไว้จากการให้ความช่วยเหลือผู้ยากไร้ หรือผู้ด้อยโอกาสอย่างต่อเนื่อง ทำให้ผู้มีอิทธิพลสามารถดึงทุนทางสังคมนั้นมาใช้เมื่อมีการเลือกตั้ง ทุนที่ ตนไว้ปรากฏเป็นรูปธรรมที่ชัดเจนและสามารถเรียกคะแนนเสียงได้ดีกว่าคำสัญญาว่าจะให้ “ทุน” ในอนาคต กรณีนี้เป็นการใช้หลักเกณฑ์ต่างตอบแทนกันที่ชัดเจนตามที่อานันท์ กาญจนพันธ์ อธิบายไว้ นอกจากนี้กรณีของการลงทุนทางสังคมในการสร้างสาธารณสถาน ก็จะเป็นการลงทุนเพื่อให้เกิดการใช้ ประโยชน์ร่วมกัน และเป็นการสร้างเครือข่ายในชุมชน ผู้ที่สร้างทุนทางสังคมไว้ในอดีตสามารถชักชวน คินได้เมื่อมีโอกาส สมาชิกของเครือข่ายจะร่วมกันตอบแทนบุญคุณด้วยความเต็มใจ (อมรา พงศาพิชญ์ 2546: 8)

ด้านงานพัฒนา เอนก นาคะบุตร ได้ให้ความหมายทุนทางสังคมว่า หมายถึง ความเข้มแข็งของ ชุมชนอันประกอบด้วยกลไกทางสังคม ในรูปของการรวมกลุ่มเป็นองค์กร หรือการจัดตั้งเป็นเครือข่าย ต่าง ๆ เช่น กลุ่มออมทรัพย์ กลุ่มเกษตรผสมผสาน เครือข่ายโรงเรียนชุมชน เป็นต้น ซึ่งสิ่งเหล่านี้เป็นพลังที่ จะขับเคลื่อนให้ชุมชนต่าง ๆ มีความสามารถในการเพิ่มทุนทางสังคมให้กับชุมชนตนเองมากขึ้น มีความ เท่าทันต่อปัญหา และมีความสามารถในการจัดการกับปัญหาได้มากขึ้น และท้ายที่สุดสามารถพึ่งพาตนเองได้จริงในระยะยาว (เอนก นาคะบุตร 2545: 3) อย่างไรก็ตาม โครงข่ายสังคมไม่จำเป็นจะต้องอยู่ในรูป ของเครือข่ายทางสังคมเสมอไปก็ได้ (กาญจนา แก้วเทพ 2538: 67, 155)

เราจะเห็นได้ว่า แนวคิดเรื่องเครือข่ายนี้เป็นแนวคิดที่ขยายต่อจากแนวคิดระบบอุปถัมภ์ และพอจะมีพลังอธิบายกลไกความสัมพันธ์ทางสังคมและวัฒนธรรมได้ อย่างไรก็ดี นักวิชาการที่สนใจแนวคิดทุนทางสังคม ตั้งข้อสังเกตว่า การวิเคราะห์เรื่องความสัมพันธ์ทางสังคมด้วยแนวคิดระบบอุปถัมภ์หรือด้วยแนวคิดเครือข่ายชุมชนก็ดี ในระยะก่อนวิกฤติเศรษฐกิจถือเป็นงานที่มีพลังการอธิบายเชิงวิชาการได้บ้าง แต่การนำไปใช้เชิงนโยบายมีอยู่น้อย นอกจากนักพัฒนา หรือนักวิชาการที่ทำงานร่วมกับนักพัฒนา และผลักดันโครงการย่อย ๆ ของตัวไป แต่เมื่อเกิดวิกฤติเศรษฐกิจ เมื่อ ปี 2541 ซึ่งเป็นการแสดงให้เห็นว่าคำอธิบายทางเศรษฐศาสตร์ตลาดเป่า นักเศรษฐศาสตร์จึงขยายขอบข่ายของเนื้อหาวิชามาผนวกเนื้อหาซึ่งเดิมอยู่นอกสาขาเศรษฐศาสตร์ ได้แก่แนวคิดทางสังคมวิทยาและมานุษยวิทยามาใช้เชิงนโยบาย จนผลักดันให้เกิดกองทุนเพื่อการลงทุนทางสังคม ด้วยเงินกู้จากธนาคารโลก วัตถุประสงค์หลักของกองทุนคือ การเพิ่มทุนทางสังคมโดยการส่งเสริมให้เกิดชุมชนที่เข้มแข็ง ที่สามารถพึ่งตนเองได้ มีกระบวนการเรียนรู้เพื่อการพึ่งตนเอง ผู้ที่มีสิทธิขอรับความช่วยเหลือจากกองทุน คือองค์กรชุมชนที่สามารถแสดงให้เห็นศักยภาพว่าจะดำเนินโครงการเพื่อสร้างทุนทางสังคมให้เกิดการพัฒนากลุ่มได้ (กองทุนเพื่อการลงทุนทางสังคม 2543: 4-7) การเกิดขึ้นของกองทุนเพื่อการลงทุนทางสังคมมีส่วนช่วยขยายงานด้านการสร้างเครือข่ายองค์กรสังคมไปได้ทั่วประเทศ

อมรา พงศาพิชญ์ นักวิชาการที่สนใจแนวคิดทุนทางสังคมไทย ได้ตั้งคำถามที่น่าสนใจว่า แนวคิดเรื่องทุนทางสังคมทางด้านเศรษฐศาสตร์เป็นเรื่องเดียวกับเรื่องความสัมพันธ์ทางสังคมซึ่งดูได้จากแนวคิดเรื่องระบบอุปถัมภ์และเครือข่ายขององค์กรชุมชนได้จริงหรือไม่ พลังการอธิบายมีเท่าเทียมกันหรือใกล้เคียงกัน หรือมีข้อจำกัดในการอธิบายต่างกันอย่างไร สิ่งที่เห็นได้ชัดคือทั้งแนวคิดเรื่องระบบอุปถัมภ์และทุนทางสังคมถูกวิจารณ์โดยนักคิดแนวมาร์กซิสต์ทั้งคู่ มาร์กซิสต์วิจารณ์ว่าการวิเคราะห์สังคมไทยด้วยระบบอุปถัมภ์ไม่ได้มองความสัมพันธ์เชิงชนชั้นที่มีการเอาเปรียบกัน แต่กลับมองความสัมพันธ์ด้วยความสัมพันธ์ของการพึ่งพาเหมือนกับว่าไม่มีการเอาเปรียบ เมื่อมองข้ามความขัดแย้งที่เกิดขึ้นในกระบวนการการผลิตที่ไม่เท่าเทียมกัน การวิเคราะห์สภาพสังคมไทยจึงไม่สมบูรณ์

ท่านองเดียวกัน มาร์กซิสต์วิจารณ์แนวคิดทุนทางสังคมว่าเป็นแนวคิดเศรษฐศาสตร์กระแสหลักสำนักนีโอคลาสสิก มองความสัมพันธ์ทางสังคมเป็นทุนที่จะนำไปสู่กระบวนการผลิต จริยธรรม ศีลธรรม หรือค่านิยมเรื่องบุญคุณ และความกตัญญูยุติค่าเป็นทุนที่จะผ่านกระบวนการการผลิตเพื่อให้เกิดกำไร (อมรา พงศาพิชญ์ 2546: 9)

แนวคิดทุนวัฒนธรรม

อมรา พงศาพิชญ์ เสนอแนะว่า หากจะวิเคราะห์แนวคิดทุนทางสังคมให้เข้าใจลึกซึ้ง จำเป็นต้องวิเคราะห์ทุนวัฒนธรรมด้วย ทั้งนี้เพราะวัฒนธรรมก็ถือเป็นส่วนหนึ่งของทุนทางสังคม (อมรา พงศาพิชญ์ เอกสารอัดสำเนาไม่ได้ตีพิมพ์) สังคมไทยเป็นสังคมที่เปิดกว้าง ยอมรับวัฒนธรรมและสิ่งใหม่ ๆ จากภายนอก และสามารถนำทั้งสิ่งใหม่มาผสมผสานกับสิ่งเก่าที่มีอยู่แล้วปรับให้เข้ากับวิถีชีวิตไทยได้ตลอดเวลาทำให้มีความหลากหลายทางวัฒนธรรม (สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ 2547: 11)

สอดคล้องกับคำอธิบายของ ชัยอนันต์ สมุทวณิช ที่ได้เสนอแนวคิดว่า “วัฒนธรรม คือ ทุน” (Culture as Capital) ซึ่งมีนัยสำคัญว่า เมื่อถือว่าวัฒนธรรมเป็นทุนชนิดหนึ่งแล้ว ก็มี cultural stock ได้ และการเปลี่ยนแปลงใน cultural stock น่าจะถือได้ว่าการลงทุนหรือทำให้ทุนเดิม (มรดกทางวัฒนธรรม) รักษาคุณค่าไว้ ความมั่งคั่งและความมั่นคงทางจิตวิญญาณเน้นความมั่งคั่งทางวัฒนธรรม ซึ่งก็คือจุดหมายของความเป็นมนุษย์ นอกจากนี้ ชัยอนันต์ สมุทวณิช ยังมองว่าวัฒนธรรมเป็นทุนทางสังคม ซึ่งมีมานานก่อนการปฏิวัติอุตสาหกรรม และไม่สูญสลายหายไป ไม่สามารถทำลายได้ แม้จะตกอยู่ภายใต้การครอบงำของอำนาจอื่น ๆ การที่วัฒนธรรมเดิมเสื่อม แสดงให้เห็นว่า วัฒนธรรมถูกกระทำ และหากไม่มีการสานต่อ หรือขาดการเอาใจใส่สนับสนุน ทุนทางสังคมนี้จะลดลงและหมดไปได้ ดังนั้นจึงจำเป็นต้องปรับบทบาทให้วัฒนธรรมเป็นฝ่ายกระทำ ตื่นตัวและมีบทบาทนำในสังคม และเมื่อวัฒนธรรมกลับมาเป็นทุนทางสังคมใหม่ ย่อมส่งผลให้เกิดการผลิตได้ โดยเฉพาะผลผลิตด้านการพัฒนาคน (ชัยอนันต์ สมุทวณิช 2541: 3)

การมองวัฒนธรรมเป็นทุน หรือเป็นทุนทางสังคมของไทย ถูกตั้งข้อสังเกตโดย บัณฑิต อ่อนคำ (อ้างใน พระระวี สีเหลืองสวัสดิ์ 2545: 91) ว่าหากวัฒนธรรมเป็นทุนเราไม่สามารถระบุได้ว่าองค์ประกอบใดเป็นทุนทางสังคม และวัฒนธรรมใดไม่ใช่ทุนทางสังคม เนื่องจากหากทุนทางสังคม คือ วัฒนธรรมที่เป็นทุน เราไม่สามารถวัดปริมาณทุนทางสังคมเพราะวัฒนธรรมคือ วิถีชีวิต จึงต้องมีการศึกษาอย่างครอบคลุมทั้งบริบททางสังคมและเงื่อนไขวิถีชีวิตนั้นๆ

แนวคิดวัฒนธรรมชุมชน

ถือเป็นอีกแนวคิดหนึ่งที่นักวิชาการไทยนำมาใช้วิเคราะห์เรื่องทุนทางสังคมและทุนวัฒนธรรม ผู้ที่ได้รับการยกย่องว่ามีผลงานการศึกษาแนวคิดเกี่ยวกับวัฒนธรรมชุมชนของไทยอย่างต่อเนื่องและเป็นระบบมากที่สุดท่านหนึ่งในปัจจุบัน คือ ฉัตรทิพย์ นาถสุภา ซึ่งให้ความสำคัญกับชุมชน หมู่บ้าน ว่าเป็นองค์กรที่มีพลัง (ฉัตรทิพย์ นาถสุภา 2537, 2540) หมู่บ้านไทยยังมีพลังยึดเหนี่ยวกันไว้ แม้จะถูกแรงกระแทกจากสังคมภายนอก ทั้งนี้เป็นผลมาจาก 1) ระบบเศรษฐกิจแบบยังชีพ ซึ่งจำเป็นต้องอาศัยความร่วมมือ ร่วมใจ ระหว่างสมาชิกในชุมชน ทำให้เกิดระบบความสัมพันธ์แบบเครือญาติพึ่งพากันขึ้น 2) ความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรธรรมชาติ และ 3) “ลักษณะพิเศษ” ของรัฐศักดินาไทย ที่ไม่สนใจเข้าไปจัดการกับกระบวนการผลิตในระดับหมู่บ้าน สนใจเพียงให้หมู่บ้านส่งส่วยให้ตามที่ต้องการเท่านั้น ทำให้ระบบกรรมสิทธิ์ร่วมในทรัพย์สิน (communal property) ดำรงอยู่ ระบบร่วมในทรัพย์สินถือเป็นหัวใจความเป็นชุมชน (ฉัตรทิพย์ นาถสุภา 2529)

วัฒนธรรมชุมชนหมู่บ้านไทยที่ขบวนการแนวคิดวัฒนธรรมชุมชนปัจจุบันเห็นว่าสำคัญ ได้แก่ **วัฒนธรรมการพึ่งตนเอง** ทั้งด้านความคิด (มีภูมิปัญญาของตัวเอง) เศรษฐกิจ (มีระบบเศรษฐกิจแบบยังชีพ) และวัฒนธรรม (มีประเพณี พิธีกรรมต่างๆ เป็นของตัวเอง) **วัฒนธรรมการช่วยเหลือเกื้อกูลกัน** การให้ความสำคัญกับชุมชนเหนือบุคคล และที่สำคัญที่สุด คือ **ความรู้สึกร่วม ความคิดที่ต่อต้าน หรือปฏิเสธอำนาจรัฐ** หรือที่ฉัตรทิพย์ นาถสุภา เรียกว่า “อุดมการณ์อนาธิปไตยนิยม” (ไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร 2543: 141-142)

วัฒนธรรมชุมชนเป็นสิ่งที่ผูกพันแนบแน่นกับวิถีชีวิต สะท้อนให้เห็นวิถีคิด การมองโลก ความเชื่อ และจิตสำนึก เช่น ความเชื่อในสิ่งศักดิ์สิทธิ์ พิธีกรรม และประเพณีต่างๆ ดังนั้นวัฒนธรรมชุมชนเป็นกลไกที่สร้างความสัมพันธ์ และคงความสัมพันธ์ของสมาชิกชุมชนไว้ด้วยกัน ความสัมพันธ์นี้ย่อมถือได้ว่าเป็นทุนทางสังคมและทุนวัฒนธรรม การเอื้ออาทรดูแลซึ่งกันและกันเป็นวัฒนธรรมชุมชนที่มีมานานแล้ว และแนวคิดนี้สอดคล้องกับแนวคิดของธนาคารโลก เรื่องโครงข่ายสังคม (Social safety net) ของคนจน ซึ่งหมายถึง กลไกทางสังคมในภาวะวิกฤตซึ่งรองรับผู้ที่จะตร่วงไว้ไม่ให้หลุดไปจากสังคม เมื่อทุนทางสังคมไม่มี อย่างไรก็ตาม ที่จริงแล้วทั้งทุนทางสังคม และโครงข่ายสังคมอาจเป็นสิ่งเดียวกัน เพียงแต่สิ่งนี้ถูกมองเป็นทุนเมื่อสามารถเอาไปใช้ต่อได้ในภาวะปกติ แต่มองเป็นเครือข่ายรองรับ หรือช้อนผู้ที่เดือดร้อนไว้ไม่ให้หลุดไปจากสังคมในช่วงภาวะวิกฤต ไม่ว่าจะเกิดจากสาเหตุใด

ฉัตรทิพย์ นาถสุภา (2540: 172-182) และ นิพนธ์ เทียนวิหาร (อ้างใน สุจินดา สุขกำเนิด และสมพจน์ กลมกลืนกัน 2542: 13) เสนอแนะเกี่ยวกับการพัฒนาทุนทางสังคมโดยใช้วัฒนธรรมชุมชนจำเป็นจะต้องศึกษาเครือข่ายเก่าในอดีตด้วย เพราะเรื่องเครือข่ายเป็นสิ่งที่อยู่ในวัฒนธรรมชุมชนของชาวบ้านอยู่แล้ว และพลังของวัฒนธรรมชุมชนจะใช้ประโยชน์ได้ต่อเมื่อมีการปลูกให้สมาชิกของชุมชนมีจิตสำนึก รับรู้ ในวัฒนธรรมของตนเสียก่อน

ขณะเดียวกัน แนวคิดวัฒนธรรมชุมชนของ ฉัตรทิพย์ นาถสุภา ถูกนักวิชาการทั้งหลายวิพากษ์วิจารณ์อย่างหนักด้วยเช่นกัน แนวทางในการวิจารณ์นั้นมองออกมาจากหลายด้าน ทั้งด้านพื้นฐานทางปรัชญา ทฤษฎี วิธีคิดด้านการศึกษา และด้านข้อค้นพบเชิงประจักษ์ (อานันท์ กาญจนพันธุ์ 2539: 38)

พื้นฐานทางปรัชญา ทฤษฎี และวิธีคิด: สมศักดิ์ เจียมธีรสกุล (2525: 138-139) วิจารณ์ว่า ฉัตรทิพย์ พยายามหลีกเลี่ยงการมองประวัติศาสตร์แบบเป็นเส้นตรง ที่สังคมมีความเคลื่อนไหวอยู่ตลอดเวลา และสามารถพัฒนาเปลี่ยนแปลงได้อย่างเป็นขั้นเป็นตอน ซึ่งเกิดจากพลังที่ทำทลายระบบ บนพื้นฐานของความขัดแย้งอย่างรุนแรงในสังคมเอง หากหันไปสนใจความคิดมาร์กซิสต์ ในส่วนที่ว่าด้วย “วิธีการผลิตแบบเอเชีย” ที่เน้นความคงทนของสังคมหมู่บ้าน นอกจากนั้นมีพื้นฐานความคิดในเชิงคุณค่าภูมิปัญญา และอุดมการณ์เช่นเดิม มากกว่าจะให้ความสำคัญกับความเป็นชุมชนในแง่ความสัมพันธ์เชิงอำนาจ ศักดิ์ศรี และสิทธิ ในการจัดการสังคมและทรัพยากรธรรมชาติ (อานันท์ กาญจนพันธุ์ 2539: 37)

ด้านวิธีการศึกษา: การที่ ฉัตรทิพย์ เน้นการสัมภาษณ์ประวัติศาสตร์หมู่บ้านจากชาวบ้าน ทั้งนี้เพราะเข้าใจว่าประวัติศาสตร์นั้น บันทึกอยู่ในความทรงจำร่วมกันของชาวบ้าน ซึ่งสามารถเอามาร้อยกรองอย่างต่อเนื่องให้เป็นประวัติศาสตร์ของชาวบ้านได้ นักประวัติศาสตร์อย่าง นิธิ เอียวศรีวงศ์ ได้ตั้งข้อสงสัยว่า จะถือคำบอกเล่าของชาวบ้านทั้งหมด เป็นสิ่งที่เกิดขึ้นจริงในประวัติศาสตร์ได้จริงหรือ ในเมื่อบางครั้งก็เป็นแค่มุมมองชาวบ้าน บางครั้งก็เป็นเพียงข้อมูลดิบ บางครั้งก็อาจขัดแย้งกันเอง และขัดแย้งกับนักวิชาการด้วย (นิธิ เอียวศรีวงศ์ 2530: 197) และบางครั้งถึงกับมองข้ามระบบความสัมพันธ์หลายอย่างในหมู่บ้านไปด้วย เพราะชาวบ้านอาจเลือกจดจำ เฉพาะเรื่องราวบางอย่างเท่านั้น และเลือกที่จะไม่เล่าปัญหาความขัดแย้ง

ด้านข้อค้นพบเชิงประจักษ์: ข้อค้นพบของ ฉัตรทิพย์ เชื่อมั่นในความเข้มแข็งของวัฒนธรรมชุมชนในระดับหมู่บ้านว่า ยังคงรักษาวัฒนธรรมที่ดีงามไว้ได้เป็นพิเศษ โดยเฉพาะความมีน้ำใจ ความรักกันฉันพี่น้อง แบ่งปันช่วยเหลือ พึ่งพาอาศัยกัน ไม่เอาเปรียบข่มเหง ความสมถะ เรียบง่าย การไม่ใช้กำลัง การพึ่งตนเอง และความซื่อสัตย์ไม่คดโกง หรือผูกคิออยู่เฉพาะกับระบบคุณค่า และจิตสำนึก แทนที่จะเชื่อม

โยงให้ครอบคลุมระบบอื่นๆ ในวัฒนธรรมด้วย ไม่ว่าจะเป็นระบบภูมิปัญญา และระบบอุดมการณ์อำนาจ เพราะสองระบบหลังต่างก็มีลักษณะเคลื่อนไหว มากกว่าระบบแรกในแง่ที่เน้นการสร้างสรรค์ เรียนรู้ ปรับตัว และผลิตใหม่ ส่งผลให้ละเลยบริบทและเงื่อนไขของการปรับตัวทางวัฒนธรรมของชุมชนหมู่บ้านเจ้าของวัฒนธรรมนั้นๆ (อานันท์ กาญจนพันธุ์ 2538)

อย่างไรก็ตาม ยุคติ มุกดาวิจิตร อธิบายว่า ข้อวิพากษ์ดังกล่าวทั้งหมดไม่ได้หมายความว่าภาพชุมชนที่นักวิชาการแนว “วัฒนธรรมชุมชน” เสนอจะเป็น “ภาพลวง” และมีใจหมายความว่าเราจะต้องไปศึกษาค้นหาภาพ “ชาวบ้าน/ชนบท” หรือความเป็นชุมชนในหมู่บ้านที่แท้จริงยิ่งกว่าที่นักวิชาการแนว “วัฒนธรรมชุมชน” เสนอเอาไว้ เพราะภาพตัวแทนใด ๆ ก็คงจะหนีไม่พ้นการสร้างภาพที่ทักท้อเอาว่าเป็นภาพความจริง สิ่งที่น่าสนใจกว่าจึงได้แก่การศึกษาว่า “ชาวบ้าน/ชนบท” ที่นักวิชาการแนว “วัฒนธรรมชุมชน” เสนอนั้นถูกสร้างขึ้นมาได้อย่างไร ภายใต้เงื่อนไขทางสังคม การเมือง หรือบริบทของการช่วงชิงนิยาม (ยุคติ มุกดาวิจิตร 2538: 7) นอกจากนี้ การให้ความหมายวัฒนธรรมชุมชน อาจมองในเชิงอำนาจได้ ชุมชนอาจใช้วัฒนธรรมเพื่อสร้างอำนาจและพลังชุมชนเพื่อเพิ่มทุนทางสังคมได้ และถ้าพลังวัฒนธรรมชุมชนมีมากพอ พลังนี้จะทำหน้าที่เป็นโครงข่ายรองรับผู้เดือดร้อนในภาวะวิกฤตได้ ดังตัวอย่างการที่พนักงานโรงงานที่ถูกเลิกจ้างหลังวิกฤติเศรษฐกิจ ปี 2540 สามารถเดินทางกลับบ้าน และพึ่งพิงกลไกสังคมในรูปแบบของวัฒนธรรมชุมชนได้ ซึ่งแสดงให้เห็นความสำคัญของทุนวัฒนธรรม แต่ถ้าวัฒนธรรมสูญหายไป กลไกทางสังคมถูกทำลาย ทุนวัฒนธรรมก็ไม่มี (อมรา พงศาพิชญ์ 2546: 12)

แนวคิดภูมิปัญญาชาวบ้าน

นักวิชาการไทย เช่น อมรา พงศาพิชญ์ เอกวิทย์ ณ ถลาง และหน่วยงานด้านการกำหนดนโยบายพัฒนาประเทศ เช่น สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ อธิบายว่า ภูมิปัญญาชาวบ้านเป็นทุนทางสังคมของไทย และไม่ได้แยกวิเคราะห์ออกจากทุนวัฒนธรรม และทุนมนุษย์

ภูมิปัญญา หมายถึง ความรู้ ความคิด ความเชื่อ ความสามารถ ความชัดเจน ที่กลุ่มชนได้จากประสบการณ์ที่สั่งสมไว้ใน การปรับตัวและดำรงชีพ ในระบบนิเวศน์หรือสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมทางสังคมและวัฒนธรรมที่ได้มีพัฒนาการสืบสานกันมา และเกิดจากการแลกเปลี่ยนสังสรรค์ทางวัฒนธรรมกับกลุ่มชนอื่นจากพื้นที่สิ่งแวดล้อมอื่นที่ได้มีการติดต่อสัมพันธ์กัน แล้วรับเอาหรือปรับเปลี่ยนนำมาสร้างประโยชน์ หรือแก้ปัญหาได้ในสิ่งแวดล้อมและบริบททางสังคมวัฒนธรรม

ของกลุ่มนั้น (เอกวิทย์ ณ ถลาง 2541: 9; อมรา พงศาพิชญ์ 2546: 13) อย่างไรก็ตาม ขังขาดการรวบรวม ต่อยอดและพัฒนาภูมิปัญญาท้องถิ่นอย่างเป็นระบบ ขาดการจัดการความรู้ที่ชัดเจนและไม่สามารถดึงอัตลักษณ์ของแต่ละเรื่องออกมาให้เห็นถึงความโดดเด่นได้ เช่น การนำภูมิปัญญาที่อยู่ในตัวคน (Tacit Knowledge) ถ่ายทอดออกมาเป็นภูมิปัญญาเปิดเผย (Explicit Knowledge) หรือการพัฒนาศิลปวัฒนธรรม ประเพณีต่างๆ ของแต่ละภูมิภาคและกลุ่มชาติพันธุ์ (สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ 2547: 11)

จะเห็นได้ว่า นิยามของภูมิปัญญาซึ่งรวมความถึงความสามารถในการแก้ปัญหา และปรับตัวใน สภาวะต่างๆ นั้น ครอบคลุมกรณีของการปรับตัวในช่วงภาวะวิกฤตได้ด้วย ไม่ว่าจะสาเหตุของภาวะวิกฤต นั้นจะเป็นอะไร เรื่องนี้สอดคล้องกับความหมายของโครงข่ายสังคมที่ช่วยรองรับผู้ตกทุกข์ได้ยากเมื่อเกิด ภาวะวิกฤต ภูมิปัญญาหรือโครงข่ายสังคมสามารถช่วยแก้ปัญหาให้แก่ผู้ที่เดือดร้อนได้ อีกนัยหนึ่ง เอกวิทย์ ณ ถลาง มองว่าภูมิปัญญาเป็นวัฒนธรรมที่ช่วยให้เกิดการปรับตัวตามสภาวะที่แตกต่างกัน เป็นได้ทั้งทุนทางสังคมและโครงข่ายรองรับทางสังคม เป็นทุนวัฒนธรรมและทุนมนุษย์ไปด้วยพร้อมๆ กันไป

จากที่นำเสนอแนวคิดทุนทางสังคมไทยของนักคิด นักวิชาการ ตลอดจนนักพัฒนาที่นำแนวคิด ทุนทางสังคมไปประยุกต์ใช้ ผู้ศึกษาพบว่ามี การให้ความหมายในมุมมองกว้าง ครอบคลุม และเป็นองค์รวม กว่าต่างประเทศ โดยนักวิชาการไทยได้มองถึงความเป็นไปของชีวิตที่เป็นพลวัตภายใต้ข้อจำกัดของชีวิต สมัยใหม่และมีข้อแตกต่างจากมุมมองต่างประเทศ เพราะคนไทยมีบรรทัดฐาน จริยธรรม ค่านิยม และ ความเชื่อในการเคารพธรรมชาติและเห็นว่ามนุษย์เป็นส่วนหนึ่งของธรรมชาติที่ต้องมีหน้าที่ดูแลรักษา ธรรมชาติ คนไทยมีภูมิปัญญาในการเอาชีวิตรอดจากรุ่นสู่รุ่น เช่น แพทย์แผนไทย เป็นต้น ชุมชนไทยมี โครงสร้างทางสังคมที่มีความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่และรู้จักตอบแทนซึ่งกันและกัน ชุมชนมีสิทธิในการจัดการ ทรัพยากร และสังคมไทยมีความหลากหลายทางวัฒนธรรมที่ช่วยทำให้เกิดความรู้ที่หลากหลายในสังคม

พระวี สี่เหลียงสวัสดิ์ (2545) ได้เปรียบเทียบการให้ความหมาย “ทุนทางสังคม” ของนักคิด ไทย และนักวิชาการต่างประเทศ พบว่ามี การให้คำนิยามองค์ประกอบที่แตกต่างบ้างแต่ไม่มากนัก ทั้งนี้ อาจเกิดจากฐานคิด ฐานความรู้ และประสบการณ์ของแต่ละท่าน โดยนักวิชาการต่างประเทศผู้เป็นต้น กำเนิดแนวคิดอาจใช้ฐานความคิดจากมุมมองสังคมเมืองที่มีความเป็นปัจเจกสูง จึงให้คำนิยาม “ทุนทาง สังคม” ว่ามีองค์ประกอบ คือ มีความไว้วางใจระหว่างบุคคลในสังคม (trust) มีความเกื้อกูลช่วยเหลือซึ่ง กันและกัน (reciprocity) บรรทัดฐานทางสังคม (social norm) เครือข่ายทางสังคม (social networks)

ความเกาะเกี่ยวทางสังคม (social cohesion) สัญญาประชาคม (civic engagement) ความไว้วางใจในรัฐบาล (trust in government) ส่วนนักคิดไทยอาจใช้ฐานความคิดจากมุมมองของสังคมหมู่บ้านชนบท ความเชื่อ วัฒนธรรม และศาสนา จึงให้คำนิยาม “ทุนทางสังคม” มีองค์ประกอบ คือ ความเป็นเครือญาติ ภูมิปัญญาท้องถิ่น ผู้นำที่ร่วมต่อท้องถิ่น เครือข่ายทางสังคม ศีลธรรม จรรยา ค่านิยม สติปัญญา ความมีน้ำใจต่อเพื่อนมนุษย์ ความช่วยเหลือเกื้อกูลกันในสังคม นอกจากนี้ยังมีการให้ความหมายโดยมีระดับของการรวมกลุ่มทางสังคมจากครอบครัว ชุมชน สังคม ให้ความหมายตามหน้าที่และประโยชน์ของทุนทางสังคมที่ควรจะเป็น เช่น ในระดับปัจเจกบุคคล ควรเป็นพลเมืองที่ดี สนใจส่วนรวม ในระดับครอบครัวต้องมีครอบครัวที่ดี รวมถึงหน้าที่ของครอบครัวในการถ่ายทอด ค่านิยม ความคิด ความคาดหวังของสังคมที่ถูกต้องให้บุตรด้วย ส่วนในระดับชุมชน ส่วนใหญ่จะให้ความหมายในลักษณะที่เป็นการโต้ตอบกับกระแสโลกาภิวัตน์ตามสำนักคิดเสรีนิยมประชาธิปไตย การพึ่งตนเอง การอ้างสิทธิความชอบธรรมในการพัฒนา หรือเคลื่อนไหวทางสังคมโดยนักคิด นักวิชาการไทยมีการพยายามปรับให้เข้ากับบริบทไทยค่อนข้างมาก และออกจะเป็นการมองในแง่ของการนำแนวคิดไปใช้เพื่อการพัฒนามากกว่าแค่การตรวจวัดสภาพสังคม

แม้การมองแนวคิดทุนทางสังคมของนักวิชาการไทยและนักวิชาการต่างประเทศจะมีความแตกต่างกันไปบ้าง ตามฐานคิด ฐานความรู้ ตลอดจนบริบททางสังคม การเมือง และวัฒนธรรมที่เอื้ออำนวยให้แนวคิดทุนทางสังคมเกิดขึ้น แต่ในงานวิจัยชิ้นนี้ ผู้ศึกษาได้ประยุกต์รวมแนวคิดทุนทางสังคมของไทยและต่างประเทศเข้าด้วยกัน โดยโน้มเอียงมาทางฝั่งนักคิด นักวิชาการไทย เพื่อให้สอดคล้องกับบริบททางสังคม วัฒนธรรมของพื้นที่ศึกษา แต่เลือกที่จะจำแนกทุนทางสังคมออกเป็นในลักษณะเชิงโครงสร้างตามที่นักวิชาการต่างประเทศอธิบายไว้ โดยมีเหตุผลเพียงเพื่อให้สะดวกต่อการเก็บรวบรวมข้อมูล วิเคราะห์ข้อมูล และตีความหมายปรากฏการณ์ในชุมชนได้ชัดเจนยิ่งขึ้นเท่านั้น ไม่ใช่เพื่อวัตถุประสงค์ลดทอนคุณค่าของทุนทางสังคมลงเหลือแค่ลักษณะเชิงโครงสร้าง หรือผ่านการจำแนกแยกแยะออกมาเป็นกลุ่ม เป็นก้อนแต่อย่างใด

ทุนทางสังคม จึงหมายถึง ระบบคุณค่าดั้งเดิมและคุณค่าที่ผลิตขึ้นใหม่ ตลอดจนความสัมพันธ์หลากหลายระดับ เช่น ความสัมพันธ์ระหว่างปัจเจกบุคคล ความสัมพันธ์ในครอบครัว ความเป็นชุมชนหมู่บ้าน และเครือข่ายความสัมพันธ์ทางสังคม เป็นต้น โดยทุนทางสังคมทั้งหมดดำรงอยู่ภายใต้ลักษณะเชิงโครงสร้าง 2 ลักษณะ คือ

1. **ทุนทางสังคมลักษณะการรับรู้ (cognitive social capital)** หรือทุนทางสังคมภายใน ได้แก่ **ระบบคุณค่า ความเชื่อท้องถิ่น** ที่วางอยู่บนพื้นฐานของการเคารพอ่อนน้อมต่อธรรมชาติ หรือกำหนดตนเองเป็นส่วนหนึ่งของธรรมชาติ ซึ่งมีรากฐานมาจากพุทธศาสนา และระบบความเชื่อเรื่องผี โดยสิ่งเหล่านี้แสดงผ่านพิธีกรรม จารีต ประเพณีท้องถิ่น ที่ถือปฏิบัติสืบต่อกันมา และ**ภูมิปัญญาท้องถิ่น**ที่เป็นผลจากการที่ชุมชนสรรค์สร้าง สังคมปรับตัว เพื่อการดำรงชีพ ทั้งในพื้นที่ชุมชนและจากการได้แลกเปลี่ยนสังสรรค์ทางวัฒนธรรมกับกลุ่มชนอื่น

2. **ทุนทางสังคมลักษณะโครงสร้าง (structural social capital)** หรือทุนทางสังคมภายนอก ซึ่งอยู่ในรูปโครงสร้างสถาบัน และระบบความสัมพันธ์ ได้แก่ **กลุ่มองค์กรภาคประชาสังคม ผู้นำที่เป็นทางการ และผู้นำทางปัญญาของชุมชน ระบบเครือข่าย ความสัมพันธ์ทางสังคมทั้งแนวราบและแนวตั้ง (ระบบอุปถัมภ์)**

ที่สำคัญ ทุนทางสังคมลักษณะเชิงโครงสร้างทั้ง 2 ลักษณะ ต่างมีปฏิสัมพันธ์ต่อกันอย่างเป็นพลวัต

2.3 กรอบแนวคิดการศึกษา

จากการทบทวนวรรณกรรม ทั้งจากนักวิชาการต่างประเทศและนักวิชาการไทย แม้จะมีความคิดเห็น คำอธิบายอันหลากหลายเกี่ยวกับแนวคิดทุนทางสังคมแตกต่างกันไปบ้างตามฐานคิด ฐานความรู้ ตลอดจนบริบททางสังคม การเมือง และวัฒนธรรมที่เอื้ออำนวยให้แนวคิดทุนทางสังคมเกิดขึ้น แต่ส่วนใหญ่ของการวิเคราะห์ หรือการสร้างแนวคิดทุนทางสังคมจะเป็นการลดทอนทุนทางสังคมเหลือแค่ลักษณะเชิงโครงสร้าง 2 ลักษณะเท่านั้นเอง คือ ทุนทางสังคมลักษณะการรับรู้ (cognitive social capital) และทุนทางสังคมลักษณะโครงสร้าง (structural social capital) ซึ่งให้ภาพทุนทางสังคมที่ค่อนข้างหยุดนิ่งไม่เป็นพลวัต

งานวิจัยชิ้นนี้ไม่ได้ปฏิเสธการดำรงอยู่ของทุนทางสังคมในลักษณะเชิงโครงสร้างของชุมชนแต่อย่างใด ตรงข้ามกลับนำมาใช้เป็นกรอบแนวคิดในการศึกษาบางส่วนด้วยซ้ำ พร้อมกับการขยายกรอบแนวคิดการศึกษาที่มุ่งศึกษาปฏิบัติการทุนทางสังคมเป็นสำคัญ โดยศึกษา**ตัวกระทำ (Actor)** หรือตัวกลไกบางอย่างที่แปลงทุนทางสังคมที่สงบนิ่งลักษณะเชิงโครงสร้างปรากฏเป็นปฏิบัติการทางสังคมขึ้นมาได้ พร้อมทั้งศึกษา**ภาคปฏิบัติการ**ของทุนทางสังคมที่แสดงออกมาในรูปลักษณะต่างๆ ด้วย

โดยสรุป งานวิจัยชิ้นนี้มุ่งให้ความสนใจเป็นพิเศษกับปฏิบัติการทุนทางสังคมมากกว่าการมอง
ทุนทางสังคมในลักษณะเชิงโครงสร้างที่ให้ภาพค่อนข้างหยุดนิ่งไม่เป็นพลวัต

บทที่ 3

ระเบียบวิธีวิจัย

3.1 วิธีการศึกษา

การศึกษานี้ใช้วิธีการวิจัยเชิงคุณภาพกรณีศึกษา (Case Study) โดยผู้ศึกษาเข้าไปอาศัยร่วมในชุมชนเป็นเวลา 6 เดือน ระหว่างต้นเดือนกุมภาพันธ์ ถึง ปลายเดือนกรกฎาคม 2546 เหตุผลที่ใช้วิธีการวิจัยเชิงคุณภาพ เนื่องจากตัวแปรทันท่วงทีทางสังคมที่ทำการศึกษาทั้งหมดไม่สามารถวัดออกมาได้ในเชิงปริมาณ หรือกึ่งปริมาณ นอกจากนั้นการดำรงอยู่ของทุนทางสังคมลักษณะเชิงโครงสร้างย่อมต้องเกี่ยวข้องกับสัมพันธ์กับบริบททางสังคม วัฒนธรรม ความเชื่อ และค่านิยมของคนในชุมชน การศึกษาเชิงคุณภาพจึงจะช่วยให้ได้ข้อมูลอย่างเป็นองค์รวมด้วยสายตาของคนใน (emic view) พร้อมกับการเก็บข้อมูลจากหลากหลายแหล่งข้อมูล เพื่อประโยชน์ในการตีความหมายปรากฏการณ์และวิเคราะห์ข้อมูลที่ได้

3.2 การเลือกพื้นที่ศึกษา

หลังจากได้มีการสำรวจชุมชนหลายชุมชนที่มีคุณสมบัติตามเกณฑ์ที่ตั้งไว้ ผู้ศึกษาได้เลือกพื้นที่ศึกษาแบบเฉพาะเจาะจง (Purposive Sampling) โดยได้เลือกหมู่บ้าน 1 แห่งของภาคตะวันออกเฉียงเหนือเป็นพื้นที่ศึกษา มีเกณฑ์การเลือกดังนี้ 1) เป็นชุมชนที่มีประวัติศาสตร์การพัฒนาที่ต่อเนื่องยาวนาน มีกิจกรรมเพื่อการพัฒนาชุมชนอย่างหลากหลาย เน้นการรวมตัวกันของคนในชุมชนและการพึ่งตนเองเป็นสำคัญ 2) มีการรวมตัวของชาวบ้านเคลื่อนไหวลักษณะประชาคมสุขภาพ และมีกิจกรรมพัฒนาของประชาคมสุขภาพครอบคลุมหลากหลายมิติ ทั้งด้านการส่งเสริมสุขภาพ ธุรกิจชุมชน อนุรักษ์สิ่งแวดล้อม สืบสานศิลปวัฒนธรรมท้องถิ่น เป็นต้น 3) เป็นพื้นที่ที่มีการคมนาคมสะดวกและประชาชนให้ความร่วมมืออย่างดีในการเก็บรวบรวมข้อมูล

3.3 วิธีการเก็บรวบรวมข้อมูล

การเก็บรวบรวมข้อมูลเชิงคุณภาพในชุมชนใช้หลากหลายวิธี เพื่อเป็นการตรวจสอบข้อมูลที่ได้โดยมีรายละเอียดวิธีการเก็บรวบรวมข้อมูลและประเด็นที่ทำการเก็บรวบรวม ดังต่อไปนี้

3.3.1 แผนที่ทางกายภาพ (Mapping) เพื่อทำความรู้จักชุมชน เห็นภาพรวมของชุมชนทางกายภาพอย่างครบถ้วน ที่สำคัญเพื่อความเข้าใจถึงความหมายและ “หน้าที่ทางสังคม” (social meaning และ social function) ของ “พื้นที่ทางกายภาพ” (physical space) เหล่านั้น นำมาซึ่งการเข้าใจปรากฏการณ์ต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในชุมชนมากขึ้น

วิธีดำเนินการ: แสดงรายละเอียดข้อมูลเกี่ยวกับจำนวนหลังคาเรือน บ้านเลขที่ แสดงตำแหน่งที่ตั้งของสาธารณูปโภค บ้านแกนนำคนสำคัญ วัด ศาลปู่ตา สถานที่ต่างๆ ที่สำคัญของหมู่บ้าน

3.3.2 ผังเครือญาติ ทำผังเครือญาติของครัวเรือนทั้งหมด เพื่อเข้าใจโครงสร้างความสัมพันธ์ผ่านระบบเครือญาติ อันเป็นความสัมพันธ์ที่เป็นรากฐานของครอบครัวและชุมชน ซึ่งมีความเกี่ยวข้องกันไปตลอดชีวิต และเพื่อรู้จักตัวบุคคลและความสัมพันธ์ทางสังคม (social network) ของคนในชุมชนในระยะเวลาอันสั้น รวมทั้งช่วยสร้างความสัมพันธ์อันดีและความสนิทสนมคุ้นเคยระหว่างผู้ศึกษากับชาวบ้าน

3.3.3. การสัมภาษณ์เชิงลึก (In-depth Interview)

เป็นวิธีการที่ทำให้ผู้ศึกษาซักถามเจาะลึกประเด็นต่างๆ จากผู้ให้ข้อมูลได้อย่างละเอียดครอบคลุมเนื้อหาประเด็นที่ต้องการศึกษา โดยใช้แนวคำถามแบบมีโครงสร้าง (Structural Interview) เป็นแนวทางการสัมภาษณ์ เนื่องจากทำให้ผู้ศึกษาสามารถควบคุมสถานการณ์และทิศทางในการสนทนา และแนวคำถามแบบไม่มีโครงสร้าง แนวคำถามที่สร้างขึ้นมีลักษณะที่ยืดหยุ่นและเปิดกว้างให้ผู้ศึกษาได้ซักถามในประเด็นต่างๆ อย่างละเอียด

สำหรับกลุ่มตัวอย่างที่เก็บข้อมูลด้วยวิธีการสัมภาษณ์เชิงลึกมี 2 กลุ่ม คือ 1) กลุ่มแกนนำชุมชนทั้งทางการและตามธรรมชาติ 2) ผู้ให้ข้อมูลหลักในกรณีที่ได้ข้อมูลไม่ครบถ้วน โดยมีรายละเอียดของประเด็นที่ต้องการสัมภาษณ์แตกต่างกัน ดังต่อไปนี้

1) กลุ่มผู้นำชุมชน หากกรณีที่ได้รับข้อมูลไม่ครบถ้วนจะสอบถามเพิ่มเติมจากผู้ให้ข้อมูลหลัก (Key Informants) หรือจากเอกสารที่เกี่ยวข้อง ประเด็นที่จะใช้ในการสัมภาษณ์แบบเจาะลึก ได้แก่

1. สภาพทั่วไปของชุมชน โดยศึกษาในประเด็นต่อไปนี้
 - 1.1 โครงสร้างประชากรและระบบการปกครอง
 - 1.2 แหล่งสาธารณประโยชน์ ได้แก่ วัด โรงเรียน สถานีนอนามัย
 - 1.3 ลักษณะทางภูมิศาสตร์ และทรัพยากรทางธรรมชาติ

1.4 การประกอบอาชีพ สถานะทางเศรษฐกิจ

1.5 การย้ายถิ่น

2. ประวัติความเป็นมาของชุมชน โดยศึกษาในประเด็นต่อไปนี้

2.1 ประวัติการก่อตั้งชุมชน

2.2 ผู้นำการก่อตั้งชุมชน

2.3 ชนชาติ หรือชาติพันธุ์กลุ่มใหญ่ของชุมชน

2.4 เหตุการณ์หรือประวัติศาสตร์ชุมชนที่สำคัญซึ่งยังคงส่งผลกระทบต่อความเชื่อของคนในชุมชน
ปัจจุบัน

3. ประเพณี วัฒนธรรม พิธีกรรมและความเชื่อของชุมชน เนื่องจากวัฒนธรรมเกิดขึ้นจากการเรียนรู้ เป็นผลผลิตของสังคม เป็นสมบัติและลักษณะประจำของสังคมนั้นๆ มีอิทธิพลต่อระบบคุณค่า ความเชื่อของคนในชุมชน พิธีกรรมของชุมชนจะเป็นสิ่งที่ช่วยยึดเหนี่ยวความสัมพันธ์และจรรโลงจิตใจ คนในชุมชน หัวข้อนี้จะศึกษาถึงรายละเอียดของวัฒนธรรมนิยม ประเพณีการปฏิบัติ พิธีกรรมต่างๆ โดยแยกเป็น 3 ประเภท คือ

3.1 จารีต ประเพณีท้องถิ่น และธรรมเนียมที่ถือปฏิบัติ ได้แก่ พิธีกรรมท้องถิ่นที่จัดขึ้นตามฮีตสิบสอง คองสิบสี่

3.2 ประเพณีตามช่วงอายุ ได้แก่ งานบวช การแต่งงาน งานศพ

3.3 ความเชื่อการนับถือผีบรรพบุรุษ หรือผีปู่ตา

4. โครงสร้างความสัมพันธ์ในชุมชน โดยศึกษาโครงสร้างความสัมพันธ์ในประเด็นต่อไปนี้

4.1 ความสัมพันธ์แบบเครือญาติ เพื่อนบ้าน พรรคพวกและเพื่อนฝูง

4.2 ความสัมพันธ์ผ่านการประกอบอาชีพของผู้คน ได้แก่ กลุ่มเกษตรกรผู้ทำนา การลงแขกแลก เปลี่ยนแรงงาน เป็นต้น

4.3 ความสัมพันธ์ผ่านประเพณี พิธีกรรม ความเชื่อและวัฒนธรรม ซึ่งมีส่วนสำคัญคอยหล่อเลี้ยง ระบบความสัมพันธ์ของคนในชุมชน ดังนั้นจึงแยกศึกษา 2 ระดับ คือ

4.3.1 ระดับชุมชน ส่วนใหญ่เป็นงานสำคัญทางศาสนา และพิธีกรรมที่มีพื้นฐานความเชื่อ การนับถือผี

4.3.2 ระดับเครือญาติ เพื่อนฝูง ได้แก่ งานบวช งานแต่งงาน งานศพ

4.4 ความสัมพันธ์ผ่านวัดซึ่งเป็นศูนย์รวมจิตใจ เป็นกลไกหนึ่งที่สำคัญในการบ่มเพาะสำนึกต่อ ส่วนรวม และเป็นสถานที่ประกอบกิจกรรมต่างๆ ของชุมชน

4.5 โครงสร้างสาธารณะและช่องทางการติดต่อสื่อสาร นอกเหนือจากประเด็นข้างต้นแล้ว ในชุมชนชนบทยังพบว่า มีช่องทางการติดต่อสื่อสารที่เอื้อให้คนในชุมชนได้พบปะพูดคุยกันอยู่เป็นประจำ เกิดการไหลเวียนของข้อมูลข่าวสาร ได้แก่ บริเวณหน้าร้านขายของชำ บริเวณที่ตั้งโรงสีข้าวชุมชน เป็นต้น

5. กลุ่มต่างๆ ในชุมชน โดยสามารถแบ่งได้เป็น 2 ส่วนใหญ่ๆ คือ

5.1 กลุ่มและองค์กรต่างๆ ภาคประชาชน โดยแบ่งการเก็บรวบรวมข้อมูลเป็น 2 กลุ่มใหญ่

5.1.1 กลุ่มที่รวมตัวกันตามธรรมชาติ หรือการรวมกลุ่มที่ไม่เป็นทางการ เป็นการรวมกลุ่มตามขนบธรรมเนียมประเพณีและวัฒนธรรม เป็นกลุ่มที่มีพื้นฐานความเชื่อเหมือนกัน หรือมีวิถีชีวิตอาชีพเหมือนกัน กลุ่มเหล่านี้จะมีการรวมตัวกันอย่างหลวมๆ มักมีความสัมพันธ์ทางเครือญาติและละแวกบ้านที่อยู่ใกล้เคียงกัน เพื่ออำนวยความสะดวกในการเก็บรวบรวมข้อมูลอาจแบ่งได้อีก 3 กลุ่มย่อย คือ

1) กลุ่มที่รวมตัวกันด้วยเรื่องของประเพณี พิธีกรรมต่างๆ ทั้งที่เป็นงานประจำปี และงานที่เกิดขึ้นตามโอกาสต่างๆ เช่น งานสงกรานต์ งานบุญต่างๆ งานศพ เป็นต้น

2) กลุ่มที่มีการรวมตัวกันตามวิถีชีวิต หรือประกอบอาชีพเดียวกัน เช่น กลุ่มชาวนา กลุ่มเกษตรกร กลุ่มปลูกผัก กลุ่มคนเลี้ยงสัตว์ เป็นต้น

3) กลุ่มที่ไม่เป็นทางการอื่นๆ โดยเน้นไปที่กลุ่มที่เกิดจากพื้นที่สาธารณะ เช่น กลุ่มที่พบปะกันที่ร้านชำ หรือวัด เป็นต้น

5.1.2 กลุ่มที่รวมกันโดยมีการจัดตั้ง เป็นการรวมกลุ่มที่อยู่นอกเหนือจากความสัมพันธ์ทางเครือญาติ และการตั้งบ้านเรือนที่ใกล้เคียงกัน เป็นกลุ่มที่ริเริ่มโดยคนในชุมชนหรือได้รับการส่งเสริมจากภายนอกชุมชน มักมีวัตถุประสงค์เฉพาะของกลุ่ม เช่น สหกรณ์ร้านค้า ชมรมรักษัวัฒนธรรม กลุ่มแม่บ้านทอผ้าฝ้าย เป็นต้น

5.2 หน่วยงานภายนอกพื้นที่ เช่น องค์กรพัฒนาเอกชนต่างๆ หรือเครือข่ายประชาคมต่างๆ ที่มีส่วนสัมพันธ์เกี่ยวข้องกับชุมชน

3.3.4 ประวัติชีวิต

เน้นเฉพาะเจาะจงในกลุ่มแกนนำทั้งที่เป็นทางการ เช่น ผู้ใหญ่บ้าน อบต. อสม. และแกนนำที่ไม่เป็นทางการ เช่น แกนนำกลุ่มองค์กรพัฒนา พระสงฆ์ ข้าราชการที่เกษียณอายุ การศึกษาประวัติแกนนำชุมชนนอกจากช่วยให้เข้าใจพัฒนาการแนวคิดการทำงานพัฒนาของแกนนำแล้ว ยังทำให้ทราบถึงปัจจัยด้านต่างๆ ที่ส่งเสริม สนับสนุนบทบาทแกนนำชุมชน รวมทั้งเข้าใจบริบททางสังคม วัฒนธรรมของชุมชนที่ดำรงอยู่ และรูปแบบความสัมพันธ์ของคนในชุมชนมากยิ่งขึ้น

3.3.5 การศึกษาเอกสารจากหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง

ในประเด็นที่ผู้นำชุมชนหรือผู้ให้ข้อมูลหลักให้รายละเอียดไม่ครบถ้วน ครอบคลุมประเด็นข้อคำถาม เช่น ประวัติศาสตร์ชุมชน แผนที่ชุมชน กิจกรรมของกลุ่มองค์กรต่างๆที่มีอยู่ในชุมชน สถานะทางเศรษฐกิจ สถานะด้านสุขภาพอนามัย เป็นต้น

3.3.6 วิธีการสังเกต (Observation)

ผู้ศึกษาใช้วิธีการสังเกตนี้ร่วมไปกับการเก็บข้อมูลวิธีอื่น ซึ่งมีทั้งการสังเกตอย่างมีส่วนร่วม (Participant Observation) ด้วยการเข้าร่วมกิจกรรมต่างๆกับชาวบ้านและใช้วิธีการสังเกตพร้อมกันไปด้วย นอกจากนี้ยังใช้วิธีการสังเกตแบบไม่มีส่วนร่วม (Non-Participant Observation) ซึ่งผู้ศึกษาไม่ได้เข้าร่วมกิจกรรมกับชาวบ้านแต่จะสังเกตการณ์อยู่ภายนอกกลุ่ม ประเด็นสังเกตได้แก่ สภาพแวดล้อมโดยทั่วไปของหมู่บ้าน วิถีชีวิตประจำวัน รูปแบบการปฏิสัมพันธ์กันของคนในชุมชน สภาพทางสังคม วัฒนธรรม ขนบธรรมเนียมประเพณี

3.4 เครื่องมือที่ใช้ในการเก็บข้อมูล และการตรวจสอบเครื่องมือ

เครื่องมือที่ใช้ในการเก็บรวบรวมข้อมูล ประกอบด้วย เครื่องบันทึกเสียง กล้องถ่ายรูป แนวการสัมภาษณ์แบบลึก ตัวผู้วิจัยยังถือว่าเป็นเครื่องมือในการเก็บรวบรวมข้อมูลภาคสนามที่สำคัญยิ่ง สำหรับแนวคำถามเมื่อได้จัดทำเสร็จเรียบร้อยแล้ว ก่อนนำไปใช้จริงผู้ศึกษาจะนำไปทดสอบดูว่าแนวคำถามที่สร้างขึ้นนั้น มีความชัดเจนและครอบคลุมพอแล้วหรือยัง โดยการทดลองสัมภาษณ์ จัดกลุ่มสนทนากับกลุ่มตัวอย่างที่มีลักษณะคล้ายคลึงกับตัวอย่างที่จะใช้ศึกษา โดยจัดการสัมภาษณ์หรือกลุ่มสนทนาให้เหมือนการสัมภาษณ์จริงทุกอย่าง แล้วนำผลหรือคำตอบที่ได้นั้นมาพิจารณาร่วมกับอาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์ในประเด็นเกี่ยวกับความเข้าใจคำถาม ปฏิกริยาของผู้ตอบที่มีต่อคำถาม ความต่อเนื่องของเนื้อหาสาระ และการตอบของผู้ให้สัมภาษณ์ การทดลองใช้นี้จะช่วยให้ผู้ศึกษาทราบถึงข้อบกพร่องต่างๆ ทั้งในตัวของผู้สัมภาษณ์ และเครื่องมือที่ช่วยในการสัมภาษณ์ด้วย หากมีข้อบกพร่องใดๆ ก็จะแก้ไขให้สมบูรณ์ก่อนนำไปใช้จริง

3.5 การวิเคราะห์ข้อมูล

หลังจากที่ผู้ศึกษาได้เก็บรวบรวมข้อมูลเสร็จเรียบร้อยแล้ว ผู้ศึกษาจะนำข้อมูลเหล่านั้นมาแยกประเภท จัดหมวดหมู่ เพื่อให้ง่ายต่อการวิเคราะห์ โดยผู้ศึกษาจะนำข้อมูลที่ไดมารวบรวมและวิเคราะห์

ไปพร้อมๆ กันตลอดระยะเวลาที่ดำเนินการศึกษา กล่าวคือในแต่ละวันหลังจากเก็บข้อมูลเสร็จแล้ว ผู้วิจัยจะกลับมาั่งเขียนบันทึกอย่างละเอียดพร้อมทั้งจัดหมวดหมู่ และวิเคราะห์ข้อมูลไปด้วย ทำเช่นนี้ประจำจนกระทั่งถึงวันสุดท้ายที่เก็บข้อมูลเสร็จ การวิเคราะห์ข้อมูลเบื้องต้นตั้งแต่เก็บรวบรวมข้อมูลแต่ละประเภทเสร็จจะทำให้ผู้ศึกษามองเห็นว่ามีข้อมูลส่วนใดบ้างที่จำเป็นจะต้องเก็บเพิ่มเติม และจะทำให้ง่ายต่อการวางแผนการวิเคราะห์ข้อมูลรวมทั้งการวางแผนโครงการเขียนรายงานการจากระบบเพิ่มอย่างมีประสิทธิภาพเป็นสิ่งจำเป็นและสำคัญอย่างยิ่งในกระบวนการวิเคราะห์ข้อมูลเชิงคุณภาพ ดังนั้นเมื่อได้ข้อมูลจากแหล่งข้อมูลต่างๆแล้ว ผู้ศึกษาจะนำข้อมูลมาแยกประเด็นการบันทึกแต่ละประเภทโดยการจัดเก็บในแฟ้มข้อมูลที่แบ่งเอาไว้เป็น 3 ประเภท ด้วยกัน คือ

1. แฟ้มฉิบาณะ (Mundane Files) สำหรับใช้ในการเก็บข้อมูลทั่วไป ได้แก่ ประวัติชุมชน สภาพสิ่งแวดล้อมทางกายภาพ ลักษณะทางสังคมและวัฒนธรรม ขนบธรรมเนียมประเพณี
2. แฟ้มงานสนาม (Fieldwork Files) เป็นแฟ้มที่บันทึกข้อมูลจากงานสนาม รวบรวมตั้งแต่เริ่มต้นเก็บข้อมูล การปฏิบัติงานในสนาม ตลอดจนปัญหาและการแก้ไขปัญหาต่างๆ ในขณะที่เก็บข้อมูล
3. แฟ้มวิเคราะห์ข้อมูลเบื้องต้น (Analysis Files) การนำเอาข้อมูลที่ได้ในแต่ละวันมาบันทึกแยกประเด็น หาความหมายและเชื่อมโยงความสัมพันธ์ของข้อมูล หาข้อสรุปเบื้องต้นแล้วบันทึกลงในแฟ้มวิเคราะห์ข้อมูลเบื้องต้น เพื่อสะดวกในการนำไปวิเคราะห์เชิงคุณภาพต่อไป

เมื่อสิ้นสุดการเก็บข้อมูล ผู้วิจัยจะได้ทำการจัดหมวดหมู่ข้อมูลอีกครั้ง เสร็จแล้วนำข้อมูลที่เก็บรวบรวมภาคสนามมาวิเคราะห์และสังเคราะห์ตามขอบเขตด้านเนื้อหา โดยใช้รูปแบบการเชิงวิเคราะห์เนื้อหา (content analysis)

บทที่ 4

หมู่บ้าน โลกพัฒนา

4.1 บทเกริ่นนำ

หมู่บ้าน โลกพัฒนาเป็นชุมชนชนบทอีกแห่งหนึ่งในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทยที่ วิถีชุมชนดั้งเดิมกำลังจะถูกกลืนหายจากอิทธิพลของวัฒนธรรมโลกสมัยใหม่ที่ไหลบ่าเข้ามาในหมู่บ้าน ผ่านแหล่งเผยแพร่ข้อมูลข่าวสารที่สำคัญ คือ สื่อโทรทัศน์ ประกอบกับทิศทางการพัฒนาประเทศที่เน้น การเจริญเติบโตของระบบเศรษฐกิจมากกว่าการให้คุณค่าความเป็นชุมชน ส่งผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลง วิธีการผลิต วัฒนธรรมชุมชน มโนทัศน์ความเชื่อดั้งเดิม และความสัมพันธ์ในชุมชน พร้อมกับได้แยก ชาวบ้านออกเป็นสามกลุ่ม คือ วัยเด็กและวัยรุ่นที่วิ่งตามกระแสความทันสมัย และมีพฤติกรรมเลียนแบบ คาราวัยรุ่นเมืองหลวง วัยกลางคนซึ่งเป็นพ่อแม่ของเด็กวัยรุ่นกำลังวิ่งหนีกระแสโลกาภิวัตน์ที่พัดโหมสู่ คริวเรือนจนสับสนกับรูปแบบวิถีชีวิตปัจจุบัน และพยายามรื้อฟื้นระบบคุณค่าดั้งเดิมขึ้นมาต่อกร กลุ่มประชากรวัยชราที่ยังคงดำรงสืบทอดวิถีชีวิต วิธีคิดแบบบรรพชน

แม้จะถูกกระหน่ำจากทิศทางการพัฒนาประเทศที่เข้ามาทำลายวิถีชุมชนดั้งเดิม แต่แกนนำและ ชาวบ้านส่วนใหญ่กลับไม่ยอมจำนน พยายามเข้าต่อสู้และเหนี่ยวรั้งการทำลาย โดยยึดแนวคิด “การพึ่ง ตนเอง” และ “เฮ็ดอยู่ เฮ็ดกิน” เป็นสำคัญ พยายามรื้อฟื้นวัฒนธรรมชุมชนที่เน้นความเป็นกลุ่มก้อน มี การรื้อฟื้นภูมิปัญญาท้องถิ่น จัดกิจกรรมต่างๆเพื่อเป็นศูนย์กลางให้คนมาพบปะร่วมพูดคุยแลกเปลี่ยน ความคิดเห็นกัน จนในอดีตถูกเพ็งเล็งจากเจ้าหน้าที่รัฐบาลในยุคที่การเมืองแบ่งเป็นฝ่ายซ้าย ฝ่ายขวา สิ่งที่ได้รับจากการพยายามพัฒนาหมู่บ้านด้วยแนวคิดที่สวนทางกับทิศทางการพัฒนาประเทศในช่วงนั้นคือ “หมู่บ้านคอมมิวนิสต์” ซึ่งเป็นความน้อยเนื้อต่ำใจที่ยังเกาะกุมหัวใจแกนนำคนสำคัญของหมู่บ้านใน ปัจจุบัน และชาวบ้านที่ผ่านประสบการณ์ประวัติศาสตร์หมู่บ้านช่วงดังกล่าว นอกจากนั้นเมื่อไม่กี่ปีที่ ผ่านมา จากการที่แกนนำและชาวบ้านกลุ่มเล็กๆ พยายามหันกลับไปทำนาแบบเกษตรอินทรีย์ ลดการใช้ สารเคมี และยาม่าหญ้าอย่างสิ้นเชิง หลังทนแบกรับต้นทุนการทำนาที่สูงขึ้นทุกปีไม่ไหว ที่สำคัญชาว บ้านบางคนเริ่มป่วยและเสียชีวิตจากปุ๋ยเคมีและยาม่าหญ้า แต่กลับถูกรหานินทาทั้งจากชาวบ้านด้วยกัน เองและคนภายนอกว่า “พวกผีบ้า” ด้วยเกรงว่าจะได้ผลผลิตข้าวไม่พอกิน

โชคคือที่ “พวกผีบ้า” เหล่านั้นยื่นหลักในวิธีการเกษตรที่ไม่ใช้สารเคมีทุกชนิด โดยพยายามปรับ ประปรุงบำรุงดินด้วยปุ๋ยพืชสด ปุ๋ยคอก และปุ๋ยหมัก เพื่อฟื้นฟูความอุดมสมบูรณ์ของดิน พร้อมกับฟื้นฟูความ หลากหลายทางชีวภาพด้วยการปลูกพืชและเลี้ยงสัตว์หลายชนิด เพื่อสร้างความสมดุลในระบบนิเวศการ เกษตรซึ่งเป็นหลักการสำคัญของเกษตรอินทรีย์ จนบัดนี้เป็นที่ยอมรับกันโดยทั่วไปแล้วว่า เกษตรอินทรีย์

เป็นระบบการเกษตรที่ดีที่พึ่งปรารถนา และสร้างความยั่งยืนให้กับสิ่งแวดล้อม สุขภาพ สังคม และเศรษฐกิจ

“พวกผีบ้า” เหล่านั้น บัดนี้ได้กลายมาเป็น “ผีบุญ” ผู้นำในการผลิตข้าวหอมมะลิอินทรีย์ของจังหวัด จนมีโรงสีชุมชนที่รับซื้อข้าวจากสมาชิกและชาวบ้านด้วยราคาที่สูงกว่าพ่อค้าข้าว จนสามารถส่งข้าวไปขายตามห้างสรรพสินค้าชั้นนำภายในประเทศและตลาดต่างประเทศ จากประวัติการดำเนินงานโรงสีข้าวของชาวนาแห่งบ้านโคกพัฒนา แม้จะไม่ใช่โรงสีข้าวของชาวนาแห่งแรกของประเทศ แต่ก็ยืนยันได้ว่าเป็นโรงสีข้าวของชาวนาที่มีอายุยืนยาวแห่งหนึ่งของประเทศ

ด้วยกิจกรรมการพัฒนาอันหลากหลายในหมู่บ้านของ “พวกผีบ้า” ตั้งแต่อดีตที่ยึดตามแนวคิดที่คล้ายกับกำลังทำลายกระแสโลกปัจจุบัน คือ “การพึ่งตนเอง” และ “เฮ็ดอยู่ เฮ็ดกิน” ปัจจุบันหมู่บ้านโคกพัฒนากลับขึ้นชื่อติดอันดับหมู่บ้านพัฒนาระดับประเทศ แกนนำหมู่บ้านบางคนได้รับการยอมรับในฝีมือการพัฒนาหมู่บ้านตนเอง รวมทั้งได้รับการกล่าวอ้างยกตัวอย่างผลงานการพัฒนาในแวดวงวิชาการระดับประเทศบ่อยครั้ง หมู่บ้านยังเป็นพื้นที่ให้คณะศึกษาดูงานจากทั่วสารทิศเดินทางมารับฟังประวัติศาสตร์การพัฒนาจากอดีตถึงปัจจุบันจากปากของแกนนำคนสำคัญ และร่วมแลกเปลี่ยนประสบการณ์การทำงานพัฒนาชุมชน เกิดการแบ่งปันบทเรียน จนขยายเครือข่ายกลุ่มพัฒนาระดับรากหญ้าที่ถักทอโยงใยทั่วประเทศ หมู่บ้านโคกพัฒนายังเป็นพื้นที่กรณีศึกษาให้กับนักวิจัยทั้งไทยและต่างประเทศที่สนใจต้องการบันทึกประวัติศาสตร์การเคลื่อนไหวขององค์กรภาคประชาสังคม ซึ่งหาได้ยากในยุคที่หมู่บ้านส่วนใหญ่ใกล้ล่มสลายจากทิศทางการพัฒนาที่ยึดตามโลกตะวันตก โดยเอาตัวชี้วัดการเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจ (Gross Domestic Product - GDP) เป็นตัวตั้งและยึดเอาความมั่งคั่ง (Wealth) เป็นทิศทางหลักในการพัฒนา โดยหลงลืมการค้นหา “ทุนทางสังคม” ที่ชุมชนชนบทไทยสั่งสมมาแต่อดีตและดำรงอยู่คู่ชุมชนไทยมาช้านานซึ่งมีอยู่อย่างหลากหลาย เพิ่มมูลค่า “ทุนทางสังคม” และพัฒนาให้คู่ขนานไปกับทิศทางการพัฒนาหลัก เฉกเช่นความพยายามของหมู่บ้านโคกพัฒนาหมู่บ้านเล็กๆ แห่งหนึ่งของประเทศไทย

สำหรับ บทที่ 4 ผู้ศึกษาจะนำเสนอรายละเอียดหมู่บ้านโคกพัฒนาหลากหลายแง่มุม เพื่อแสดงให้เห็นทุนทางสังคมดั้งเดิมของหมู่บ้านที่ดำรงอยู่ในลักษณะเชิงโครงสร้างสองลักษณะ คือ *ทุนทางสังคมลักษณะการรับรู้ (cognitive social capital)* หรือทุนทางสังคมภายใน ได้แก่ ระบบคุณค่า ความเชื่อท้องถิ่นที่วางอยู่บนพื้นฐานของการเคารพน้อมต่อธรรมชาติ หรือกำหนดตนเองเป็นส่วนหนึ่งของธรรมชาติ ซึ่งมีรากฐานมาจากพุทธศาสนา และระบบความเชื่อความเคารพเรื่องผี โดยสิ่งเหล่านี้แสดงผ่านพิธีกรรมจารีต ประเพณีท้องถิ่น ที่ถือปฏิบัติสืบต่อกันมา และภูมิปัญญาท้องถิ่นที่เป็นผลจากการที่ชุมชนสรรค์สร้าง สั่งสม ปรับตัว เพื่อการดำรงชีพ ทั้งในพื้นที่ชุมชนและจากการได้แลกเปลี่ยนสังสรรค์ทางวัฒนธรรมกับกลุ่มชนอื่น

ทุนทางสังคมลักษณะโครงสร้าง (*structural social capital*) หรือทุนทางสังคมภายนอก ซึ่งอยู่ในรูปโครงสร้างสถาบัน และระบบความสัมพันธ์ ได้แก่ กลุ่มองค์กรภาคประชาสังคม ผู้นำที่เป็นทางการ และผู้นำทางปัญญาของชุมชน ระบบเครือข่าย ความสัมพันธ์ทางสังคมทั้งแนวราบและแนวตั้ง (ระบบอุปถัมภ์)

4.2 ที่ตั้งและสภาพทั่วไปของหมู่บ้าน

หมู่บ้าน โลกพัฒนาห่างจากตัวจังหวัดขึ้นทางทิศเหนือประมาณ 30 กิโลเมตร มีเส้นทางเข้าสู่หมู่บ้านได้หลายเส้นทางส่วนใหญ่เป็นถนนลาดยางและถนนลูกรังช่วงสั้นๆ ถัดเลาะตามหมู่บ้านต่างๆ ทำให้การคมนาคมในช่วงหน้าฝนบางครั้งเป็นไปด้วยความยากลำบากเพราะถนนลูกรังอาจโดนน้ำฝนเซาะขาด ปัจจุบันหมู่บ้านไม่มีรถประจำทางวิ่งรับส่งคนเข้าสู่ตัวจังหวัดหรือตัวอำเภอ เนื่องจากชาวบ้านไม่จำเป็นต้องนำข้าวเปลือกบรรทุกใส่รถประจำทางไปขายในตัวจังหวัด หรืออำเภอเหมือนอดีต เพราะปัจจุบันหมู่บ้านมีโรงสีชุมชนที่รับซื้อข้าวและให้ราคาสูงกว่าราคาตามท้องตลาด หากมีเหตุจำเป็นต้องไปทำกิจการนอกหมู่บ้านชาวบ้านแทบทุกหลังคาเรือนจะเดินทางด้วยรถจักรยานยนต์ซึ่งมีกันอย่างน้อยครึ่งเรือนละหนึ่งคัน แต่ถ้าหากมีเหตุระยะที่เดินทางไกล ไปหลายคน หรือต้องบรรทุกสิ่งของชาวบ้านจะใช้การเหมารถปิกอัพของคนในหมู่บ้านซึ่งเจ้าของรถยนต์ส่วนใหญ่เป็นข้าราชการ ตอนที่นักวิจัยเดินทางไปเก็บข้อมูลเป็นช่วงปลายฤดูหนาว (ต้นเดือนกุมภาพันธ์ 2546) เนื่องจากไม่มีรถประจำทางเข้าสู่หมู่บ้านทำให้จำเป็นต้องนั่งรถประจำทางของหมู่บ้านใกล้เคียงจากตัวจังหวัด ซึ่งวิ่งรับส่งคนและบรรทุกสิ่งของ เช่น ข้าวเปลือก ผลผลิตทางการเกษตรเข้าไปขายในตัวจังหวัด ส่วนขากลับก็บรรทุกสิ่งของ เครื่องใช้ กลับมาจำหน่ายยังหมู่บ้านอีกที

นักวิจัยลงรถที่หมู่บ้านแห่งหนึ่งซึ่งห่างจากบ้าน โลกพัฒนาประมาณ 5 กิโลเมตร และว่าจ้างชาวบ้านขับรถจักรยานยนต์ไปส่งที่หมู่บ้าน รถจักรยานยนต์รับจ้างวิ่งพานักวิจัยถัดเลาะตามถนนดินทรายที่ตัดผ่านทุ่งนาของชาวบ้านที่มีแต่ขังข้าวเพราะเป็นช่วงหลังฤดูเก็บเกี่ยว ทุ่งนาเว้งว่างและแล้งร้อน มองเห็นวัว ควาย เล็มหญ้าอ่อนตามทุ่งนา ชาวบางคนเงยหน้าจากการงานกลางทุ่งนามองตามเสียงรถจักรยานยนต์ของนักวิจัยที่มีฝุ่นแดงฟุ้งกระจายไล่หลัง ไม่ถึง 10 นาที หลังคาโบสถ์หลังใหม่ของวัดบ้าน โลกพัฒนาซึ่งกำลังก่อสร้างด้วยเงินผ้าป่าสามัคคีของลูกหลานที่ไปทำงานต่างถิ่นปรากฏแก่สายตาทำแปลวแดด และอีกอดีตต่อมาคนขับพานักวิจัยเข้าสู่หมู่บ้านด้วยเส้นทางด้านทิศทางใต้ของหมู่บ้าน ซึ่งอดีตเป็นเส้นทางของคณะผู้อพยพก่อตั้งหมู่บ้าน ใช้สัญจรเดินทางเข้าสู่หมู่บ้านเช่นกัน

หมู่บ้านมีถนนลาดยางซึ่งเพิ่งสร้างเสร็จเมื่อปี พ.ศ. 2545 ตัดผ่านกลางหมู่บ้านระยะทางประมาณ 300 เมตร และต่อด้วยถนนคอนกรีตยาวถึงหน้าโรงเรียน ส่วนถนนเส้นต่างๆ ภายในตัวหมู่บ้านเป็นถนนลูกรัง และถนนดินทรายตามซอยเล็กๆ ที่เชื่อมระหว่างคุ่มต่างๆ ข้างถนนภายในหมู่บ้านเป็นขอบรั้วไม้ไผ่ที่แทบทั้งหมดเก่าชำรุดเหลือแต่เสาไม้ มีบ้านน้อยหลังที่ก่อกำแพงคอนกรีตแลดูแข็งแรง แต่ส่วนใหญ่ชาวบ้านไม่นิยมทำรั้วกำแพงล้อมตัวบ้าน เพราะจะเป็นการปิดกั้นเส้นทางสัญจรของเพื่อนบ้านข้างเคียงที่มักเป็นเครือญาติกัน ป้ายชื่อหัวหน้าครัวเรือนและบ้านเลขที่ส่วนใหญ่เลื่อนรางขากต่อการคาดเดาสำหรับคนที่ไม่รู้จักมักคุ้นหรือเป็นคนจากต่างหมู่บ้าน (ดูแผนภาพที่ 1)

รอบหมู่บ้านจะมีแนวก่อไผ่ที่คนโบราณปลูกไว้เป็นแนวกันลมทั้งสี่ทิศ มีที่นาอยู่ล้อมรอบหมู่บ้าน เนื่องจากมีชาวบ้านหลายครัวเรือนทำเกษตรอินทรีย์ซึ่งจำเป็นต้องอาศัยมูลสัตว์ในขั้นตอนการผลิต ดังนั้นแม้ชาวบ้านจะมีรถไถนาแต่ยังนิยมเลี้ยงวัวควาย เพราะต้องการปุ๋ยคอกจากมูลสัตว์ ชาวบ้านจะทำคอกสัตว์แยกออกไปต่างหากจากตัวบ้าน ไม่ได้เลี้ยงไว้ได้ดูบ้านเหมือนอดีต ตอนเช้าชาวบ้านจะค้อนวัว ควาย ไปปล่อยเลี้ยงตามทุ่งนา แล้วกลับมาทำกิจวัตรภายในหมู่บ้าน พอถึงตอนบ่ายแควร้อนค่อขออกไปต้อนเข้าร่วมไม้ หาน้ำให้กิน พอช่วงเย็นค่อขออกไปต้อนกลับคอกอีกที ด้วยแบบแผนการเลี้ยงวิถีดั้งเดิม ทำให้ครัวเรือนที่เลี้ยงวัว ควาย ไม่สามารถปลีกลูกตัวไปทำธุระไกลจากหมู่บ้านได้มากนัก

ผลจากการที่คนในหมู่บ้านเป็นเครือญาติกันจึงนิยมปลูกบ้านติดกัน ดังนั้นภายในอาณาบริเวณรั้วเดียวกันอาจมีบ้านอยู่หลายหลัง มีข้อสังเกตของการตั้งบ้านเรือน คือ ภายในรั้วเดียวกันมักจะมีบ้านสองหลังอยู่ติดกัน คือบ้านหลังเก่าที่ทรุดโทรมแต่ยังใช้อยู่อาศัยได้กับบ้านที่ก่อสร้างใหม่ หากดูตามแผนที่ที่ผู้นำหมู่บ้านทำไว้มักจะมีเพียงบ้านหลังที่สร้างใหม่เท่านั้นปรากฏตามแผนที่ บ้านสองหลังนี้มักจะใช้บ้านเลขที่เดียวกันไม่ได้ขอเลขบ้านใหม่แต่อย่างใด เมื่อสอบถามชาวบ้านตอนที่ทำแผนที่เดินดินได้ความว่าบ้านหลังเก่าเป็นบ้านของพ่อแม่ ส่วนบ้านหลังใหม่เป็นของลูกที่แยกครัวเรือนออกไป โดยพ่อแม่แบ่งเงินให้ปลูกสร้าง ดังนั้นแม้ลูกจะแยกครัวเรือนออกไป แต่พ่อแม่ซึ่งแก่ชราก็ยังคงได้รับการดูแลเลี้ยงดูจากลูก เพราะบ้านตั้งอยู่ติดกัน

บ้านเรือนในหมู่บ้านมีตั้งแต่บ้านคอนกรีตสมัยใหม่สองชั้นซึ่งมีไม้ก็หลัง โดยส่วนใหญ่จะเป็นบ้านสองชั้นตามสมัยนิยม คือ ชั้นล่างเป็นปูน ข้างบนเป็นไม้ ซึ่งแยกได้สองแบบ คือ บ้านที่แต่เดิมเป็นบ้านไม้ชั้นเดียวได้ดูสูงแล้วต่อเติมชั้นล่างภายหลัง กับบ้านที่ก่อสร้างสองชั้นตั้งแต่เริ่มแรก ส่วนบ้านไม้ชั้นเดียวได้ดูสูงเหมือนบ้านเรือนชาวอีสานในอดีตพบน้อยมาก สำหรับบ้านที่กันฝาด้วยไม้ไผ่หลังคามุงจากไม่พบในหมู่บ้าน แม้ครอบครัวที่ได้ชาวบ้านครหาว่าทุกข์ยากที่สุดยังอาศัยอยู่บ้านไม้ชั้นเดียวได้ดูสูงหลังคามุงสังกะสีเพียงแต่มีขนาดเล็กเท่านั้น ลักษณะของตัวบ้านบ่งบอกถึงสถานภาพทางสังคมและเศรษฐกิจของผู้อยู่อาศัยได้เป็นอย่างดี ข้าราชการและแกนนำหมู่บ้านคนสำคัญมีบ้านสองชั้นรูปทรงสวยงาม ส่วนชาวบ้านทั่วไปปลูกบ้านไม้สองชั้นตามสมัยนิยม

ภายในบ้านของชาวบ้านไม่มีเฟอร์นิเจอร์ตกแต่งมากนัก ผู้คนมักพากันนั่งกับพื้นปูนโดยไม่ใช้เสื่อปู นอกจากมีแขกมาเยี่ยมเยือน ห้องแต่ละห้องจะถูกแยกโดยมีตู้เสื้อผ้ากั้น ภายในตู้เสื้อผ้านอกจากใช้สำหรับเก็บเสื้อผ้าและเครื่องนอน ทุกๆ บ้านจะมีหมอนซึ่งชาวบ้านยัดนุ่นทำเองเก็บไว้จำนวนมาก เพื่อใช้ในงานประเพณีต่างๆ ซึ่งชาวบ้านเรียกว่า “พะยะ” กล่าวคือเมื่อถึงงานบุญ เช่น แต่งงาน ขึ้นบ้านใหม่ หรือบวช ชาวบ้านก็จะถือหมอนไปบริจาคสมทบให้เจ้าของงานร่วมกับซองเงิน นอกจากนั้นทุกครัวเรือนจะมีโทรทัศน์สีอย่างน้อยหนึ่งเครื่องเป็นแหล่งบันเทิงร่วมกันสำหรับสมาชิกทุกคน ที่จะขาดไม่ได้เลยคือเครื่องเล่น VCD ซึ่งชาวบ้านถือว่าเป็นสิ่งที่แสดงถึงสถานภาพทางเศรษฐกิจอีกตัวหนึ่ง มีทั้งที่ซื้อเงินสดหรือเงินผ่อน รวมทั้งแผ่นหนังชนโรงซึ่งจะถูกหมุนเวียนหิบบิบบิในหมู่เครือญาติ

สำหรับวัดประจำหมู่บ้านตั้งอยู่ทางทิศใต้ ภายในวัดร่มรื่นด้วยไม้ยืนต้น เช่น มะม่วง มะพร้าว ต้นพิกุล มีศาลาที่นอกจากใช้เป็นสถานที่ประกอบศาสนพิธีแล้วยังใช้เป็นสถานที่ประชุมของชาวบ้าน มีโบสถ์ไม้หลังเก่าซึ่งไม่สามารถระบุปีที่ก่อสร้างได้แน่ชัด ปัจจุบันทางวัดกำลังก่อสร้างโบสถ์หลังใหม่ซึ่งใกล้จะแล้วเสร็จ พร้อมกับกุฏิหลังใหม่ของเจ้าอาวาสด้วยเงินบริจาคของคณะผ้าป่า โรงครัวของวัดนอกจากเป็นที่เก็บถ้วย ชาม และอุปกรณ์เครื่องครัวแล้ว ยังใช้เป็นที่รับรองให้พ่อค้าเร่พำนักพักนอนโดยไม่คิดค่าใช้จ่าย

ประตูด้านทิศเหนือของวัดเป็นถนนลูกรังทอดสู่หน้าโรงเรียนประจำหมู่บ้าน ซึ่งมีเด็กจากสองหมู่บ้านมาเข้าเรียน คือ บ้านโคกพัฒนาและบ้านท่าสูงซึ่งห่างจากบ้านโคกพัฒนาไปทางทิศตะวันออกประมาณ 1 กิโลเมตร ดังนั้นจึงใช้ชื่อโรงเรียนร่วมกันว่า “โรงเรียนโคกพัฒนาท่าสูง” ปัจจุบันมีครู 6 คน เด็กนักเรียน 65 คน อาจารย์ใหญ่คนปัจจุบันเป็นคนบ้านโคกพัฒนา เหนือโรงเรียนเป็นป่าปูดซึ่งเป็นที่เคารพนับถือของชาวบ้าน โดยชาวบ้านจะมีประเพณีไหว้ผีปูด หรือ “บุญเบิกบ้าน” ในเดือน 3 เป็นประจำทุกปี

หมู่บ้านยังเป็นที่ตั้งของ “ศูนย์นำร่องเพื่อพัฒนาเกษตรกรรมยั่งยืน ของเกษตรกรรายย่อย ภูมิภาคนิเวศน์ฯ” ซึ่งได้เช่าบ้านของชาวบ้านเป็นสำนักงาน ได้รับงบประมาณอุดหนุนจากกระทรวงเกษตรและสหกรณ์ ภารกิจหลักของศูนย์คือ การส่งเสริมให้เกษตรกรทำเกษตรกรรมยั่งยืนแบบพึ่งตนเอง และสามารถทำเป็นแบบอย่างที่ชัดเจนให้คนที่อยู่ในชุมชนเดียวกันเห็นเป็นรูปธรรม เพื่อเป็นการดึงดูดความสนใจให้ทุกคนหันมาทำเกษตรกรรมยั่งยืนมากยิ่งขึ้น

หมู่บ้านมีร้านค้าเอกชน 4 ร้าน เปิดขายสินค้าอุปโภคบริโภคและของใช้ในครัวเรือน มีสหกรณ์ร้านค้า 1 ร้านซึ่งก่อตั้งมาตั้งแต่ปี 2523 ตั้งอยู่กลางสี่แยกกลางหมู่บ้าน ทุกเช้าวันเสาร์บริเวณสี่แยกกลางหมู่บ้านจะมีคณะพ่อค้าเร่นำสิ่งของเครื่องใช้ในครัวเรือนและเสื้อผ้ามาจำหน่าย เหนือสหกรณ์ขึ้นไปตามถนนลูกรังระยะทางประมาณ 500 เมตร เป็นที่ตั้งของ “โรงสีชุมชน” ของ “ชมรมรักษ์ธรรมชาติ” ได้รับงบประมาณสนับสนุนจาก “กองทุนเพื่อการลงทุนทางสังคม” (Social Investment Fund หรือ SIF)

ตั้งอยู่ทางทิศตะวันตก ทำการสีข้าว 2 ประเภทคือ ข้าวขัดขาวและข้าวกล้อง ด้านข้างอาคารโรงสีเป็นฉางเก็บข้าว บริเวณหน้าอาคารโรงสีข้าวมีต้นไม้ใหญ่นอกจากเป็นที่พักเหนื่อยของคนงานโรงสีแล้ว ยังเป็นสถานที่พบปะแลกเปลี่ยนข้อมูลข่าวสารของคนในหมู่บ้าน และผู้ที่มาติดต่อทำธุระที่โรงสี รอบบริเวณโรงสีเป็นป่าสาธารณะและที่ดินของผู้ใหญ่บ้าน ภายในเขตโรงสีมีลานตากข้าวล้อมรอบซึ่งได้รับงบประมาณสนับสนุนจากรัฐบาลนายบรรหาร ศิลปอาชา ตัวอาคารสำนักงานเป็นอาคารชั้นเดียว นอกจากนี้ใช้เป็นสถานที่ทำงานของเจ้าหน้าที่และสถานที่ติดต่อธุรกิจแล้ว ยังเป็นที่ตั้งของ “ธนาคารชุมชน” ทิศเหนือเป็นอาคารอเนกประสงค์ได้รับงบประมาณการก่อสร้างอาคารจาก “กองทุนเพื่อการลงทุนทางสังคม” (Social Investment Fund หรือ SIF) 1,200,000 บาท ใช้แรงงานชาวบ้านในการก่อสร้างและเขียนแบบแปลนออกแบบการก่อสร้างโดยผู้ใหญ่บ้านซึ่งมีอาชีพเป็นผู้รับเหมาก่อสร้าง ส่วนงบประมาณที่เหลือจำนวน 80,000 บาท นำมาก่อสร้างห้องน้ำด้วยแรงงานชาวบ้านเช่นเดียวกัน อาคารอเนกประสงค์ใช้เป็นสถานที่จัดการประชุม สัมมนา และสถานที่บรรจุถุงข้าวกล้องข้าวปลอดสารพิษของกลุ่มแม่บ้าน ถัดจากอาคารอเนกประสงค์เป็นศาลาชื่อ “ศาลาหน้ศักดิ์สิทธิ์” ได้รับเงินบริจาคในการก่อสร้างจากเครือญาติของเจ้าหน้าที่องค์กรพัฒนาเอกชนจากกรุงเทพฯ ซึ่งเห็นว่าเวลาชาวบ้านมาประชุมแล้วไม่มีที่กินข้าวต้องกินข้าวตามร่มไม้ ปัจจุบัน “ศาลาหน้ศักดิ์สิทธิ์” ใช้เป็นโรงอาหาร มีแม่ครัวเปลี่ยนเวรมาประกอบอาหารวันละ 1 คน ได้รับค่าจ้างวันละ 60 บาทหมุนเวียนสับเปลี่ยนกัน เพื่อประกอบอาหารเลี้ยงพนักงานของโรงสี ทั้ง 3 มื้อ และชาวบ้านที่มาติดต่อธุระกับทางโรงสีข้าว รวมทั้งคณะศึกษาดูงานนอกจากนั้นบางครั้งยังใช้เป็นสถานที่จัดการประชุมสัมมนากลุ่มย่อยอีกด้วย

4.3 ลักษณะทางประชากรและสภาพเศรษฐกิจ

หมู่บ้าน โลกพัฒนามีจำนวนประชากรทั้งหมด 543 คน แยกเป็นประชากรชาย 269 คน ประชากรหญิง 274 คน มีครัวเรือนที่ขึ้นทะเบียนบ้านเลขที่ทั้งสิ้น 108 ครัวเรือน แต่อาศัยอยู่จริงจำนวน 89 ครัวเรือน ที่เหลือสมาชิกอพยพไปทำงานต่างถิ่น ชาวบ้านประกอบอาชีพทำนาเป็นอาชีพหลัก มีข้าราชการจำนวนเล็กน้อย คือ 7 คน การวัดฐานะทางเศรษฐกิจด้วยการแบ่งฐานะคนตามการถือครองที่ดิน คือ คนรวยมีที่ดินมาก และคนจนไม่มีที่ดินหรือมีที่ดินน้อย ไม่ได้เป็นเกณฑ์สำคัญการวัดฐานะความมั่งคั่งหรือรายได้หลักของแต่ละครัวเรือนเหมือนที่ผ่านมา เนื่องจากชาวบ้านไม่ได้พึ่งพารายได้จากภาคเกษตรกรรมเพียงอย่างเดียวเป็นหลักอีกต่อไป หากรายได้หลักของครัวเรือนมาจากการที่มีสมาชิกออกไปทำงานต่างถิ่นแล้วส่งเงินกลับมายังครัวเรือน หรือจากการที่ชาวบ้านออกไปทำงานรับจ้างประเภทต่าง ๆ ในลักษณะไปเช้า เย็นกลับ จากการสอบถามชาวบ้าน พบว่า การวัดฐานะทางเศรษฐกิจในหมู่บ้านปัจจุบันดูจากรายได้ที่เงินสดเป็นสำคัญ รองลงมาจากการมีรถยนต์ รถจักรยาน รถมอเตอร์ไซค์ จำนวนวัว ควาย ทีวี วีดีโอ เป็นต้น ซึ่งส่วนใหญ่เป็นรายได้จากการมีสมาชิกในครัวเรือนออกไปทำงานนอกภาคเกษตร การมีรายได้ที่เป็นเงินสดทำให้สามารถสร้างบ้าน ซื้อทรัพย์สินสิ่งของรวมทั้งที่ดิน

4.4 ความเป็นมาของหมู่บ้าน และอุดมคติบ้านพี่ เมืองน้อง

หมู่บ้าน โลกพัฒนาไม่มีรายละเอียดระบุปีการก่อตั้งที่แน่ชัด จากการสอบถามแกนนำและคนเฒ่าคนแก่ หมู่บ้านน่าจะมียุไม่ต่ำกว่า 100 ปี บริเวณที่ตั้งหมู่บ้านในอดีตเป็นที่นาของชาวบ้านจากบ้านนาเรือง ซึ่งปัจจุบันตั้งอยู่ห่างจากบ้าน โลกพัฒนาไปทางทิศใต้ประมาณ 5 กิโลเมตร อดีตชาวบ้านจากบ้านนาเรืองจะเดินทางด้วยช้างมาที่นาของพวกเขา ต้องออกเดินทางแต่เช้าเพราะระยะทางไกล และทुरुกันดาร พอตะวันบ่ายคล้อยก็ต้องรีบกลับบ้านเพราะตลอดเส้นทางสัญจรเต็มไปด้วยสัตว์ป่า ทำให้ชาวบ้านบางส่วนคิดที่จะย้ายครอบครัวออกมาตั้งบ้านเรือนอยู่ใกล้ที่นาของตน ผู้นำการก่อตั้งหมู่บ้านคนแรกที่พอสืบประวัติได้ชื่อพ่อเฒ่าแสง การอพยพมาอยู่ครั้งแรกไม่มีรายละเอียดว่ามาอยู่นานแค่ไหน และมาอยู่ที่หลังคาเรือน แต่ตามประวัติที่เล่าสืบต่อกันมาการก่อตั้งหมู่บ้านครั้งแรกพากันอาศัยอยู่ได้ไม่นาน เพราะมีคนตายจากไข้ป่าและชาวบ้านเชื่อว่าเป็นฝีมือของผีนางไม้ จึงพากันอพยพกลับไปบ้านนาเรืองอีกครั้ง พร้อมกับสร้างฉางข้าวไว้เพื่อเก็บข้าวหลังฤดูเก็บเกี่ยวบริเวณที่ตั้งหมู่บ้านในครั้งแรก ในอดีตจึงมีคนเรียกหมู่บ้านว่า “โลกบ้านเล่า” (คำว่า เล่า เป็นภาษาอีสาน หมายถึง ช่างข้าว หรือฉางข้าวในภาษากลาง) ซึ่งตั้งอยู่ทางตะวันออกของหมู่บ้านติดกับโรงเรียน

เรื่องราวความเป็นมาของหมู่บ้านที่เล่าสืบต่อกันมา มีส่วนช่วยตอกย้ำสำนึกความผูกพันระหว่างชาวบ้านโคกพัฒนากับชาวบ้านนาเรือง ปัจจุบันชาวบ้านโคกพัฒนาจะเรียกหมู่บ้านนาเรืองว่า “บ้านใหญ่” และชาวบ้านนาเรืองก็จะเรียกบ้านโคกพัฒนาว่า “บ้านน้อย” แสดงถึงความผูกพันว่าครั้งอดีตชาวบ้านโคกพัฒนาอพยพจากหมู่บ้านนาเรืองที่มีขนาดใหญ่และเป็นหมู่บ้านดั้งเดิม ออกมาตั้งบ้านโคกพัฒนาซึ่งมีขนาดเล็กกว่าเพราะเป็นหมู่บ้านที่เพิ่งตั้งทีหลัง สายสัมพันธ์ของคนทั้งสองหมู่บ้านผูกกระชับแน่นแฟ้นผ่านการเคารพนับถือองค์พระใหญ่ พระพุทธรูปโบราณที่ประดิษฐานอยู่ภายในโบสถ์วัดบ้านนาเรืองศูนย์รวมจิตใจของคนทั้งสองหมู่บ้าน ราวเดือนเมษายนของทุกปีจะมีงานบุญเฉลิมฉลององค์พระใหญ่ ตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบันคณะพระสงฆ์และชาวบ้านโคกพัฒนาจะเดินทางไปร่วมงานบุญประเพณีที่หมู่บ้านดั้งเดิมของบรรพบุรุษจัดขึ้นไม่เคยขาด

หากสายความสัมพันธ์ระหว่างชาวบ้านโคกพัฒนากับชาวบ้านนาเรืองเกิดจากสำนึกร่วมในรากเหง้าบรรพบุรุษเดียวกัน สำนึกความผูกพันระหว่างชาวบ้านโคกพัฒนากับชาวบ้านสมบูรณีย่อมไม่แตกต่างกัน เนื่องจากหมู่บ้านสมบูรณีก่อเกิดจากการอพยพเข้ามาตั้งรกรากของกลุ่มชาวบ้านจากโคกพัฒนาเมื่อราวๆ ปี 2515 โดยในช่วงแรกเข้ามาทางป่าเพื่อใช้เป็นพื้นที่ทำนาแต่ยังคงเดินทางไปๆมาๆ ระหว่างที่นาบริเวณบ้านสมบูรณ์กับบ้านโคกพัฒนา ไม่ได้ลงหลักปักฐานอยู่บริเวณที่นาเพราะเกรงไข้ป่า จนปี 2520 พระครูอุดมศิลป์เสาร ซึ่งจำพรรษาอยู่วัดโคกพัฒนาได้รวบรวมชาวบ้านกลุ่มหนึ่งเข้ามาบุกเบิกอยู่อาศัยเพื่อลดความแออัดของบ้านโคกพัฒนา ต่อมาปี 2521 หน่วยงานรัฐจึงได้ยกฐานะแต่งตั้งเป็นหมู่บ้านอย่างเป็นทางการ ปัจจุบันประชากรในหมู่บ้านยังเป็นที่ลูกหลานของคนรุ่นบุกเบิกแต่เริ่มแรกทั้งสิ้นและมีคนต่างถิ่นเพิ่มเข้ามาในฐานะเขยสะใภ้ ไม่ปรากฏว่ามีบุคคลภายนอกที่ได้มีความสัมพันธ์ทางเครือญาติเข้ามาอยู่อาศัยในหมู่บ้าน ความผูกพันระหว่างชาวบ้านยังถูกยึดเหนี่ยวไว้ด้วยการนับถือผีปู่ตาเดียวกัน โดยชาวบ้านสมบูรณ์ยังคงกลับมาร่วม “พิธีบุญเบิกบ้าน” หรือ “พิธีไหว้ผีบรรพบุรุษ” ที่หมู่บ้านโคกพัฒนาจัดขึ้น รวมทั้งชาวบ้านจากโคกพัฒนาเองก็เดินทางไปร่วมพิธีบุญเบิกบ้านที่ชาวบ้านสมบูรณ์จัดขึ้นด้วยเช่นเดียวกัน เพื่อรักษาไว้ซึ่งสายสัมพันธ์ทางสังคมของคนกับเหล่าเครือญาติ

สายสัมพันธ์ทางสังคมของหมู่บ้านโคกพัฒนากับอีกสองหมู่บ้าน ผ่านเรื่องเล่าประวัติการก่อตั้งหมู่บ้าน เอื้ออำนวยต่อการเคลื่อนงานพัฒนาของหมู่บ้านอย่างมาก เมื่อใดที่แกนนำและชาวบ้านคิดระดมทุนรวมกลุ่มพัฒนา หรือมีแนวคิดจัดกิจกรรมการเคลื่อนไหวขึ้นมา หมู่บ้านแรกสุดที่ไปขอความร่วมมือขอความช่วยเหลือ ก็คือชาวบ้านจากหมู่บ้านนาเรืองและหมู่บ้านสมบูรณ์ เพราะมีพื้นฐานความไว้วางใจเป็นทุนเดิมจากสำนึกรากเหง้าบรรพบุรุษเดียวกัน หรือผีปู่ตาเดียวกัน

4.5 ระบบคุณค่า ความเชื่อ ท้องถิ่น

วัฒนธรรมชุมชนดั้งเดิม

คนเฒ่า คนแก่ ของหมู่บ้านเล่าให้ฟังว่า ช่วงที่หมู่บ้านยังไม่ได้เปิดรับวัฒนธรรมภายนอก และรับอิทธิพลการปกครองจากศูนย์กลางอำนาจ คือ กรุงเทพฯ มากนัก (ก่อนปี พ.ศ. 2490) ผู้นำหมู่บ้านสองคนแรก คือ พ่อเฒ่าแสง และจวนครุพา ปกครองหมู่บ้านด้วย “ฮีดและคอง” โดยรับอิทธิพลจากราชอาณาจักรลาว ฮีด ก็คือจารีตที่ถือปฏิบัติ เป็นหลักเกณฑ์ว่าในรอบปีหนึ่ง ๆ นั้น แต่ละเดือนชาวบ้านจะต้องประกอบประเพณีทำบุญอะไรร่วมกันบ้าง ส่วนคอง ก็คือแนวหรือแบบแผนปฏิบัติ (ตามทำนองคองธรรม) โดยกำหนดว่าผู้ที่อยู่ในสถานะต่าง ๆ ต้องปฏิบัติต่อกันอย่างไร อะไรควรทำ อะไรไม่ควรทำ ฮีดและคองที่รู้จักกันดี คือ “ฮีดสิบสอง คองสิบสี่”

นอกจากนี้ หมู่บ้านยังปกครองตามระบอบที่ตกลงกันเอง มีอำนาจการตัดสินใจในหมู่บ้านโดยชาวบ้านด้วยกันเอง กลุ่มบ้านหนึ่งเรียกว่า “คุ้มบ้าน” ผู้ที่อยู่อาศัยเป็นสายเครือญาติที่อพยพโยกย้ายครอบครัวมาอยู่ร่วมกัน คุ้มบ้านทางทิศตะวันตกเป็นกลุ่มที่อพยพมาจากบ้านท่าเว้งส่วนใหญ่ใช้นามสกุล “มันหมาย” ส่วนคุ้มทางทิศตะวันออกเป็นกลุ่มที่อพยพมาจากบ้านนาเรืองใช้นามสกุล “บุญมาก” ปัจจุบันการแต่งงานระหว่างคนในหมู่บ้านทำให้นามสกุลคละกันไม่เหมือนอดีต

ผู้อาวุโสที่สุดคือ ผู้เฒ่า เป็นผู้นำที่ชุมชนให้ความเคารพนับถือ แม้ตำแหน่งผู้ใหญ่บ้านจะถูกแต่งตั้งตามกฎหมายจากรัฐบาลกลาง แต่ผู้ใหญ่บ้านจะทำสิ่งใดก็ยังคงปรึกษาขอความเห็นชอบกับผู้เฒ่าผู้แก่ก่อน เพราะชาวบ้านแต่ละคุ้มบ้านยังเคารพและยอมรับผู้เฒ่าผู้แก่ เมื่อชาวบ้านมีปัญหา มีเรื่องทะเลาะวิวาท ผู้เฒ่าผู้แก่ของแต่ละคุ้มบ้านจะมีหน้าที่ไกล่เกลี่ยข้อพิพาทกัน ชาวบ้านมักไม่มีใครไปแจ้งความตำรวจเมื่อมีกรณีพิพาท ไม่มีกรณีตกลงกันเองไม่ได้ การสู้ขอก็กังใช้ระบบเจ้าโคตรอยู่ กล่าวคือพ่อของฝ่ายชายจะเป็นผู้ไปสู้ขอฝ่ายหญิงเองไม่ได้ ต้องให้คนในตระกูลที่นับอาวุโสได้สูงสุดเป็นผู้ไปขอและมีการจัดงานตามประเพณี ความสัมพันธ์แบบเครือญาติของสังคมโคตรวงศ์ดังกล่าวยังคงครอบงำชีวิตชุมชนหมู่บ้านสืบมาถึงปัจจุบัน

ช่วงเวลานั้น นอกจากผู้นำหมู่บ้านแล้วมีผู้ที่ชำนาญเฉพาะอย่างเป็นผู้นำด้านต่างๆ ของชุมชน เช่น หมอธรรมผู้รู้คัมภีร์ศาสนา หมอยาพื้นบ้าน หมอสมุนไพร ผู้รู้ด้านการรักษาผู้ป่วย หมอแคนผู้รู้ด้านดนตรี หมอส่องหรือหมอผีฟ้า ผู้รู้ไสยศาสตร์ ซึ่งเชื่อกันว่าติดต่อกับแกนใต้ ดังนั้นผู้นำของหมู่บ้านช่วงนี้จึงมีสองแบบ คือ ผู้นำที่ทำหน้าที่ปกครองหมู่บ้าน และผู้นำที่มีภูมิปัญญาความสามารถพิเศษเฉพาะของตนเอง ปัจจุบันอำนาจการปกครองทั้งหมดตกอยู่ในมือกลุ่มแกนนำที่เป็นทางการ และกลุ่มแกนนำตาม

ธรรมชาติ ส่วนผู้นำเฉพาะด้านของหมู่บ้านที่ยังเหลืออยู่มีเพียงหมอธรรมผู้รู้คัมภีร์ศาสนา และหมอชาพื้นบ้านเพียงไม่กี่คน

ระบบคุณค่า ความเชื่อ ของหมู่บ้านผสมกลมกลืนกันระหว่างอิทธิพลจากศาสนาพุทธ พราหมณ์ ศี โดยเฉพาะความเชื่อเรื่องผีบรรพบุรุษ คือ ผีปู่ตา มีอิทธิพลต่อความเชื่อของชาวบ้านอย่างมาก มีป่าปู่ตา ศาลปู่ตา ตั้งอยู่ทางด้านเหนือหมู่บ้านติดกับโรงเรียนในปัจจุบัน ซึ่งถือเป็นสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ ชาวบ้านจะไม่เข้าไปตัดไม้หรือทำลายต้นไม้บริเวณนี้ และจะมีพิธีเลี้ยงผีปู่ตา หรือ “บุญเบิกบ้าน” แสดงความเคารพต่อผีบรรพบุรุษในเดือนสามของทุกปีสืบต่อกันมาจนถึงปัจจุบัน

วิธีการผลิตช่วงวัฒนธรรมชุมชนดั้งเดิมเน้นการพึ่งพาธรรมชาติ การทำการเกษตรเป็นไปเพื่อพออยู่พอกิน และแจกจ่ายญาติพี่น้อง ไม่ใช่ทำเพื่อขายเหมือนปัจจุบัน แม้การทำนาจะได้ผลผลิตน้อยกว่าปัจจุบัน แต่ทรัพยากรทางธรรมชาติที่มีอย่างหลากหลายก็ช่วยจุนเจือหล่อเลี้ยงชีวิต วัฒนธรรมการแบ่งปัน และแลกเปลี่ยนสิ่งของระหว่างชาวบ้านยังมีอยู่มาก

“ตอนเป็นเด็กเคยเจอแล้ง 3 ปี ติดต่อกัน ต้องกินข้าวเก่าแคงๆ กินเผือก กินกลอย แต่ก่อนขอข้าวกินกันได้ ทั้งข้าวเปลือก ข้าวสาร บ้านอื่นมาขอก็ให้ไม่จำเป็นต้องเป็นญาติพี่น้องกัน” (แม่ใหญ่สา อายุ 74 ปี/ สัมภาษณ์วันที่ 16 มีนาคม 2546)

ระบบเศรษฐกิจแบบดั้งเดิมของบ้านเป็นเศรษฐกิจแบบเลี้ยงตัวเอง (self-sufficient) อาชีพหลักของชาวบ้านคือการทำนา ทำการปลูกข้าวเหนียวเป็นหลัก และปลูกข้าวเจ้าเพียงเล็กน้อยสำหรับทำขนมจีนและขนมอื่น ๆ บ้างในงานพิธีกรรม ไม่มีอาชีพเสริมเหมือนปัจจุบัน เสร็จหนานาไม่มีการอพยพค้าแรงงาน

“คนแต่ก่อนพึ่งพาธรรมชาติ ความเอื้ออาทรของธรรมชาติ และเราก็เอื้ออาทรต่อธรรมชาติเช่นเดียวกัน ประมาณปี 2480 – 2500 สมัยก่อนข้าวจะไม่พอกิน คนจะทำนาได้ข้าวน้อย ไม่ใช่แล้งแต่คนแต่ก่อนทำแค่พอกิน ไม่ทำขาย หลังคาไหนข้าวไม่พอกินต้องทำไร่ ปลูกแดงมาแลกข้าวเอา หน้าปลา เดือนสิงหา กันยา ได้ปลามากก็เอามาแลกข้าว” (พ่อเคน/สัมภาษณ์วันที่ 10 เมษายน 2546)

นอกจากปลูกข้าวแล้ว ชาวบ้านยังมีวิถีชีวิตคล้ายคลึงกัน คือ พอทำนาเสร็จก็เลี้ยงวัว เลี้ยงควายอยู่บ้าน ทำสวนครัว ปลูกผัก ผลไม้ เพราะดินยังคงอุดมสมบูรณ์ โดยเฉพาะเกาะฝั่งโพงซึ่งเป็นลำน้ำไหลเลียบหมู่บ้านทางด้านทิศเหนือ จะเป็นบริเวณที่ชาวบ้านนิยมปลูกผัก ผลไม้ มีการปลูกฝ้ายเพื่อทอผ้าสำหรับใช้และทำบุญ หาปลา ทอเสื่อ จักสานเครื่องมือ เครื่องใช้ แม้ปัจจุบันชาวบ้านทำนาเพื่อขายแต่ยังคงพยายามรักษางานการผลิตดั้งเดิมของหมู่บ้านไว้เพื่อลดรายจ่าย พยายามผลิตอาหารและสิ่งของที่ตนพอจะผลิตเองได้ตามความสามารถและเงื่อนไขของแต่ละครัวเรือน

สำหรับคนหนุ่ม คนสาว หลังจบการศึกษาภาคบังคับก็ยังคงเป็นแรงงานในครัวเรือนช่วยพ่อแม่ทำนาไม่ได้ศึกษาต่อโดยเฉพาะอย่างยิ่งถูกผู้หญิง ส่วนถูกผู้ชายหากคิดจะเรียนหนังสือต่อก็มักจะบวชเป็น

แนวคิดทางไปร่ำเรียนหนังสือนอกหมู่บ้าน ดังนั้นคนหนุ่ม คนสาว ถือเป็นกลุ่มประชากรที่มีบทบาทต่อการพัฒนาหมู่บ้าน บทบาทในงานบุญประเพณีไม่ยิ่งหย่อนไปกว่ากลุ่มคนเฒ่า คนแก่ หรือพ่อบ้าน แม่บ้าน ทำให้การเรียนรู้ ถ่ายทอดภูมิปัญญาระหว่างรุ่นต่อรุ่นผ่านการทำกิจกรรมร่วมกันจึงยังคงมีอยู่

“กลุ่มเยาวชนแต่ก่อนไม่เหมือนทุกวันนี้ คนหนุ่ม คนสาวจะมาก จะทำกิจกรรมร่วมกัน แต่ก่อนไม่เจริญอย่างนี้ อย่างการทำไร่ ทำสวน ก็พากันทำ เขามือเอาแรงกัน คนจะรู้จักกันดีไม่เหมือนทุกวันนี้” (พ่อขวัญ/สัมภาษณ์วันที่ 24 เมษายน 2546)

ภาพรวมจะเห็นได้ว่าวัฒนธรรมชุมชนดั้งเดิมของหมู่บ้าน ช่วงที่ยังไม่ได้รับอิทธิพลจากภายนอกมากนัก วิถีชีวิต ค่านิยม บรรทัดฐานทางสังคม ระบบการผลิต ให้คุณค่ากับธรรมชาติและสิ่งรอบตัว ชาวบ้านจะนอบน้อมถ่อมตนว่าเป็นส่วนหนึ่งของธรรมชาติ มี “วัด” เป็นศูนย์กลางแห่งศรัทธา “คุ้มบ้าน” ก็เป็นสถาบันหลักที่ต้องบำรุงรักษา เพราะเป็นแหล่งอยู่กินให้ความอบอุ่นมั่นคง ท่ามกลางความรักสามัคคี ตามวิถีของสังคมเครือญาติ การเคารพ “ผี” ตามธรรมชาติ และผีบรรพบุรุษก็เป็นสิ่งเหนือธรรมชาติที่ชาวบ้านเคารพนับถือ ไม่ละเมิด และผูกพันอยู่ลึกๆ ในมโนสำนึก และเป็นสิ่งเชื่อมโยงร้อยรัดความเป็นชุมชนแก่ชาวบ้าน

อย่างไรก็ตาม วัฒนธรรมชุมชนดั้งเดิมของหมู่บ้าน โลกพัฒนา ไม่ได้มีลักษณะหยุดนิ่งเหมือนภาพถ่าย หากมีพลวัตตามการเปลี่ยนแปลงของสภาพสังคม เศรษฐกิจ การเมืองทั้งจากภายในประเทศและภายนอกประเทศ ระบบคุณค่า ความเชื่อ ตลอดจนค่านิยมบางอย่างค่อยๆ รางเลือนลงไป มีเพียงคนเฒ่า คนแก่ที่ถือปฏิบัติอย่างเคร่งครัด เช่น ความเชื่อผีบรรพบุรุษ ไม่ยกเว้นกระทั่งสถาบันหลักของสังคม ไม่ว่าจะ เป็นพระสงฆ์ วัด คุ้มบ้าน และระบบอาวุโสก็ค่อยๆ คลายบทบาทด้านการปกครองหมู่บ้านลงไปอย่างมาก เหลือเพียงบทบาทความเป็นผู้นำด้านศรัทธา ส่วนอำนาจการปกครองหมู่บ้านนั้น พบว่า ตกอยู่ในมือของผู้นำทางการ และแกนนำตามธรรมชาติอย่างสิ้นเชิง

วัฒนธรรมข้าว และพลวัตการเปลี่ยนแปลง

หมู่บ้าน โลกพัฒนาเป็นสังคมเกษตรกรรม ข้าวจึงมีความสำคัญต่อวัฒนธรรมชุมชนเป็นอย่างมาก ถึงขั้นที่ว่าทุกขั้นตอนของการทำนา หรือการผลิตข้าว จะมีพิธีกรรมเกี่ยวกับข้าวตลอดช่วงฤดูทำนาเพื่อแสดงความเคารพต่อแม่โพสพ หรือเทพธิดาประจำข้าว เพื่อเป็นหลักให้เกิดความมั่นคงในการดำเนินชีวิต เพื่อความอุดมสมบูรณ์ของพืชพรรณธัญญาหาร และเพื่อความเป็นสิริมงคลตลอดถึงความอยู่เย็นเป็นสุขของชุมชน พิธีกรรมเกี่ยวกับข้าวและการทำนาจึงเป็นส่วนหนึ่งของระบบคุณค่าที่ชาวบ้านถือปฏิบัติ

อดีตพิธีกรรมการแสดงความเคารพอ่อนน้อมต่อข้าวจะถูกจัดขึ้นตลอดช่วงฤดูทำนา เริ่มต้นตั้งแต่พิธีขอฝนบุญบังไฟในเดือนหก เดือนศีกาเอก (ศีกา) ก่อนไถนา หว่านกล้าในเดือนเจ็ด พอเริ่มไถนา คำนาก็จะมีพิธีสู่วิว่ว ควายในเดือนแปด หลังค่านาเสร็จช่วงการดูแลหญ้า กำจัดวัชพืช มีบุญข้าวประดับดินในเดือนเก้า และบุญข้าวสากวันเพ็ญในเดือนสิบ เมื่อข้าวเริ่มตั้งท้อง เกี่ยวข้าวเบา มีพิธีทำขวัญข้าวตั้งท้องในเดือนสิบเอ็ด หลังจากเกี่ยวข้าวเบาเสร็จมีพิธีแห่ข้าวพันก้อนเข้าวัดในเดือนสิบสอง สำหรับเดือนอ้ายซึ่งเป็นช่วงเกี่ยวข้าวหนัก และเตรียมทำลานนวดข้าวจากข้าว ขี้ควาย มีพิธีทำบุญลาน พอนวดข้าวเสร็จก็มีพิธีทำบุญคูณลานในเดือนยี่ เมื่อเสร็จหน้างานจะขนข้าวจากนาขึ้นยุ้งชาวนาจะมีพิธีสู่วิว่วข้าวทำขวัญยุ้ง หลังจากเอาข้าวขึ้นยุ้งจะมีพิธีเลี้ยงลาผีนา (ศีกาเอก) ในเดือนสาม บุญแจกข้าวอุทิศถึงผู้ล่วงลับในเดือนสี่ สำหรับในเดือนห้าซึ่งเป็นช่วงพักก่อน เตรียมแปลงนาก่อนถึงฤดูทำนา มีงานสงกรานต์ และสงกราน้ำพระ

ปัจจุบันความเชื่อ ค่านิยม ทักษะคติ ของชาวบ้านเกี่ยวกับพิธีกรรมข้าว และรูปแบบขั้นตอนการทำนาได้เปลี่ยนแปลงไปอย่างมาก ทั้งจากปัจจัยด้านสังคม เศรษฐกิจ และนโยบายส่งเสริมการเกษตรของรัฐ วัฒนธรรมข้าวที่เปลี่ยนแปลงส่งผลกระทบต่อความสัมพันธ์ภายในครอบครัว ระบบเครือญาติ และการจัดระเบียบทางสังคม สำหรับผลกระทบต่อครอบครัว เนื่องจากโลกพัฒนาเป็นชุมชนเกษตรกรรม ครอบครัวถือเป็นหน่วยของการผลิต แม้ปัจจุบันมีเทคโนโลยีเข้ามาช่วยในการทำนา แต่ด้วยฐานะทางเศรษฐกิจ ชาวบ้านส่วนใหญ่ไม่สามารถซื้อเทคโนโลยีเหล่านั้นมาช่วยในขั้นตอนการผลิต ไม่ว่าจะเป็นรถไถนา รถสีข้าว แรงงานจากสมาชิกครอบครัวจึงยังคงมีความจำเป็นต่อการผลิต และสมาชิกเหล่านี้ต้องมีทั้งเพศและวัยต่าง ๆ กันเพื่อทำหน้าที่ในขั้นตอนต่าง ๆ ของการผลิต การแบ่งบทบาทหน้าที่กันอย่างชัดเจนในขั้นตอนการทำนา ทำให้ความสัมพันธ์ในครอบครัวกระชับแน่น เคารพระบบอาวุโส เป็นช่องทางการเผยแพร่ภูมิปัญญาท้องถิ่นเกี่ยวกับข้าว การทำนาจากรุ่นสู่รุ่น และดำรงเอกลักษณ์ตัวตนความเป็นชาวนา อาจกล่าวได้ว่า นโยบายวางแผนคุมกำเนิดที่ประสบผลสำเร็จตามเป้าหมาย ได้ส่งผลกระทบต่อวัฒนธรรมข้าวซึ่งเป็นทุนวัฒนธรรมดั้งเดิมของชาวบ้านโลกพัฒนาอย่างมาก

สำหรับระบบเครือญาติซึ่งเป็นเครือข่ายความสัมพันธ์ทางสังคมรูปแบบหนึ่ง การที่จะรักษาเครือข่ายความสัมพันธ์ไว้ได้จำเป็นต้องอาศัยพันธะผูกพัน และความคาดหวัง กล่าวคือ ความคาดหวังว่าเมื่อตัวเองประสบเหตุเดือดร้อนต้องได้รับความช่วยเหลือจากอีกฝ่าย และอีกฝ่ายที่ว่าก็ต้องสามารถช่วยเหลือได้ เครือข่ายทางสังคมจึงจะสามารถดำรงพันธะผูกพันไว้ได้อย่างมั่นคง ดังนั้น ด้วยรูปแบบการทำนาที่ชาวบ้านต่างเร่งรีบทำให้แล้วเสร็จ จึงทำให้ไม่สนใจการแลกเปลี่ยนแรงงาน เพราะคิดว่ายิ่งทำให้ระยะเวลาการทำนายืดยาวออกไป สูญเสียเวลาที่จะไปทำงานรับจ้างนอกภาคเกษตรซึ่งถือเป็นรายได้หลักของครอบครัว หน้าข้าวปัจจุบันการลงแขกเอาแรงกันเป็นการเพิ่มต้นทุนการผลิตอีกด้วย เพราะเจ้าของนาต้องเตรียมอาหารการกินอย่างดีไว้เลี้ยงญาติพี่น้อง เพื่อนบ้าน หรือคนในชุมชนที่มาช่วย ทั้งอาหารเช้า

อาหารเที่ยง และบ่อยครั้งต้องเลี้ยงอาหารเย็นเพื่อแสดงความขอบคุณแก่คนที่มาช่วยอีกด้วย ทำให้เสียค่าใช้จ่ายด้านเครื่องดื่ม (เหล้า เบียร์) ตามมาจำนวนมาก แต่สำหรับการจ้างแรงงานมาช่วยแบบเข้าไปเป็นกลับเจ้าของน่าจะเสียค่าใช้จ่ายเฉพาะค่าแรง ค่าอาหารมื้อเช้า มื้อเที่ยง เมื่อเปรียบเทียบค่าใช้จ่ายชาวบ้าน พบว่าการจ้างแรงงานประหยัดต้นทุนกว่ามาก อีกทั้งเจ้าของนาสามารถคุมแรงงานได้ตามที่ต้องการ ไม่ต้องเกรงใจ เพราะชาวบ้านต่างถือว่ากำลังอยู่ในระบบธุรกิจค้าแรงงาน ไม่ใช่การช่วยเหลือ เกื้อกูล โดยเอาหน้าใจ มิตรภาพส่วนตัวเป็นที่ตั้ง แม้นายจ้างและลูกจ้างจะเป็นญาติพี่น้อง เพื่อนบ้าน หรือคนในชุมชนเดียวกันก็ตาม อีกเหตุผลหนึ่ง เนื่องจาก การที่ชาวบ้านทำนาเพื่อมุ่งผลผลิตทางการค้า พันธุ์ข้าวที่ใช้จึงต้องเติบโตเร็ว ให้ผลผลิตสูง ขายได้ราคาดี แบบแผนธรรมชาติของการทอดกล้าสองชนิด คือ กล้าข้าวเบา กล้าข้าวหนัก เพื่อให้เก็บเกี่ยวได้สองระยะเหมือนอดีตจึงลดความสำคัญลง เพราะทุกคนต่างใช้พันธุ์ข้าวส่งเสริมซึ่งเป็นพันธุ์ข้าวหนัก เมื่อชาวบ้านทอดกล้าข้าวพันธุ์เดียวกัน ช่วงเวลาใกล้เคียงกัน ข้าวจึงออกรวง และสุกรอเก็บเกี่ยวช่วงเวลาใกล้เคียงกันด้วย ส่งผลให้ชาวบ้านต่างคนต่างมุ่งเก็บเกี่ยวข้าวของตนให้ทันช่วงเวลาข้าวสุก การรวมกลุ่มระดมแรงงานช่วยเหลือกันระหว่างญาติพี่น้อง หรือคนในชุมชนจึงไม่เกิดขึ้น พันระผูกพันของระบบความสัมพันธ์ทางเครือญาติจึงได้รับผลกระทบตามไปด้วย

การจัดระเบียบทางสังคมก็เช่นเดียวกัน เมื่อไม่มีการรวมกลุ่มแลกเปลี่ยนแรงงานเกิดขึ้น บทบาทของสมาชิกในครอบครัว เครือญาติ และกลุ่มเพื่อนบ้านจึงผันแปรและส่งผลกระทบต่อวัฒนธรรมข้าวซึ่งอดีตเคยเป็นเครื่องมือช่วยในการจัดระเบียบแบ่งแยกหน้าที่ทางสังคมของสมาชิกแต่ละคน

ไม่เพียงรูปแบบขั้นตอนการทำนาที่เปลี่ยนแปลงไปได้ส่งผลกระทบต่อวัฒนธรรมข้าวของชาวบ้าน รวมทั้งส่งผลสืบเนื่องต่อความสัมพันธ์ภายในครอบครัว ระบบเครือญาติ และการจัดระเบียบทางสังคมของชุมชนเท่านั้น คติพื้นบ้านเกี่ยวกับข้าวของชาวบ้านโลกพัฒนายังเปลี่ยนแปลงตามพลวัตความรู้ที่ยึดพื้นฐานของวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีสมัยใหม่เป็นที่ตั้ง ประวัติความเป็นมาของข้าวตามคติพื้นบ้านที่จะนำเสนอต่อไป รวบรวม ประติด ประต่อจากการซักถามชาวบ้านหลายกลุ่มอายุ เพื่อศึกษาว่าชาวบ้านโลกพัฒนาจำเรื่องราวคติพื้นบ้านเกี่ยวกับข้าวได้หรือไม่เพราะผู้วิจัยเชื่อว่าคติพื้นบ้านเป็นฐานความเชื่อ ความคิด ค่านิยม และโลกทัศน์เกี่ยวกับข้าวของชาวบ้าน

พระแม่โพสพ (โคสก): เทพธิดาประจำข้าว

ว่ากันว่า อดีตกาลล่วงผ่านมานานัก ไทบ้านอีสานได้ข้าวมาปลูกไว้เพื่อกินอยู่ในครัวเรือน และเมล็ดข้าวที่ได้มานั้นคือ เทพเจ้าองค์หนึ่งนามว่า พระนาง โคสกผู้อุทิศตัวเองลงมาจุติเป็นข้าวเพื่อให้มนุษย์บริโภคแลได้ทำบุญทำทาน ไทบ้านนำมาปลูกแล้วเมล็ดข้าวก็โตขึ้นเรื่อย ๆ จนยากแก่การนำมาหุงกิน ไทบ้านทั้งหลายจึงตั้งความปรารถนาให้เมล็ดข้าวมีขนาดเล็กลง และขอให้ข้าวงอกขึ้นเองจากแผ่นดินโดย

ไม่ต้องบำรุงรักษา เมื่อถึงฤดูก็ขอให้แม่สีข้าวบินมาสู่ขู่เอง โดยชาวบ้านเพียงแต่สร้างขู่ไว้รอเท่านั้น ด้วยอำนาจแห่งสัจจะบารมีและความบริสุทธิ์ของมนุษย์ในยุคนั้นจึงทำให้แรงปรารถนาสมความตั้งใจ ประสบความสำเร็จอยู่เย็นกินสบาย ไม่ต้องทำนา

เหตุการณ์ อันสุขสบายดำเนินอยู่ได้ไม่นานก็มีแม่หม้ายนางหนึ่งสร้างขู่จนไม่แล้วเสร็จตามฤดูกาลข้าวบินมาสู่ขู่ จึงเกิดความวุ่นวายโกลาหลในหมู่บ้านไปทั่ว ประจวบกับแม่หม้ายโมโหค่าทูปตีข้าวจนข้าวแตกปล่านกระจายไปทั่วไม่กลับมาให้ชาวบ้านเก็บไว้บริโภคอีก เมื่อเป็นเช่นนี้ มนุษย์จึงออดอยาก ไม่มีข้าวไว้กิน เมื่อเรื่องรู้ถึงพระฤาษีจึงเรียกนางโคสกมาถาม ได้ความแล้วจึงขอให้นางโคสกกลับไปเลี้ยงชาวบ้านตามเดิมเถิด เพราะถ้าพระสมณโคดมรู้เรื่องท่านอาจจะกล่าวว่าเรื่องที่นางโคสกไม่หล่อเลี้ยงมนุษย์ทำให้มนุษย์เกิดความออดอยาก เดือดร้อน นางโคสกจึงกลับมาเป็นข้าวให้มนุษย์บริโภคอีก แต่มีข้อแม้ว่าคราวนี้มนุษย์จะต้องปลูกข้าวและเก็บเกี่ยวข้าวเอง

ต่อมาบังเกิดพวกโจรใจร้ายประพฤติปฏิบัติไม่คิดต่อข้าว นำข้าวไปใช้ในทางไม่ชอบ ไม่ประหยัด ไม่เก็บรักษา ไม่เคารพยำเกรง นางโคสกเกิดความน้อยใจจึงหนีไปอีก ก่อนจะไปนางได้บอกเหตุให้พระฤาษีทราบ จึงทำให้มนุษย์ได้รับความเดือดร้อนล้มตายเป็นจำนวนมาก ตายายคู่หนึ่งจึงไปกราบอ้อนวอนพระฤาษีให้ช่วยตามนางกลับมา พระฤาษีใจอ่อนจึงยอมไปตามนางกลับมา โดยมีข้อแม้ว่า ถ้านางโคสกกลับมามนุษย์จะต้องปฏิบัติกับนางอย่างเคารพบูชา ทุกปีหลังเก็บเกี่ยวจะต้องทำพิธีสู่ขวัญตั้งเครื่องสังเวย มีเผือกหัวซัน มันหัวซ้อ พร้อมด้วยไข่ ขนมนม เนย ตายายรับคำ พระฤาษีจึงไปเชิญนางโคสกกลับมาเลี้ยงมนุษย์อีกครั้ง มนุษย์จึงได้มีข้าวกิน และทำพิธีกรรมต่าง ๆ เกี่ยวกับข้าวเป็นการบูชาคุณและเคารพนางโคสก อีกทั้งยังทำบุญอุทิศส่วนกุศลแก่ตายายมาจนปัจจุบัน

คติพื้นบ้านเกี่ยวกับข้าว หรือเรื่องพระแม่โพสพ (โคสก) ที่รวบรวมจากชาวบ้าน พบว่า มีเพียงคนเฒ่า คนแก่ ของหมู่บ้านเท่านั้นที่พอสามารถเล่าเรื่องราวตั้งแต่ต้นจนจบได้ใกล้เคียงกับตำนานที่น่าเสนอข้างต้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งกลุ่มคนเฒ่า คนแก่ ที่จัดเวรกันนำอาหารมาถวายพระสงฆ์ที่วัดประจำหมู่บ้าน สามารถเล่าเรื่องราวได้ใกล้เคียงอย่างมาก ส่วนชาวบ้านวัยกลางคนมีเพียงบางคนเท่านั้นที่สามารถเล่าเรื่องราวได้ตั้งแต่ต้นจนจบ แต่ทั้งหมดยอมรับว่าเคยได้ยินคำว่า “พระแม่โคสก” และรู้ว่าเป็นเทพธิดาประจำข้าว เพียงแต่ไม่รู้ว่ามีความเป็นมาอย่างไร

คติพื้นบ้านเกี่ยวกับข้าวที่เปลี่ยนแปลงไปของชาวบ้าน พอสะท้อนความเชื่อ ค่านิยม โลกทัศน์ของชาวบ้านเกี่ยวกับข้าวได้พอสมควร รวมทั้งยังช่วยอธิบายว่า ทำไมพิธีกรรมเกี่ยวกับข้าวในรอบปีที่เกี่ยวข้องกับพัฒนาการของข้าวไม่ว่าจะเป็น บุญบั้งไฟ พิธีเลี้ยงผีตาแฮก (ผีประจำไร่ นา) พิธีทำขวัญข้าว หรือพิธีบุญคุณลาน ไม่ได้ได้รับการจัดขึ้นเฉกเช่นอดีต อาจเพราะชาวบ้านเชื่อว่า ความอุดมสมบูรณ์ของข้าวและความอยู่เย็นเป็นสุข รวมถึงความปลอดภัยในชีวิตทรัพย์สินของชาวนาไม่ได้ขึ้นอยู่กับอำนาจพระ

แม่โพสพ ดิน น้ำ ลม ไฟ ไม่ได้อยู่เหนือการควบคุมของมนุษย์แล้ว หากสิ่งเหล่านี้ขึ้นอยู่กับเครื่องจักรกล ปุ๋ยเคมี สารเคมี วิชาการที่ก้าวหน้า และพันธุ์ข้าวที่ให้ผลผลิตต่อไร่สูง ชาวนาจึงสร้างบทสรุปใหม่ว่า ข้าว และการทำนาไม่จำเป็นต้องประกอบพิธีกรรมใดๆ ประกอบกับเมื่อไม่ต้องใช้แรงงานวัวควาย ไม่ต้องใช้พันธุ์ข้าวพื้นเมือง ไม่ต้องห่วงเรื่องคุณภาพดิน ไม่ต้องกลัวหนอน เพลี้ย แมลง พิธีกรรมในความหมายเดิม จึงถูกละเลยขึ้นเรื่อยๆ

แม้ชาวบ้านส่วนใหญ่เปลี่ยนแปลงคติพื้นบ้านเกี่ยวกับข้าวอย่างมาก รวมทั้งรับแนวความคิด ความรู้ และวิชาการสมัยใหม่เข้ามาช่วยในการทำงานมากกว่าแต่ก่อน แต่ชาวบ้านก็ยังไม่สามารถควบคุม ปัจจัยสำคัญพื้นฐานในการทำงานได้ โดยเฉพาะอย่างยิ่งเรื่องน้ำ ทำให้ชาวบ้านต้องพึ่งพาฝนตามธรรมชาติ เป็นผลให้ชาวบ้านไม่กล้าปฏิเสธความรู้ ความคิด และความเชื่อแบบพื้นบ้านได้อย่างเปิดเผย ดังนั้น พิธีกรรมเกี่ยวกับความอุดมสมบูรณ์ จึงยังคงมีชาวบ้านส่วนหนึ่งยึดถือปฏิบัติอยู่ แม้ว่าจะไม่เคร่งครัดเหมือน อดีต แต่ก็ไม่ละเลยหย่อนยานไปเสียทีเดียว พิธีกรรมเกี่ยวกับข้าวที่ยังเกิดขึ้นจึงเป็นพิธีกรรมเพื่อชีวิตมากกว่าเป็นพิธีกรรมตามประเพณี อีกทั้งเป็นการปรับประยุกต์พิธีกรรมเกี่ยวกับข้าวให้สอดคล้องกับพลวัต การเปลี่ยนแปลงของโครงสร้างสังคม และระบบเศรษฐกิจภายนอก เพื่อไม่ให้ความเชื่อ ความคิด ค่านิยม ทศนคติ แบบพื้นบ้านถูกต้นคลอนมากนัก

แต่คงจะปฏิเสธไม่ได้ว่า การเปลี่ยนแปลงคติพื้นบ้านเกี่ยวกับข้าว ตลอดจนพิธีกรรมเกี่ยวกับข้าว ที่เปลี่ยนแปลงไป ย่อมมีผลกระทบต่อฐานความเชื่อ ความคิด ค่านิยม ทศนคติแบบพื้นบ้านอย่างยากจะ หลีกเลี่ยง เอี่ยม ทองดี ได้อธิบายผลกระทบจากการเปลี่ยนแปลงคติพื้นบ้านเกี่ยวกับข้าวไว้ว่า

ทางสังคม: สถาบันภูมิปัญญาพื้นบ้านจะถูกทำลายลง องค์ความรู้เกี่ยวกับข้าวและการทำนาที่สั่งสมมาสูญเสียความเชื่อถือ ความเชื่อมั่นในตัวเองของชาวนาสูญเสียไป ระบบอาวุโสที่เคยยึดเป็นเสาหลักใน สังคมชาวนาจะโอนเอียงล้มลง เนื่องจากความเชื่อถือในความเป็นอาวุโสถูกหล่อหลอมมาจากองค์ความรู้ เรื่องคติพื้นบ้านเกี่ยวกับข้าวและการทำนา รวมถึงองค์ความรู้ในการดำรงชีพแบบพื้นบ้านเป็นหลัก

ทางจริยธรรมและวัฒนธรรม: เมื่อคติพื้นบ้านถูกทำลายลง จึงขาดเครื่องมือปลูกฝังพฤติกรรมทางจริย ธรรม ขาดเครื่องผูกจืดกล่อมเกล่าใจคนให้อ่อนโยน เพราะเมื่อเชื่อว่าไม่มีแม่โคสก ไม่มีผีตาแฮก ไม่มีพระ ฤาษี ฯลฯ พฤติกรรมที่แสดงออกต่อข้าวและการทำนาจึงแตกต่างไปจากแต่ก่อน ชาวนาไม่กลัวว่าข้าวจะ หนีไปไหน จึงไม่ต้องสวัญข้าว ไม่ต้องทำพิธีไหว้ผีตาแฮก ไม่ต้องบนบานแม่ธรณีหรือไม่ต้องแสดง ความเคารพต่อดิน น้ำ ลม ไฟ อีกต่อไป จิตใจคนที่เคยเคารพยำเกรง มีความกตัญญูรู้บุญคุณในสิ่งเหล่านี้ ไม่เคยกล่าวคำหยาบ ไม่เคยคิดว่าร้าย ไม่เคยกระทำล่วงเกินด้วยกาย วาจา ใจ ก็ถูกปลดปล่อย

ทางเศรษฐกิจ: แม้จะไม่มีผลกระทบโดยตรง แต่จากการที่เกิดความไม่รอบคอบ เกิดความประมาท ไม่ เคารพในข้าวและการทำนา จะส่งเสริมให้การใช้ทรัพยากรธรรมชาติไม่อยู่ในความพอดี และไม่เอาใจใส่ ในขั้นตอนการทำนา **ทางนิเวศวิทยา:** ไม่เพียงทำให้มนุษย์ปฏิเสธเทพเจ้าแห่งดิน น้ำ ลม ไฟ อากาศ หาก

แต่ยังมีพฤติกรรมที่แสดงว่าตัวเอง “เป็นเจ้านาย” ของทรัพยากรและสิ่งแวดล้อม ทำให้มีการใช้เทคโนโลยีอย่างเกินพอดีทำลายความสมดุลทางนิเวศวิทยาอย่างกว้างขวาง (เอี่ยม ทองดี 2538: 47-52)

เมื่อรูปแบบขั้นตอนการทำงานและคติพื้นบ้านเกี่ยวกับข้าวเปลี่ยนแปลงไป วัฒนธรรมข้าวซึ่งถือเป็นเสาหลักสำคัญของวัฒนธรรมชุมชนย่อมได้รับผลกระทบ สกวงค์ จันทวานิช อธิบายว่า แบบแผนที่ดียิ่งของวัฒนธรรมข้าว คือ การเอาแรง ซึ่งมีได้มีผลเพียงการแลกเปลี่ยนแรงงานทางกาย แต่มีผลต่อการทำงานที่ทางจิตใจของผู้ขอและผู้ให้แรงงาน ซึ่งรวมถึงการถ้อยที่ถ้อยอาศัย การรักษาคำมั่นสัญญาซึ่งก็คือ บทบาทในการจัดระเบียบทางสังคมจึงไม่ได้แสดงอานุภาพ (สกวงค์ จันทวานิช 2536: 40) เมื่อพิธีกรรมเกี่ยวกับข้าวไม่ได้รับการจัดขึ้น ย่อมส่งผลกระทบต่อโครงสร้างความสัมพันธ์ของชาวบ้าน เนื่องจาก พิธีกรรมเป็นพิธีที่ไม่สามารถทำขึ้นได้โดยคนเพียงไม่กี่คน แต่เป็นเรื่องของคนทั้งหมดต้องให้ความร่วมมือร่วมใจกัน พิธีกรรมจึงมีความสำคัญต่อการสร้างจิตสำนึก ความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน การสร้างจริยธรรมคุณธรรมของคนท้องถิ่น เมื่อเครื่องมือจัดระบบความสัมพันธ์ไม่มีพื้นที่ให้แสดงบทบาท ทุนทางสังคมซึ่งสะสม ก่อตัว ดำรงอยู่ และถูกใช้ภายในความสัมพันธ์ระหว่างบุคคล หรือกลุ่มคน จึงพลวัตเปลี่ยนแปลงตาม

ความเชื่อผีบรรพบุรุษ

ความเชื่อผีบรรพบุรุษอันเป็นลักษณะโครงสร้างจิตสำนึกของชนเผ่าดำรงอยู่อย่างเข้มแข็งพอสมควรในหมู่บ้าน โศกพัฒนา กล่าวคือ ชาวบ้านเชื่อว่ามีผีบรรพบุรุษประจำหมู่บ้านทำหน้าที่คอยคุ้มครองป้องกันภัยแก่คนในชุมชนซึ่งเป็นลูกหลาน อีกทั้งชาวบ้านยังต้องปฏิบัติตามคำสอนของบรรพบุรุษและประเพณีโบราณอย่างเคร่งครัด มิฉะนั้นจะทำให้บรรพบุรุษ (ผี) โกรธไม่ช่วยเหลือป้องกันภัยอันตรายแก่หมู่บ้าน และอาจลงโทษก็ได้

ชาวบ้านเรียกผีบรรพบุรุษว่า “ผีปู่ตา” มีป่าที่ชาวบ้านเรียกว่าป่าปู่ตาดังอยู่ทางด้านทิศเหนือของหมู่บ้านติดกับโรงเรียนประจำหมู่บ้าน ชาวบ้านถือว่าป่าปู่ตาเป็นสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ ไม่มีชาวบ้านคนใดกล้าเข้าไปตัดไม้ใหญ่หรือถากถอบตัดไม้ภายในบริเวณป่าปู่ตา ยกเว้นแต่นำไม้มาใช้ในงานบุญสาธารณะเท่านั้น ภายในป่าปู่ตา เป็นสถานที่ตั้งของศาลปู่ตา ชาวบ้านจะมีพิธีเลี้ยงผีปู่ตา หรือ “บุญเบิกบ้าน” ในเดือนสามของทุกปีสืบต่อเนื่องกันมา ช่วงที่นักวิจัยเก็บรวบรวมข้อมูลได้มีโอกาสเข้าร่วมงานบุญเบิกบ้าน โดยชาวบ้านถือเป็นงานบุญประเพณีท้องถิ่นที่สำคัญมาก ก่อนถึงวันงานชาวบ้านผู้หญิงจะพากันทำ “ขนมข้าวเกรียบ” เพื่อไว้ใส่บาตรในวันงาน และแจกจ่ายญาติพี่น้องทั้งในหมู่บ้านและจากต่างหมู่บ้านที่เดินทางมาร่วมพิธี การทำขนมข้าวเกรียบจะพากันเป็นหมู่คณะตามคุ้มบ้านต่างๆ แต่ละคุ้มบ้านจะมีครกกระเดื่องที่ใช้ตำข้าวเหนียวและผสมสูตรขนมอยู่อย่างน้อยคุ้มละ 1 ตัว การตำครกกระเดื่องจำเป็นต้องใช้แรงงานคน

ดังนั้น การทำขนมข้าวเหนียวจึงเกิดการแลกเปลี่ยนแรงงานกันขึ้น ส่วนชาวบ้านผู้ชายจะมารวมตัวกันที่วัดเพื่อทำกระบะของเช่นไหว้ผีปู่ตา พอถึงวันงานตอนเช้าชาวบ้านจะมารวมตัวกันที่ศาลากลางหมู่บ้าน ชาวบ้านที่มาร่วมพิธีส่วนใหญ่เป็นคนเฒ่า คนแก่ รองลงมาเป็นวัยกลางคน ส่วนวัยรุ่นหนุ่มสาวมีน้อยมาก ทุกคนจะแต่งตัวด้วยชุดอันสะอาด เรียบร้อย พิถีพิถัน เพื่อเป็นการแสดงความเคารพศรัทธาบูชา หลังพระสงฆ์ประจำหมู่บ้านสวดมนต์ทำพิธีเสร็จ ชาวบ้านจะรับประทานอาหารที่นำมาร่วมงานร่วมกัน ส่วนผู้อาวุโสฝ่ายชายของหมู่บ้านก็จะยกกระบะของเช่นไหว้ไปถวายศาลปู่ตา เมื่อเสร็จพิธีเลี้ยงผีปู่ตาแล้ว ผู้ใหญ่บ้านก็ถือโอกาสแจ้งรายการบัญชีรับจ่ายเงินของหมู่บ้านปีที่ผ่านมาให้ชาวบ้านทราบ เป็นที่น่าสังเกตว่าคนที่มาร่วมงานนอกจากชาวบ้านโลกพัฒนา ยังมีชาวบ้านจากต่างหมู่บ้านซึ่งเคยอยู่หมู่บ้านโลกพัฒนาแล้วย้ายไปอยู่หมู่บ้านอื่น กลับมาร่วมงานเพราะยังนับถือปู่ตาร่วมกัน

“บุญเบิกบ้าน” ที่จัดขึ้นเพื่อแสดงความเคารพต่อศรัทธาบูชา หรือผีปู่ตา อาจแสดงได้ว่าชาวบ้านโลกพัฒนายังคงรักษาความเชื่อศรัทธาบูชาอย่างค่อนข้างมั่นคง ชาวบ้านให้ข้อมูลว่าแม้ปัจจุบันประเพณีสืบทอดสองจารีตโบราณซึ่งเคยมีความสำคัญอย่างมากต่อความเชื่อชาวอีสาน อาจจะไม่ได้อุดหนุนทุกเดือนเหมือนอดีต แต่สำหรับบุญเบิกบ้าน หรือพิธีไหว้ผีปู่ตา ชาวบ้านจัดขึ้นทุกปีติดต่อกันมาตั้งแต่แรกตั้งหมู่บ้าน พร้อมทั้งสามารถผสมกลมกลืนความเชื่อเข้ากับศาสนาพุทธอย่างลงตัว เนื่องจากพระกลายเป็นผู้ประกอบพิธีกรรมไหว้ผีเสียเอง ผลจากการที่ศาสนาพุทธถูกทำให้มีลักษณะท้องถิ่น สามารถปรับเปลี่ยนรับใช้ความเชื่อท้องถิ่น โดยเฉพาะเรื่องผีซึ่งเป็นคนละกัทธิ ความเชื่อได้อย่างกลมกลืน จนพิธีเลี้ยงผีปู่ตาแทบจะเป็นพิธีพุทธ ผู้วิจัยตั้งข้อสังเกตว่า การที่พระสงฆ์มาเป็นผู้ทำพิธีเสียเองน่าจะเป็นเหตุผลทำให้พิธีกรรมเลี้ยงผีปู่ตาดำรงบทบาทหน้าที่อยู่ได้ โดยไม่ถูกทำลาย หรือลบหลู่จากชาวบ้านที่รับแนวคิดสมัยใหม่

การที่ชาวบ้านทั้งหมู่บ้านนับถือผีปู่ตาร่วมกัน ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และพรพิไล เลิศวิชาอธิบายไว้ว่า แสดงว่าชาวบ้านคตินับญาติกันทั้งหมู่บ้าน ทั้งที่บางตระกูลไม่ได้เป็นสายโลหิตเดียวกัน เป็นการสร้างความสัมพันธ์เชิงอุดมการณ์ให้ความสัมพันธ์ระหว่างตระกูลต่าง ๆ ในหมู่บ้านแน่นแฟ้นขึ้น ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และพรพิไล เลิศวิชา (2537: 91-92) การที่ชาวบ้านจากหมู่บ้านอื่นที่เคยอยู่ร่วมหมู่บ้านเดียวกันมีการกลับมากราบไหว้ผีปู่ตาร่วมกัน ความเชื่อเช่นนี้ช่วยให้เกิดความสามัคคีร่วมมือกันระหว่างหมู่บ้าน และช่วยกระชับความสัมพันธ์สายญาติของชาวอีสานเอาไว้ “สายญาติ” จึงมีความหมายกว้างกว่าคำว่าญาติพี่น้องที่ร่วมสกุลเดียวกัน

การเคารพศรัทธาบูชาถือเป็นการเคารพในรากเหง้าของตนเอง ส่งผลให้สมาชิกของชุมชนต้องดำเนินชีวิตตามแบบอย่างที่ยุ่บรรพชนของตนได้ให้แนวทางไว้ ชาวบ้านเชื่อว่า ผู้ที่ให้ความเคารพและดำเนินชีวิตตามแบบอย่างที่ยุ่บรรพชนวางแนวไว้ให้จะได้รับประโยชน์ด้วยตัวเอง ผู้ที่ลบหลู่ดูหมิ่นหรือไม่เจริญรอยตามก็จะได้รับโทษด้วยตัวเองเช่นกัน (สุรเชษฐ เวชชพิทักษ์ 2533: 33) สถาบันผีปู่ตาจึงทำ

หน้าที่ควบคุมความประพฤติของชาวบ้าน ไม่ให้ผู้ใดผู้หนึ่งประพฤติผิดจารีต ประเพณีของสังคม เป็นผลให้สังคมอยู่กันอย่างถ้อยที ถ้อยอาศัยกัน และไม่ประพฤติผิดยึด หรือจารีตท้องถิ่น (ธวัช ปุณโณทก 2536: 382) ผีบรรพบุรุษ หรือผีปู่ตาจึงทำหน้าที่จัดระเบียบทางสังคมและช่วยกระชับความรู้สึกร่วมกันระหว่างชาวบ้านผ่านความสัมพันธ์เชิงอุดมการณ์ความเป็นญาติพี่น้อง แต่หากพิจารณาจากกลุ่มคนที่มาร่วมพิธีบุญเบิกบ้านที่แทบทั้งหมดเป็นคนเฒ่าคนแก่ ตลอดจนเหตุการณ์การทะเลาะวิวาทของเด็กวัยรุ่นในหมู่บ้าน ช่วงการแสดงดนตรีของกลุ่มเยาวชนในงานฉลองบุญเบิกบ้านคืนก่อนพิธีไหว้ผีบรรพบุรุษ อาจพอกกล่าวได้ว่า ความเชื่อผีบรรพบุรุษของชาวบ้าน โลกพัฒนาได้ลดอานุภาพลงพอสมควร มีเพียงกลุ่มคนเฒ่าคนแก่ของหมู่บ้านเท่านั้นที่ยังคงรักษาความเชื่อเคารพผีบรรพบุรุษของหมู่บ้านไว้อย่างมั่นคง

การสะสมบุญเพื่อโลกหน้า

ค่านิยมการสะสมบุญบารมีเพื่อชีวิตที่ดีกว่าในโลกหน้าของชาวบ้าน โลกพัฒนาโดยมีพระสงฆ์เป็นสื่อกลางนั้น แสดงผ่านวิถีปฏิบัติประจำวันออกมาอย่างชัดเจนตลอดระยะเวลาที่นักวิจัยเก็บข้อมูล เริ่มตั้งแต่ตอนเช้าเวลาประมาณ 6 โมง เด็กวัดจะถูกขี้นมาเก็บกวาดศาลาวัด ปูเสื่อ จัดเตรียมที่นั่งฉันอาหารเข้าแก่พระสงฆ์ เสร็จแล้วตีฆ้องให้สัญญาณบอกเวลาที่พระสงฆ์จะออกบิณฑบาต พระสงฆ์จะทยอยออกมาตั้งแถวที่ประตูวัดเรียงตามลำดับอาวุโส ก่อนจะเดินเรียงแถวออกบิณฑบาตตามหมู่บ้าน ชาวบ้านจะออกมาขึ้นรอใส่บาตรเป็นกลุ่มๆ ตามเส้นทางที่พระเดินบิณฑบาต ส่วนใหญ่เป็นคนเฒ่า คนแก่ รองลงมาแม่บ้าน พ่อบ้าน และเด็กวัยรุ่น สิ่งที่นำมาใส่บาตร คือ ข้าวเหนียวซึ่งปั้นเป็นก้อนๆ เมื่อชาวบ้านใส่บาตรเสร็จพระจะขึ้นสวดมนต์แผ่ส่วนบุญกุศลไปยังญาติที่ล่วงลับของผู้ที่ใส่บาตร

เมื่อเดินทั่วหมู่บ้านแล้วก็กลับวัด กลุ่มส่งอาหารถวายวัดซึ่งเป็นคนเฒ่า คนแก่ ของหมู่บ้านก็จะเดินตามมาที่วัดนำข้าวไปจัดสำหรับถวาย น่าสังเกตว่าคนเฒ่าคนแก่ทุกคนที่นำอาหารมาถวายพระจะถือขวดน้ำพลาสติกมาด้วย หรือไม่ก็ใช้ขวดเครื่องดื่มบำรุงกำลัง สำหรับกรวดน้ำอุทิศส่วนบุญส่วนกุศลให้ญาติผู้ล่วงลับ หลังสวดมนต์ให้ศีลให้พรเสร็จ พระจะฉันข้าวในบาตรและฉันกับข้าวที่ชาวบ้านจัดถวาย อาหารที่นำมาถวายพระชาวบ้านจะเลือกสรรอย่างดี เพราะชาวบ้านเชื่อว่าอาหารที่พระฉันก็คืออาหารที่พวกเขาจะได้กินเมื่อเกิดในภพภูมิหน้า

ช่วงที่พระฉันข้าวชาวบ้านก็จะจับกลุ่มพูดคุยกันสอบถามเรื่องราวเหตุการณ์ของหมู่บ้าน เมื่อพระฉันข้าวเสร็จกลุ่มส่งอาหารก็ทยอยกันกลับบ้าน ส่วนเด็กวัดก็ยกสำรับไปกินต่อ อิ่มแล้วก็จัดแจงล้างถ้วยชามของวัดเก็บเข้าที่ให้เรียบร้อยก่อนแต่งตัวไปโรงเรียน เวลาเพลกลุ่มส่งอาหารถวายวัดจะนำข้าวเหนียวใส่กระติบมาถวายพระด้วย สำหรับกลุ่มส่งอาหารถวายวัดตอนเช้ากับตอนเพลจะเป็นคนละกลุ่มไม่ซ้ำกัน และจากการทำผังเครือญาติพบว่า ทั้งสองกลุ่มเป็นเครือญาติคนละสาย

ทุกวันพระตอนเช้า ศาลาวัดซึ่งตามปกติจะมีเพียงกลุ่มส่งอาหารจะคับคั่งไปด้วยชาวบ้านหลายวัยที่แต่งกายสะอาด เรียบร้อย นำอาหารมาถวายพระ เมื่อพระฉันเสร็จชาวบ้านก็จะรับประทานอาหารที่เหลือร่วมกัน ก่อนจะช่วยกันทำความสะอาดศาลาและล้างถ้วยชามเก็บเข้าที่ ส่วนตอนเย็นอุบาสกอุบาสิกาจะนัดกันมาสวดมนต์หน้าพระประธานที่ศาลาวัด หลังสวดเสร็จพระที่วัดก็จะให้ศีลให้พรสำหรับวันสำคัญทางพระพุทธศาสนา นอกจากสวดมนต์ให้ศีลแล้ว พระสงฆ์จะออกเทศน์สั่งสอนชาวบ้านที่มาทำบุญที่วัดด้วย

ค่านิยมการทำบุญสะสมบุญเพื่อโลกหน้าของชาวบ้านนอกจากการให้ทาน จัดอาหารมาถวายพระแล้ว การดูแลทำนุบำรุงพระศาสนาถือเป็นบทบาทหน้าที่สำคัญของชาวบ้านทุกคน ชาวบ้านจะช่วยเหลือกันทำงานเพื่อทำนุบำรุงสิ่งก่อสร้างภายในวัด ช่วยกันสละเงินกันคนละเล็กละน้อยเพื่อบูรณะซ่อมแซมตอนที่นักวิจัยเก็บข้อมูลชาวบ้านกำลังก่อสร้างกุฏิหลังใหม่ให้กับเจ้าอาวาสคนใหม่ ด้วยเงินหมู่บ้านสมทบกับเงินคณะผ้าป่าสามัคคี เช่นเดียวกันเมื่อโบสถ์หลังเก่าทรุดโทรมยากต่อการบูรณะ ชาวบ้านจะระดมเงินทุนก่อสร้างโบสถ์หลังใหม่ร่วมกับเงินบริจาคจากคณะผ้าป่าสามัคคีของลูกหลานที่เดินทางไปทำงานต่างถิ่น แม้จะใช้ระยะเวลาก่อสร้างยาวนานเพียงใดก็ตาม

ค่านิยมการสะสมบุญเพื่อโลกหน้าที่ชาวบ้านถือปฏิบัตินี้ หากมองในแง่คุณค่าทางสังคม เราจะพบว่า มีบทบาทช่วยจัดระเบียบทางสังคมอีกทางหนึ่ง เป็นสิ่งช่วยกระตุ้นให้ชาวบ้านเกรงกลัวต่อบาปไม่กล้ากระทำความบาปรุนแรง ทั้งบาปที่เกิดจากการประพฤติดิถีข้อห้ามทางศาสนา ละเมิดจารีต และบรรทัดฐานที่สังคมถือปฏิบัติ เพราะเกรงกลัวจะส่งผลกระทบต่อโลกหน้า ดังนั้น เราคงพอกล่าวได้ว่า ค่านิยมการสะสมบุญเพื่อโลกหน้า มีผลทางอ้อมลดปัญหาความขัดแย้งที่จะนำไปสู่ความรุนแรงระหว่างชาวบ้าน เพราะสิ่งเหล่านี้คือบาปและจะเป็นบาปที่จะคิดตัวไปถึงภพภูมิหน้า

ความหลากหลายทางวัฒนธรรม คือ ทูตทางสังคม

อมรา พงศาพิชญ์ (เอกสารอัครสำเนาไม่ได้ตีพิมพ์) เสนอแนะว่า หากจะวิเคราะห์แนวคิดทุนทางสังคมให้เข้าใจลึกซึ้ง จำเป็นต้องวิเคราะห์ทุนวัฒนธรรมด้วย เพราะวัฒนธรรมถือเป็นส่วนหนึ่งของทุนทางสังคม เป็นสิ่งผูกพันแน่นแฟ้นกับวิถีชีวิตของคนในหมู่บ้าน เป็นสิ่งสะท้อนให้เห็นถึงวิถีคิด การมองโลก ความเชื่อ และจิตสำนึกความสัมพันธ์ระหว่างบุคคล วัฒนธรรมเป็นเครื่องมือสำหรับการที่มนุษย์ในสังคมหนึ่งใช้จัดความสัมพันธ์กันเอง และสัมพันธ์กับธรรมชาติแวดล้อม การที่ระบบความสัมพันธ์ต่างๆ จะดำรงอยู่สืบทอดไปได้เป็นเวลานานจำเป็นต้องมีเครื่องมือสำหรับรองรับระบบความสัมพันธ์นั้นๆ ได้แก่ ความเชื่อ จารีต ประเพณี และพิธีกรรมท้องถิ่น ดังนั้นเครื่องมือของระบบความสัมพันธ์เหล่านี้ จึงมี

หน้าที่ในการจรโลง โครงสร้างความสัมพันธ์ของสังคมนั้นๆเอาไว้ โดยควบคุมพฤติกรรมสมาชิก
ในชุมชนให้ดำเนินไปอย่างสมดุลและสอดคล้องกับวิถีหลักของชุมชน

หมู่บ้านโศกพัฒนาที่เช่นเดียวกัน ความเป็นสังคมเกษตรกรรมต้องขึ้นอยู่กับความไม่แน่นอน
ของธรรมชาติ “ความอุดมสมบูรณ์” จึงเป็นพื้นฐานความคิดและระบบคุณค่าสำคัญสูงสุดของชีวิต การ
ประกอบ “พิธีกรรมเกี่ยวกับความอุดมสมบูรณ์” (Fertility Rites) ได้ถูกถ่ายทอดและแสดงออกซึ่งอำนาจ
บางอย่างในรูปของความเชื่อ จาริต ประเพณีท้องถิ่น เปรียบเสมือนกฎเกณฑ์ที่ทำหน้าที่จัดระเบียบและ
กำหนดความสัมพันธ์ต่าง ๆ ทางสังคมให้อยู่ร่วมกันได้อย่างสงบสุข สร้างหลักประกันในด้านความอยู่ดีมี
สุขของคนในหมู่บ้าน และกำหนดโลกทัศน์การใช้ชีวิต นอกจากนั้น หมู่บ้านโศกพัฒนาเหมือนกับอีก
หลายหมู่บ้านที่ไม่เพียงดำรงระบบคุณค่า ความเชื่อท้องถิ่น ผ่านการรับอิทธิพลทางพุทธศาสนาที่เข้ามาที่
หลัง หากระบบคุณค่าท้องถิ่นยังมีรากฐานมาจาก การเคารพผีบรรพบุรุษ การเคารพธรรมชาติ โดยวัฒนธรรม
เหล่านี้ ช่วยจรโลงความรู้สึกร่วมกันในเรื่องชุมชนไว้ในระดับหนึ่ง (ธีระพงษ์ แก้วหาวงษ์ 2543:35)

วัฒนธรรมชุมชนดั้งเดิมที่ดำรงอยู่ในลักษณะการรับรู้ (Cognitive) ก็เป็นแรงยึดเหนี่ยวความเป็น
ชุมชนไว้เช่นเดียวกัน อาทิ การดำรงอยู่ของระบบเศรษฐกิจแบบยังชีพ และเศรษฐกิจแบบกึ่งเลี้ยงชีพกึ่ง
ขาย ทำให้ต้องอาศัยการร่วมมือร่วมใจ ช่วยเหลือแบ่งปันทรัพยากรร่วม ส่งผลให้เกิดระบบความสัมพันธ์
ทางสังคมขึ้น รวมทั้งเป็นช่องทางการถ่ายทอดภูมิปัญญาท้องถิ่น กำหนดความหมาย ระบบคุณค่าการอยู่
รอดร่วมกันของหมู่บ้าน

ปัจจุบันการหน้าที่ (Functional) ของระบบคุณค่า ความเชื่อท้องถิ่นบางอย่างที่หมู่บ้านเคยยึดถือ
ปฏิบัติลดบทบาทในการรับใช้หมู่บ้านลงไปพอสมควรตามที่ได้นำเสนอผ่านมา ทั้งนี้เหตุผลส่วนหนึ่งอาจ
เป็นตามที่ นิธิ เอียวศรีวงศ์ (2536: 12) อธิบายไว้ว่า เพราะกลไกวัฒนธรรมกำหนดสมรรถภาพที่จะควบคุม
พฤติกรรมมนุษย์ในโครงสร้างความสัมพันธ์แบบใหม่ ขณะที่กลไกใหม่ยังไม่พัฒนาขึ้นได้ทันทีที่จะ
เป็นแบบแผนทางวัฒนธรรมที่ศักดิ์สิทธิ์ที่จะควบคุมพฤติกรรมมนุษย์อย่างมี ประสิทธิภาพ สภาพ
“ช่องว่างทางวัฒนธรรม” เช่นนี้เกิดขึ้นในสังคมที่เปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็วเกือบทุกแห่ง

อย่างไรก็ตาม ความหลากหลายทางวัฒนธรรมของหมู่บ้านโศกพัฒนาที่ดำรงอยู่ในลักษณะการ
รับรู้ (Cognitive) หรือทุนทางสังคมภายใน อาจจะลดพลังบทบาทลงไปบ้างตามการเปลี่ยนแปลงของ
โครงสร้างความสัมพันธ์แบบใหม่ในโลกปัจจุบัน ตามที่นิธิ เอียวศรีวงศ์ อธิบายข้างต้น แต่สิ่งเหล่านี้ก็ไม่
เคยจางหายไปจากการรับรู้ของชุมชน ยังคงเป็นระบบคุณค่าที่แฝงฝังอยู่ภายใต้โครงสร้างความสัมพันธ์
ของหมู่บ้านสืบมา เพียงแต่อาจจะเบาบางมองเห็นไม่ชัด เนื่องจากค่อนข้างเป็นนามธรรม จนเล็ดลอด
จางหายไปแล้ว ตรงข้าม ระบบคุณค่าเหล่านี้พร้อมที่จะถูกใช้ ถูกรื้อฟื้น เป็นพลังผลักดันการพัฒนาหมู่บ้าน
อยู่ตลอดเวลา ในลักษณะการแปลงทุนทางสังคมเหล่านี้ออกมาเป็นภาคปฏิบัติการ (รายละเอียดการ
แปลงทุนทางสังคมเป็นภาคปฏิบัติการจะนำเสนอใน บทที่ 5)

4.6 โครงสร้างความสัมพันธ์ในหมู่บ้าน

ระบบเครือญาติ

ความสัมพันธ์ทางสังคมระบบเครือญาติผ่านการเกี่ยวดองทางสายโลหิตถือเป็นลักษณะเด่นของหมู่บ้านโลกพัฒนา เนื่องจากหมู่บ้านมีนามสกุลหลักเพียงไม่กี่นามสกุล ได้แก่ “บุญมาก” ซึ่งเป็นนามสกุลแรกของหมู่บ้าน และนามสกุล “ประภา” “วนากร” และ “มันหมาย” ในอดีตชาวบ้านที่ใช้นามสกุลเหล่านี้จะอพยพมาจากต่างหมู่บ้านกันและแยกกันอยู่แต่ละคุ้มบ้าน โดยคุ้มทางทิศตะวันตกเป็นของชาวบ้านที่ใช้นามสกุล “วนากร” ซึ่งอพยพมาจากหมู่บ้านคำบ่อ ส่วนนามสกุล “บุญมาก” ซึ่งอพยพมาจากหมู่บ้านนาเรืองอาศัยอยู่คุ้มบ้านทางทิศเหนือและตะวันออก ส่วนนามสกุลที่เหลือซึ่งมีอยู่จำนวนน้อยกระจายไปตามคุ้มบ้านต่าง ๆ

เป็นที่น่าสังเกตว่า ชาวบ้านโลกพัฒนามีการแต่งงานกันเองระหว่างคนนามสกุลเดียวกัน ซึ่งขัดแย้งกับระบบจารีต วัฒนธรรมไทย ที่คนนามสกุลเดียวกัน ถือว่าร่วมสายโลหิตเดียวกันแต่งงานกันเอง เมื่อสอบถามจากผู้สูงอายุในหมู่บ้านได้คำอธิบายว่า อดีตหมู่บ้านมีนามสกุลเดียว คือ “บุญมาก” เป็นนามสกุลที่ตั้งขึ้นเมื่อครั้งรัฐมีกฎหมายให้ประชาชนมีนามสกุล ครั้งนั้นผู้ที่จะมาแต่งงานกับหญิงสาวโลกพัฒนาถูกบังคับให้ต้องเปลี่ยนมาใช้นามสกุล “บุญมาก” ทุกคน เด็กที่เกิดช่วงนั้นหากไปแจ้งเกิดก็จะให้ใช้นามสกุล “บุญมาก” ด้วย ดังนั้น ชาวบ้านบางคนแม้จะใช้นามสกุลเดียวกัน แต่เมื่อสืบสายโลหิตแล้วอาจจะเป็นคนละวงศ์ตระกูลกัน

ระบบความสัมพันธ์แบบเครือญาติ หรือนามสกุลเดียวกัน เป็นฐานเครือข่ายความสัมพันธ์ที่แนบแน่นและมีบทบาทอย่างยิ่งต่อหมู่บ้าน ทั้งในเรื่องระบบความมั่นคง เพิ่มความมั่นใจ มีความเคารพซึ่งกันและกัน มีความไว้วางใจกัน และถือเป็นสวัสดิการชุมชนที่ชาวบ้านมีติดตัวตั้งแต่เกิด เมื่อใดก็ตามที่ชาวบ้านเดือดร้อน เขาจะนึกถึงและขอความช่วยเหลือญาติพี่น้องของตนเป็นอันดับแรก จากประวัติศาสตร์การพัฒนาของหมู่บ้าน การรวมกลุ่มพัฒนาตามธรรมชาติ ไม่ว่าจะเป็นกลุ่มผู้ทดลองทำนาแบบธรรมชาติ ทำนาแบบผสมผสาน เรื่อยมาถึงกลุ่มผู้ทำนาเกษตรอินทรีย์ หรือกระทั่งกลุ่มแม่บ้านทอผ้าฝ้ายที่เพิ่งเกิดขึ้น กลุ่มพัฒนาดังกล่าวมักจะเริ่มจากการรวมกลุ่มในหมู่เครือญาติที่ใกล้ชิดกันก่อนเสมอแล้วจึงกระจายตัวไปตามคุ้มบ้านอื่น

ประสิทธิ์ สวัสดิ์ญาติ อธิบายว่า ระบบเครือญาติ และความเกี่ยวดองเป็นญาติทางสายโลหิตของสมาชิกชุมชนเป็นเครือข่ายทางสังคมที่เชื่อมโยงคนในชุมชนเข้าหากันภายใต้โครงสร้างสังคมที่ซับซ้อน (ประสิทธิ์ สวัสดิ์ญาติ 2535:5) และเป็นอีกปัจจัยหนึ่งที่ทำให้แรงเกี่ยวพันภายในหมู่บ้านมีสูง (ฉัตรทิพย์ นาถสุภา 2543: 35) นอกจากนี้ เครือข่ายสังคมทางสายโลหิตของหมู่บ้านปรากฏในการใช้ความเป็นญาติ

สมมุติ กล่าวคือ ชาวบ้านมักมีการเรียกขานบุคคลในลักษณะของความเกี้ยววองเป็นญาติ เช่น พ่อใหญ่ แม่ใหญ่ พี่ ป้า น้า อา เป็นต้น

ระบบเครือญาติไม่เพียงแต่จะเป็นเครื่องมือรักษา และกระชับความสัมพันธ์ของคนในหมู่บ้านเท่านั้น แต่ความเป็นเครือญาติของคนในชุมชนที่ถูกปลูกฝังผ่านเรื่องเล่าที่ว่าคน โลกพัฒนาอพยพมาจากแหล่งเดียวกัน คือ บ้านนาเรืองและบ้านคำบ่อ เมื่อเกิดปัญหาความขัดแย้งก็จะใช้ความเป็นเครือญาติดังกล่าวในการ ไกล่เกลี่ยข้อพิพาทระหว่างชาวบ้าน ดังคำกล่าวของผู้ช่วยผู้ใหญ่บ้านที่ว่า

“หากคนในหมู่บ้านเกิดปัญหาข้อขัดแย้งกัน ก็จะเรียกญาติทั้งสองฝ่าย ไปคุยตกลงกันที่บ้านผู้ใหญ่บ้าน มีการขอมความ ปรับไหมกันเล็ก ๆ น้อย ๆ เรื่องก็จบ คนเฒ่า คนแก่ก็อบรมสั่งสอน คนบ้าน โลกพัฒนาเป็นคนมาจากแหล่งเดียวกัน ชุมชนเดียวกัน จากบ้านนาเรือง บ้านคำบ่อ พอเป็นเครือญาติ เป็นพี่ เป็นน้องก็คุยกันง่าย ไม่ต้องถึงโรง ถึงศาล”

ความสัมพันธ์ระบบเครือญาติถูกทำให้แน่นแฟ้นยิ่งขึ้น ผ่านพิธีกรรม ความเชื่อดั้งเดิมท้องถิ่น คือ พิธีเลี้ยงผีปู่ตา หรือ “บุญเบิกบ้าน” ซึ่งจัดขึ้นเป็นประจำในเดือนสามของทุกปี เกี่ยวกับความเชื่อผีบรรพบุรุษนี้ ฉัตรทิพย์ นาถสุภา อธิบายว่า เป็นเครื่องช่วยแสดงว่า ความเชื่อเดิมของชุมชน คือ ความเชื่อในสายโลหิตเครือญาติ เป็นสายโลหิตผูกพันของผู้ที่มีชีวิตอยู่ และผู้มีชีวิตกับบรรพบุรุษผู้ล่วงลับ ความเชื่อผีปู่ย่าตาชาย แสดงความสำคัญของระบบเครือญาติในความคิดของชาวบ้าน ด้วยการถือผีบรรพบุรุษร่วมกัน เมื่อผีคือสิ่งที่ชาวบ้านสร้างขึ้น ก็หมายความว่าชาวบ้าน ให้ความสำคัญ รักษา เชิดชู ระบบครอบครัวเครือญาติและชุมชนหมู่บ้าน เชื่อว่าสมาชิกของชุมชนมีความผูกพันกันเองเหนียวแน่น เพราะมีผีต้นตระกูลเดียวกัน (ฉัตรทิพย์ นาถสุภา 2543: 37) การจัดพิธีเลี้ยงผีปู่ตาทุกปียังช่วยกระชับความสัมพันธ์สายญาติ ดำรงไว้ซึ่งเครือข่ายความสัมพันธ์ทางสังคมระหว่างชาวบ้านด้วยตนเอง เพราะผู้ที่มาร่วมงานบุญเบิกบ้านนั้น นอกจากชาวบ้านโลกพัฒนาแล้ว ยังมีชาวบ้านจากต่างหมู่บ้านซึ่งเคยอยู่หมู่บ้านโลกพัฒนาแล้วย้ายไปอยู่หมู่บ้านอื่นกลับมาร่วมงานเพราะยังถือปู่ตาร่วมกัน

โครงสร้างความสัมพันธ์ของหมู่บ้านที่ดำรงผ่านระบบเครือญาติ จึงมีผลทางบวกช่วยลดแรงกระทบกระทั่งจากปัญหาความขัดแย้งในหมู่บ้าน กระชับความสัมพันธ์ให้แน่นแฟ้นยิ่งขึ้น และเป็นเครื่องมือจัดระเบียบให้ชาวบ้านดำเนินวิถีชีวิตที่อิงตามแบบอย่างบรรพบุรุษ

อย่างไรก็ตาม ระบบเครือญาติลักษณะเด่นของหมู่บ้าน โลกพัฒนามีผลในด้านลบเช่นเดียวกัน ผลการศึกษาพบว่า ระบบเครือญาติ หรือการใช้นามสกุลเดียวกันเป็นตัวสร้างปัญหาความขัดแย้งขึ้นมาในหมู่บ้านได้เหมือนกัน โดยแกนนำบางคนใช้ประโยชน์จากความสัมพันธ์ระบบเครือญาติเป็นเครื่องมือแสวงหาอำนาจของตน ด้วยการปลูกปั่นให้คนในหมู่บ้านรู้สึกแปลกแยกต่อกันเพียงเพราะมีนามสกุลต่างกัน เช่น จากกรณีการเลือกตั้งตำแหน่งผู้ใหญ่บ้านล่าสุด ที่ผู้สมัครชิงตำแหน่งเป็นคนจากสองนามสกุล คือ

“บุญมาก” และ “ประภา” โดยผู้สมัครคนหนึ่งหาเสียงด้วยวิธีบอกชาวบ้านว่า ตนเองเป็นลูกหลานของผู้ นำการก่อตั้งหมู่บ้าน นามสกุลของตนเป็นนามสกุลแรกของหมู่บ้าน และผู้นำหมู่บ้านที่ผ่านมาทั้งหมด ล้วนมีนามสกุลเดียวกับตน ผลการเลือกตั้งปรากฏว่าผู้สมัครนามสกุล “ประภา” ชนะการเลือกตั้งได้รับ เลือกเป็นผู้ใหญ่บ้าน การเลือกตั้งคราวนั้นได้สร้างความรู้สึกละแอกแยกระหว่างคุ่มบ้านที่มีนามสกุลต่าง กัน ผลของมันกลายเป็นปัญหาคลื่นใต้น้ำที่บั่นทอนการทำงานพัฒนาของผู้ใหญ่บ้านคนปัจจุบันมาตลอด อีกด้วย เนื่องจากฝ่ายที่แพ้และเหล่าเครือญาติที่สนับสนุนมักจะทำตัวเป็นฝ่ายค้าน (ผู้ใหญ่บ้านเรียกฝ่าย ตรงข้ามว่า “ฝ่ายแค้น”) คอยคัดค้าน ไม่เห็นด้วยกับกิจกรรมพัฒนาต่าง ๆ ซึ่งผู้ใหญ่บ้านที่ชนะการเลือกตั้ง ริเริ่มขึ้น

ฮิตสิบสอง กองสิบสี่

“ฮิตสิบสอง” เป็นรูปแบบการจัดระเบียบทางสังคมของภาคอีสาน ส่วน “กองสิบสี่” คือ ระบบ การปกครอง ได้แก่ด้วยทกกฎหมายโบราณมี 14 ข้อ จึงเรียก กองสิบสี่ ฮิตสิบสอง กองสิบสี่ ได้รับอิทธิพล มาจากราชอาณาจักรลาวสมัยโบราณ สำหรับ ฮิตสิบสอง หรือประเพณีประจำสิบสองเดือน สวิง บุญเจิม อธิบายว่าเป็นจารีตที่จะทำให้สมาชิกในสังคมได้มีโอกาสร่วมขุมขุมกัน ทำบุญประจำเดือนทุกๆ เดือนของ รอบปี ผลที่ได้รับคือทุกคนจะได้มีเวลาเข้าวัด ใกล้ชิดกับหลักการของธรรมทางศาสนายิ่งขึ้น ทำให้ ประชาชนในย่านใกล้เคียงรู้จักมักคุ้นสามัคคีกันเป็นอย่างดี และมีผลทางอ้อมคือ เมื่อว่างจากงานอาชีพ แล้วยังมีจารีตบังคับให้ทุก ๆ คน เสียสละทำงานร่วมกันเพื่อสังคมส่วนรวมไม่ให้คนอยู่ว่างถ้าผู้ใดฝ่าฝืนก็ ถูกสังคมลงโทษตั้งรังเกียจอย่างจริงจัง (สวิง บุญเจิม 2539: 534) ปัจจุบันแม้ความเชื่อ จารีต พิธีกรรม เกี่ยวกับ ฮิต จะเบาบางลงอย่างมาก แต่ชาวบ้านก็ยังพยายามจัดพิธีกรรมงานบุญฮิตให้ครบทั้ง 12 เดือน หรือแม้เดือนใดที่ชุมชนตนเองไม่ได้จัดงานบุญฮิต ถ้ามีโอกาสชาวบ้านโดยเฉพาะผู้เฒ่า ผู้แก่ของชุมชนก็ จะเดินทางไปร่วมงานบุญฮิตที่หมู่บ้านใกล้เคียงจัดขึ้น ส่วน กอง นั้นลดบทบาทลงจนเกือบสูญหายไปจาก ความเชื่อชุมชน เนื่องจากชุมชนปกครองด้วยระบบกฎหมายตามรัฐส่วนกลาง

ตลอดช่วงเวลาการเก็บรวบรวมข้อมูลตั้งแต่ต้นเดือนกุมภาพันธ์ (เดือนสามตามการนับแบบ โบราณ) ถึงปลายเดือนกรกฎาคม (เดือนแปด) หมู่บ้านโลกพัฒนาไม่ได้จัดงานบุญฮิตทุกเดือนเหมือน บรรพชน หากเลือกจัดเฉพาะงานบุญฮิตที่สำคัญๆ ได้แก่ บุญสงกรานต์ เท่านั้น ส่วนงานบุญเทศน์ มหาชาติ หรือบุญผะเหวด เดือนสี่ และบุญบั้งไฟประเพณีขอฝน เดือนหก ซึ่งอดีตถือเป็นงานบุญสำคัญของ ชุมชนอีสานไม่ได้ถูกจัดขึ้น (ชาวบ้านให้ข้อมูลเพิ่มเติมว่า หมู่บ้านว่างเว้นไม่จัดงานบุญผะเหวด ปีนี้เป็นปีที่ 2 ส่วนบุญบั้งไฟว่างเว้นมา 4 ปีแล้ว) สำหรับเหตุผลที่ไม่จัดงานบุญฮิตทุกเดือนเหมือนอดีต คณะแกนนำ อธิบายว่า การจัดงานบุญแต่ละครั้งต้องเสียค่าใช้จ่ายสูง ต้องเสียเวลาเตรียมงานนาน จึงเลือกจัดเฉพาะ

งานบุญที่ตรงกับวันหยุดสำคัญ เช่น สงกรานต์ เพื่อที่ลูก หลาน ซึ่งอพยพไปทำงานต่างถิ่นจะได้กลับมา ร่วมงานบุญได้

ช่วงที่เก็บข้อมูลนั้น ผู้วิจัยมีโอกาสติดตามคณะพระสงฆ์และชาวบ้านโศกพัฒนาเดินทางไปร่วมงานบุญเทศมหาชาติ หรือบุญผะเหวด ที่หมู่บ้านแห่งหนึ่งซึ่งเป็นบ้านเกิดของเจ้าอาวาสวัดประจำหมู่บ้านรูป ปัจจุบัน โดยเจ้าอาวาสเป็นผู้ประสานงานเรื่องการเดินทาง เหตุผลที่เจ้าอาวาสวัดต้องการให้ญาติโยมชาว โศกพัฒนาไปร่วมงานบุญที่บ้านเกิดตัวเองซึ่งอยู่อีกตำบลหนึ่ง เนื่องจากเจ้าอาวาสอยากให้ญาติโยม และชาวบ้านทั้งสองหมู่บ้าน ได้รู้จักผูกสายสัมพันธ์กันไว้ โดยมีเจ้าอาวาสวัดเป็นตัวกลางคอยเชื่อม ประสาน

เหตุผลที่ประเพณี พิธีกรรมเกี่ยวกับฮีดลิบสอง ยังคงมีอิทธิพลเกี่ยวข้องกับความคิด โลกทัศน์ชาว บ้านโศกพัฒนา สุริยา สมุทคุปดี และคณะ ได้อธิบายว่า ประเพณีงานบุญฮีดของอิสาน เช่น บุญผะเหวด บุญบั้งไฟ บุญข้าวประดับดินและบุญข้าวสาก ทำหน้าที่ในการกระชับความสัมพันธ์ทางสังคม ช่วยสร้างความสามัคคีในหมู่คณะ และช่วยให้ชาวบ้านที่เข้าร่วมพิธีเหล่านั้นมีความเข้าใจอันดีต่อกัน หรืออาจตีความได้ว่างานบุญท้องถิ่นที่จัดขึ้นช่วยกระชับโครงสร้างทางสังคมให้มั่นคง และมีความหมายยิ่งขึ้น ทั้งนี้ เพราะโครงสร้างทางสังคมก็คือ เครือข่ายความสัมพันธ์ของปัจเจกบุคคลแต่ละคนนั่นเอง ไม่เพียงเท่านั้น เนื่องจากชาวอิสานส่วนใหญ่เป็นชาวนา ชาวนา พิธีกรรมเกี่ยวกับความอุดมสมบูรณ์ (Fertility Rite) ที่จัดขึ้นยังช่วยลดและคลายความวิตกกังวลกับสภาพที่ต้องเผชิญความไม่แน่นอนดินฟ้าอากาศ สร้างความเชื่อมั่นเชิงสัญลักษณ์ในการทำนาให้กับชาวนาอิสานว่าน้ำฝนและความอุดมสมบูรณ์อื่น ๆ จากธรรมชาติจะเอื้ออำนวยต่อการผลิตข้าวแต่ละปี สุริยา สมุทคุปดี และคณะ (2534ก: 30; 2534ข: 55)

คำอธิบายเกี่ยวกับพิธีกรรมงานบุญฮีดของ สุริยา สมุทคุปดี และคณะ สอดคล้องกับคำอธิบาย ของอานันท์ กาญจนพันธุ์ ที่ว่าความอุดมสมบูรณ์เป็นพื้นฐานความคิด ความเชื่อของสังคมเกษตรกรรมทั่วไปที่ต้องขึ้นอยู่กับความไม่แน่นอนของธรรมชาติ ก็จะยึดถือความอุดมสมบูรณ์เป็นเป้าหมายสูงสุดของชีวิต ซึ่งปรากฏหลักฐานมากมายในรูปของพิธีกรรม ที่เรียกว่า “พิธีเกี่ยวกับความอุดมสมบูรณ์” (Fertility Rites) ความเชื่อเกี่ยวกับความอุดมสมบูรณ์นี้มีความสำคัญอย่างมากต่อสังคม จนแสดงนัยของพลังอำนาจบางอย่างออกมาในรูปของจารีตประเพณี ซึ่งเปรียบเสมือนกฎเกณฑ์ที่ทำหน้าที่จัดระเบียบ และกำหนด ความสัมพันธ์ต่าง ๆ ทางสังคม ให้อยู่ร่วมกันได้อย่างสงบสุข รวมทั้งเพื่อสร้างหลักประกันให้กับความอยู่ดีมีสุขของชุมชน ซึ่งกลายเป็นพื้นฐานของ จริยธรรมของการยังชีพ (Ethics of Subsistence) ในที่สุดจริยธรรมเช่นนี้เอง ก็ได้กลายเป็นหลักการที่อยู่เบื้องหลังของกฎเกณฑ์มากมาย และความผูกพันทางสังคมต่าง ๆ อย่างซับซ้อน ตลอดจนเชื่อมโยงเกี่ยวข้องกับความเชื่ออื่น ๆ อีก เช่น การนับถือผีบรรพบุรุษ เป็นต้น อานันท์ กาญจนพันธุ์ (2544: 132)

คำอธิบายของ สุริยา สมุทคุปดี และคณะ ตลอดจน อานันท์ กาญจนพันธุ์ ไม่เพียงช่วยให้เราเข้าใจการหน้าที่ (Functional) ของพิธีกรรมงานบุญฮีดว่าทำไมถึงยังมีอิทธิพลความสำคัญต่อชาวบ้านอยู่แม้วิวัฒนาการเทคโนโลยีด้านการเกษตรจะก้าวหน้าไปเพียงใด อีกทั้งช่วยให้เข้าใจว่าทำไมถึงมีชาวบ้านผู้สูงอายุหลายคนนิทานลับหลัง พร้อมทั้งไล่ส่งผู้นำทางการของเขาที่ไม่ยอมจัดงานบุญฮีดตามธรรมเนียมปฏิบัติโบราณให้ออกจากตำแหน่ง และแนะนำให้ไปทำงานเป็นแกนนำโรงสีชมรมรักษัธรรมชาติด้อย่างเดียว ไม่ต้องมายุ่งเกี่ยวกับงานการปกครองหมู่บ้าน เหตุผลก็เพราะพิธีกรรมฮีดช่วยลดความกระวนกระวายใจ เกี่ยวกับความไม่แน่นอนของสภาพดินฟ้าอากาศ และสร้างความมั่นใจในการทำนาแก่ชาวบ้าน เมื่อพิธีกรรมธรรมเนียมปฏิบัติโบราณไม่ได้รับการจัดขึ้น ชาวบ้าน โดยเฉพาะเหล่าคนเฒ่า คนแก่ ซึ่งยังยึดตามความเชื่อโบราณอย่างมั่นคง จึงพลอยไม่สบายใจ เกรงว่าจะเกิดภาวะฝนแล้ง โรคภัยไข้เจ็บ ตลอดจนเกิดเหตุร้ายขึ้นในหมู่บ้านตน นอกจากนี้ คำอธิบายจากนักวิชาการทั้งสองท่านช่วยให้นักวิจัยเข้าใจเพิ่มเติมว่า ทำไมปัญหาความขัดแย้งไม่ลงรอยกันจากความแตกต่างของอุดมการณ์แนวคิดการพัฒนาระหว่างพระสงฆ์ของวัดประจำหมู่บ้านกับผู้นำชุมชนบางคนนับวันยิ่งเขม็งเกลียวขึ้นเรื่อยๆ สาเหตุอาจเนื่องจากว่า เมื่อผู้นำชุมชนไม่จัดงานบุญประเพณีพระสงฆ์ซึ่งเป็นผู้ดำเนินพิธีกรรมหลักจึงลดบทบาทความสำคัญลง ทำให้พระสงฆ์ของหมู่บ้านยอมรับสภาพที่เกิดขึ้นไม่ได้

งานบุญฮีดที่สำคัญในอดีตของชาวบ้าน ไม่ว่าจะเป็น บุญบั้งไฟ เดือนหก งานบุญผะเหวด หรือ เทศน์มหาชาติชาดก เดือนสี่ เป็นกิจกรรมข้ามหมู่บ้าน คือมีหมู่บ้านใกล้เคียงหลายๆ หมู่บ้านมาทำพิธีด้วยกัน โดยมีหมู่บ้านหนึ่งเป็นเจ้าภาพ งานบุญฮีดที่จัดขึ้นจึงเป็น โอกาสที่ความผูกพันกันระหว่างญาติและเพื่อนเก่า และบุญคุณเก่าที่เคยมีต่อกันได้รับการรื้อฟื้นและต่อยอดอีกครั้งหนึ่ง ในขณะที่เดียวกันความผูกพันใหม่ๆ บุญคุณใหม่ๆ ก็เกิดขึ้นได้ด้วย งานบุญฮีดยังเป็นช่วงที่เด็กหนุ่มๆ สาวๆ จากหมู่บ้านต่างๆ ได้พบปะรู้จักกัน และอาจนำไปสู่การเกี้ยวพาราสีโดยการแต่งงาน และการขยายเครือข่ายของภารกิจพาสืบร่วมมือกันให้กว้างขวางออกไปอีกด้วย (อคิน รพีพัฒน์ 2540: 114)

โดยสรุป ประเพณี พิธีกรรมฮีดสืบสอง ถือว่ามีบทบาทสำคัญยิ่งในการเป็นเครื่องมือสำหรับการจรโลงและกระชับความสัมพันธ์ของชาวบ้านผ่านการร่วมพิธีกรรม ความเชื่อเดียวกัน พิธีกรรมตามความเชื่อที่จัดขึ้นไม่เพียงกระชับความสัมพันธ์ และรักษาเครือข่ายความสัมพันธ์ระหว่างปัจเจกชนในหมู่บ้านให้แน่นแฟ้นยิ่งขึ้นเท่านั้น หากพิธีกรรมยังถูกใช้เป็นเครื่องมือในการดำรงรักษาเครือข่ายทางสังคมกับคนต่างหมู่บ้าน ผ่านการเชื้อเชิญพวกเขาเหล่านั้นมาร่วมงานบุญที่หมู่บ้าน หรือตัวชาวบ้านเองเดินทางไปร่วมงานบุญที่ชุมชนอื่นจัดขึ้น

4.7 ประวัติศาสตร์ของหมู่บ้าน

โลกพัฒนาในสายตาของรัฐ และการรับอิทธิพลอุดมการณ์ทางการเมือง

จุดเริ่มต้นของการรับอิทธิพลอุดมการณ์ทางการเมือง ประมาณปี พ.ศ. 2516 บุคคลกลุ่มแรกที่น่าแนวคิดทางการเมืองมาเผยแพร่สู่หมู่บ้านได้แก่ คนหนุ่มสาวที่อพยพไปทำงานที่กรุงเทพฯ และมีโอกาสรับรู้บรรยากาศทางการเมืองช่วงเรียกร้องรัฐธรรมนูญจากระบอบเผด็จการ 14 ตุลาคม พ.ศ. 2516 เมื่อพวกเขากลับมาหมู่บ้านจึงนำเรื่องราวเหตุการณ์การเรียกร้องรัฐธรรมนูญ และการปะทะนองเลือดระหว่างขบวนการนักศึกษากับรัฐบาลมาถ่ายทอดให้ชาวบ้านรับรู้ รวมทั้งนำแนวคิดทางการเมืองมาร่วมแลกเปลี่ยนกับคนหนุ่มของหมู่บ้านที่มีหัวคิดก้าวหน้า

ปีเดียวกันนั่นเอง มีนักศึกษาจากกรุงเทพฯ ออกมาช่วยหาเสียงให้กับผู้สมัคร ส.ส. ของพรรคสังคมนิยมแห่งประเทศไทย ผู้ที่ลงสมัครเป็นลูกหลานของชาวบ้านจากหมู่บ้านใกล้เคียงที่เรียนจบจากกรุงเทพฯ นามสกุล “บุญมาก” ก่อให้เกิดกระแสการตื่นตัวและเปิดรับอุดมการณ์ทางการเมืองที่ค่อนข้างตรงข้ามกับรัฐบาลอย่างคึกคัก คนหนุ่มของหมู่บ้านกลุ่มหนึ่งซึ่งมีอายุใกล้เคียงกับผู้สมัครและรู้จักคุ้นเคยได้ติดตามผู้สมัครไปหาเสียงตามหมู่บ้านต่าง ๆ ได้รับถ่ายทอดแนวคิดการทำงานพัฒนา จนเกิดแรงบันดาลใจคิดรวมกลุ่มเพื่อเคลื่อนไหวงานพัฒนาของหมู่บ้าน แต่กลับถูกเพ่งเล็งอย่างหนักจากเจ้าหน้าที่ฝ่ายปกครอง จนจำต้องล้มเลิกแนวคิดดังกล่าวไป

ถัดมาในปี พ.ศ. 2518 มีคณะนักศึกษาจากมหาวิทยาลัยขอนแก่นมาออกค่ายอาสาพัฒนา โดยร่วมมือกับชาวบ้านก่อสร้างอาคารเรียนหลังใหม่ รมณรงค์ให้ความรู้แนวคิดทางการเมือง และจัดกิจกรรมพัฒนาร่วมกัน สำหรับเหตุการณ์ที่คณะนักศึกษามาออกค่ายอาสาพัฒนาในหมู่บ้านนี้ ผู้วิจัยพบว่าเป็นเหตุการณ์ที่ยังฝังอยู่ในความทรงจำของชาวบ้านแม้เวลาจะล่วงเลยมานาน เพราะเป็นโอกาสที่ชาวบ้านจากหมู่บ้านเล็กๆ ที่ซ่อนตัวอยู่ห่างจากศูนย์กลางอำนาจรัฐ ได้รับความรู้อุดมการณ์ทางการเมือง และบรรยากาศทางการเมืองของประเทศจากบุคคลที่มีส่วนร่วมในเหตุการณ์โดยตรง และเป็นครั้งแรก ครั้งเดียวที่หมู่บ้านมีโอกาสต้อนรับคณะนักศึกษาที่มาจากค่ายอาสาพัฒนา

ปี พ.ศ. 2519 - 2521 หลังเหตุการณ์ล้อมปราบขบวนการนักศึกษา ทำให้พรรคคอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทยขยายตัวอย่างรวดเร็ว พร้อมกับขยายยุทธวิธีการต่อสู้ด้วยแนวคิดป่าล้อมเมือง ช่วงเวลานี้สมาชิกพรรคคอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทย ซึ่งเป็นญาติพี่น้องจากหมู่บ้านใกล้เคียงได้มาเคลื่อนไหวชักชวนชาวบ้านเข้าร่วมอุดมการณ์การต่อสู้ร่วมกับพรรค มีชาวบ้านบางส่วนตัดสินใจไปร่วมสังเกตการณ์การประชุมพรรคคอมมิวนิสต์ สถานที่ประชุมมักเป็นกระท่อมปลายนาในตอนกลางคืน หลังจากร่วมประชุมบ่อยครั้งชาวบ้านบางคนสนใจสมัครเป็นสมาชิกพรรคคอมมิวนิสต์ และถูกส่งตัวไปเรียนวิชาการ

แพทย์ที่ประเทศจีน และกลับมาเคลื่อนไหวในพื้นที่หมู่บ้านและพื้นที่ใกล้เคียง ช่วงเวลานี้เองมีข่าวแพร่สะพัดไปทั่วจังหวัดว่าหมู่บ้านโศกพัฒนาเป็น “หมู่บ้านคอมมิวนิสต์” การเผยแพร่ข้อมูลของรัฐบาลที่ให้ภาพอันน่ากลัวของลัทธิคอมมิวนิสต์บวกกับเส้นทางคมนาคมเข้าสู่หมู่บ้านที่ยากลำบาก ทำให้ไม่มีเจ้าหน้าที่รัฐหน่วยงานใดกล้าย่างกายเข้าสู่หมู่บ้าน และไม่มีการพัฒนาการพัฒนาลงสู่หมู่บ้านนับตั้งแต่นั้น หมู่บ้านจึงถูกโคดเคี้ยว เสมือนถูกตัดขาดจากโลกภายนอก คำบอกเล่าของแม่ครัวโรงสีข้าวชุมชนที่น้องชายถูกจับกุมด้วยข้อหาการกระทำอันเป็นคอมมิวนิสต์ น่าจะพอถ่ายทอดภาพบรรยากาศที่ปกคลุมหมู่บ้านอยู่ช่วงหนึ่ง และประทับตราเสมือนตราบาปที่ติดพันหมู่บ้านมาถึงปัจจุบัน

“ช่วงนั้นชาวบ้านอยู่อย่างหวาดผวา กลัวทั้งคอมมิวนิสต์ กลัวทั้งเจ้าหน้าที่ น้องชายถูกจับกุมเป็นคนแรกขณะนอนเฝ้าข้าวที่กระท่อมปลายนา หมู่บ้านแยกเป็นสองฝ่าย มีเพียงส่วนน้อยเห็นด้วยกับแนวทางการต่อสู้ของคอมมิวนิสต์ แต่ลึก ๆ ชาวบ้านแค้นมีแนวคิดการทำงานพัฒนาแตกต่างจากรัฐ”

บรรยากาศความหวาดระแวงต่อกันระหว่างเจ้าหน้าที่ฝ่ายปกครองกับชาวบ้านดำรงอยู่ตลอดช่วงปี พ.ศ. 2519 – 2522 และยิ่งเพิ่มความกดดันหนักขึ้นอีกเมื่อมีหน่วยทหารออกมาตั้งป้อมยามรักษาการณ์อยู่ภายในหมู่บ้าน คอยสอดส่องพฤติกรรมชาวบ้าน จนเมื่อมีการอบรมหมู่บ้านอาสาพัฒนาและป้องกันตนเอง (หมู่บ้าน อพป.) ในปี พ.ศ. 2523 ภาพความเป็นจริงของหมู่บ้านจึงปรากฏสู่การรับรู้ของเจ้าหน้าที่รัฐและบุคคลทั่วไปมากขึ้นตามลำดับ

สหกรณ์ร้านค้าจุดเริ่มต้นแนวคิดการพึ่งตนเอง

ผลจากการรับอิทธิพลแนวคิดทางการเมืองจากพรรคคอมมิวนิสต์ แกนนำหมู่บ้านและชาวบ้านบางส่วนเกิดแนวคิดอยากรวมกลุ่มพัฒนา เริ่มต้นจากการรวมกลุ่มทำ “สหกรณ์ร้านค้า” ในวันที่ 12 มีนาคม พ.ศ. 2523 เป้าหมายของสหกรณ์นอกจากขายสินค้าแล้ว เพื่อเป็นสื่อกลางการแลกเปลี่ยนสินค้าระหว่างชาวบ้าน เป็นเวทีให้ชาวบ้านมาพูดคุยกัน เป็นเวทีแลกเปลี่ยนเรียนรู้ร่วมกัน ช่วงเวลานั้น การรวมตัวรวมกลุ่มของประชาชนมักถูกเพ่งเล็งจากเจ้าหน้าที่ฝ่ายปกครองชาวบ้านบางส่วนจึงเกิดความกลัวไม่กล้าร่วมหุ้น ทำให้ระดมสมาชิกได้แค่ 40 คน เงินหุ้น 3,800 บาทเท่านั้น การรวมหมู่ทำสหกรณ์ไม่เพียงถูกเพ่งเล็งอย่างหนักจากเจ้าหน้าที่ฝ่ายปกครอง ยังส่งผลแยกหมู่บ้านออกเป็น 2 ฝ่าย คือ ฝ่ายแกนนำหัวก้าวหน้ากับผู้ที่ถือหุ้น และแกนนำฝ่ายปกครองกับชาวบ้านที่เหลือซึ่งไม่เห็นด้วยเพราะกลัวถูกตำรวจจับด้วยข้อหาการกระทำอันเป็นคอมมิวนิสต์

สหกรณ์ร้านค้าในช่วงเริ่มต้นอาศัยขายตามใต้ถุนบ้านแกนนำและคณะกรรมการ มีการย้ายสถานที่ขายไปตามบ้านสมาชิกหรือแกนนำก่อนจะออกมาตั้งอย่างเป็นทางการเป็นเอกเทศในปัจจุบัน บริหารงานในรูปแบบคณะกรรมการจำนวน 15 คนจนถึงปัจจุบัน สิ้นปีมีการปันผลกำไรเฉลี่ยคืน กำไรยุคเริ่มแรกยังน้อยแกนนำและ

คณะกรรมการจึงไม่ขอรับค่าตอบแทน การทำงานที่เสียสละของแกนนำพอลบคำครหาของชาวบ้านที่พูดว่า “สหกรณ์เป็นร้านค้าของแกนนำ” ปีต่อๆ มาจึงมีชาวบ้านสนใจสมัครเข้ามาเป็นสมาชิกเพิ่มขึ้นเรื่อยๆ

“ค่าตอบแทนตอนที่ผมทำตอนแรกๆไม่มี สิ้นปีมาสินน้ำใจที่ชาวบ้านมอบให้คือ ผงซักฟอก คนละกล่องๆ ละ 8 บาท หรือสบู่คนละก้อน ทำมาอยู่ 3 ปี 4 ปี สมาชิกสงสารจึงให้ค่าตอบแทนคนละ 200 บาท ปีต่อมาทำงานดีเลยได้เพิ่มขึ้นเรื่อยๆ ให้คนละ 400 บาท ทำอยู่อย่างนี้มา 5 – 6 ปี จึงมาปฏิรูปกันใหม่แบ่งกำไรเป็นเปอร์เซ็นต์จนถึงปัจจุบัน” (พ่อสี/บรรยายให้คณะดูงานจากจังหวัดสกลนคร วันที่ 24 เมษายน พ.ศ. 2546)

สหกรณ์ร้านค้าของบ้าน โลกพัฒนามีชื่อเสียงมากเพราะเป็นแนวคิดที่ค่อนข้างใหม่ในสมัยนั้นกับการที่ชาวบ้านรวมกลุ่มบริหารธุรกิจชุมชนร่วมกัน มีคณะดูงานจากต่างถิ่นหมื่นเวียนมาศึกษาดูงานเป็นประจำ มีหลายหมู่บ้านนำแนวคิดไปตั้งร้านสหกรณ์จนขยายไปสู่หมู่บ้านต่างๆกว่า 50 หมู่บ้านในอำเภอ มีร้านค้าแม่ข่ายตั้งอยู่ที่โรงพยาบาลประจำอำเภอทำหน้าที่กระจายสินค้าให้แก่ละโซน ทุกวันนี้ร้านสหกรณ์หลายหมู่บ้านยุบไปเหลืออยู่ประมาณ 20 กว่าหมู่บ้าน สำหรับเหตุผลหลักๆที่ร้าน สหกรณ์ส่วนใหญ่ล้มเลิกไปเพราะความไม่โปร่งใสการบริหารงานของแกนนำสหกรณ์ เกิดปัญหาคอร์รัปชัน และชักชวนเงิน เป็นต้น

เมื่อสหกรณ์ร้านค้าประสบความสำเร็จ กลุ่มแกนนำและชาวบ้านบางส่วนจึงคิดขยายกิจกรรมพัฒนาทำสหกรณ์ในรูปของ “โรงสีข้าวชุมชน” ในปี พ.ศ. 2525 เพื่อลดการถูกเอารัดเอาเปรียบจากพ่อค้าข้าว มีการเลี้ยวไม้จากที่นามาเตรียมทำโรงเรือน แต่ดูเหมือนสถานการณ์ความหวาดระแวงของเจ้าหน้าที่ฝ่ายปกครองยังไม่คลี่คลาย หน้าที่ยังถูกเพ็งเล็งหนักขึ้นกว่าเดิม คนเฒ่าคนแก่ของหมู่บ้านจึงได้ขอร้องให้เหล่าแกนนำล้มเลิกแนวคิดก่อสร้างโรงสีข้าวชุมชนเอาไว้ก่อน

หลังทำสหกรณ์ร้านค้าได้ประมาณ 3 – 4 ปี แกนนำหมู่บ้านและคณะกรรมการได้มีการสรุปบทเรียนกันในปี พ.ศ. 2525 ว่าทำร้านค้าแล้วหมู่บ้านมีอะไรดีขึ้นบ้าง ที่ตั้งเป้าหมายสหกรณ์จะเป็นสื่อกลางให้ชาวบ้านมาพูดคุยกัน เป็นเวทีแลกเปลี่ยนเรียนรู้ด้วยกันนั้นทำได้แค่ไหน ชาวบ้านมีสุขภาพดีขึ้นกว่าเดิมไหม เงินไม่ไหลออกนอกหมู่บ้านจริงหรือไม่ หากพอประชุมเสร็จได้ข้อสรุปร่วมกันในหมู่บ้านว่า

“จากที่คิดกันตอนเริ่มก่อตั้งว่าพอมีร้านค้าสหกรณ์เงินน่าจะอยู่ในหมู่บ้าน เพราะชาวบ้านจะได้มีการแลกเปลี่ยนสินค้า มีการระบายสินค้า แต่สรุปแล้วมันไม่ใช่ ยังมีการนำสินค้าจากภายนอกเข้ามาขายเยอะขึ้น ทำให้คนบริโภคนิยม มีความสมัยใหม่ขึ้นมา ลูกหลานก็ติดพวกสินค้า พวกขนมเค้ก เงินยังไหลออกนอกหมู่บ้าน สิ่งแปรรูปของชาวบ้านก็ไม่มี” (พ่อขวัญ/บรรยายให้คณะนักศึกษาจากมหาวิทยาลัยมหาสารคาม วันที่ 8 กุมภาพันธ์ 2546)

แม้สหกรณ์ร้านค้าไม่สามารถดำเนินงานได้ตามวัตถุประสงค์เมื่อแรกก่อตั้งที่ต้องการให้ชาวบ้านหันมาพึ่งตนเองด้านการบริโภคได้เท่าไรนัก แต่การเกิดขึ้นของสหกรณ์ร้านค้ากลับได้สร้างแกนนำหมู่บ้านขึ้นมาชุดหนึ่ง ซึ่งสั่งสมฝีมือจากการบริหารงานที่สหกรณ์ร้านค้า แกนนำสหกรณ์ร้านค้าเมื่อวันวาน กลุ่มดังกล่าว ปัจจุบันกลายเป็นกลุ่มบุคคลที่กุมชะตากรรมหมู่บ้าน คอยกำหนดทิศทางการพัฒนาหมู่บ้าน เป็นผู้คอยจุดประกายแนวคิด ริเริ่มนำพาชาวบ้านเคลื่อนงานพัฒนาอย่างหลากหลาย จนเวลาต่อมาได้รับความไว้วางใจจากชาวบ้านให้ทำหน้าที่ผู้นำทางการ เช่น ผู้ใหญ่บ้าน ผู้ช่วยผู้ใหญ่บ้าน และอบต. นอกจากนี้ สหกรณ์ร้านค้ายังทำหน้าที่เป็นสถานที่ตัดครองแกนนำที่ไม่ดี มีพฤติกรรมโกงกิน ให้เปิดเผยตัวออกมา ขณะทำงานเป็นแกนนำบริหารงานสหกรณ์ร้านค้า

ชมรมหมอยาพื้นบ้านและผู้สนใจสมุนไพร: การพึ่งตนเองด้านสุขภาพ

ไม่เพียงสหกรณ์ร้านค้าไม่สามารถดำเนินงานได้ตามเป้าหมายที่วางกันไว้ สหกรณ์ร้านค้ายังเป็นแหล่งจำหน่ายยาชุดยาของที่ไม่ได้มาตรฐานแก่ชาวบ้านที่ไม่รู้เท่าทันพิษภัยอีกด้วย จนเจ้าหน้าที่สาธารณสุขของโรงพยาบาลต้องออกมาแนะนำให้ความรู้ พร้อมกับตั้ง “กองทุนยาหมู่บ้าน” ขึ้นในปี พ.ศ. 2525 มีการซื้อขายสามัญประจำบ้านจากโรงพยาบาลมาจำหน่ายให้กับสมาชิก โดยเชื่อมั่นว่ากองทุนยาจะช่วยให้ชาวบ้านซื้อขายในราคาถูก มีความรู้ในการใช้ยาที่ถูกต้อง แต่ปรากฏว่าผลที่ได้กลับเป็นอีกรูปแบบหนึ่ง “กองทุนยาหมู่บ้าน” กลายเป็นช่องทางที่ทำให้ยาอันตรายมาถึงมือชาวบ้านได้ง่ายขึ้นชาวบ้านใช้ยาเกินความจำเป็น เพื่อลดค่าใช้จ่ายการบริโภคยาและเน้นแนวคิดการพึ่งตนเองด้านสาธารณสุขให้มากขึ้น หมอยาพื้นบ้านและชาวบ้านโลกพัฒนาบางส่วนที่สนใจสมุนไพรได้เข้าร่วมกับทางโรงพยาบาลอำเภอจัดตั้ง “ชมรมหมอยาพื้นบ้านและผู้สนใจสมุนไพร” ขึ้นในวันที่ 12 มีนาคม 2526 โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อส่งเสริมให้ชาวบ้านหันมาใช้สมุนไพรในการดูแลสุขภาพของตนเอง ครอบครัวและชุมชน เนื่องจากตระหนักว่าท้องถิ่นมีสมุนไพรอันเป็นทรัพยากรธรรมชาติที่มีคุณค่า สามารถนำมาใช้ในการดูแลสุขภาพตนเองได้ในยามเจ็บไข้ได้ป่วย โดยอาศัยความรู้ของหมอยาพื้นบ้านและภูมิปัญญาท้องถิ่น ซึ่งเป็นมรดกตกทอดมายาวนาน

กิจกรรมช่วงแรกเน้นที่การอบรมให้ความรู้เรื่องสมุนไพรแก่แกนนำหมู่บ้าน มีการค้นหาหมอยาพื้นบ้านเพื่อรวบรวมภูมิปัญญาชาวบ้านด้านแพทย์แผนไทย แลกเปลี่ยนความรู้เรื่องยาสมุนไพรระหว่างหมอแผนปัจจุบันกับหมอแผนโบราณทุกๆ 2 เดือน เมื่อดำเนินงานจัดกิจกรรมไปได้ประมาณ 1 ปี ทางชมรมหมอยาพื้นบ้านฯ ได้เชิญวิทยากรจาก “โครงการสมุนไพรเพื่อการพึ่งตนเอง” ซึ่งเป็นองค์กรพัฒนาเอกชนมาถ่ายทอดความรู้ และแลกเปลี่ยนประสบการณ์ร่วมกัน

หลังการเข้ามาขององค์กรพัฒนาเอกชนการเคลื่อนงานเป็นไปอย่างหลากหลาย มีการออกจุลสาร เผยแพร่ความรู้เรื่องยาสมุนไพรแก่ชาวบ้าน มีกิจกรรม “ขึ้นภูศึกษายาสมุนไพร” โดยเชิญหมอยาสมุนไพรที่มีความรู้และเหล่าสมาชิกออกเดินป่าเสาะหาต้นไม้ที่เป็นยาสมุนไพร มีการนำความรู้มาแลกเปลี่ยนกัน โดยมีหมอโรงพยาบาลคอยจดบันทึกสูตรยา ปีหนึ่งๆจะมีการขึ้นภูศึกษายาสมุนไพรสองช่วง คือ ช่วงแรกเดือนพฤษภาคมเพื่อแลกเปลี่ยนความรู้และหาเมล็ดพันธุ์สมุนไพรมาปลูก ช่วงที่สองเดือนธันวาคมเพื่อเก็บยามาใช้ กิจกรรมการขึ้นภูศึกษายาสมุนไพรนอกจากเพิ่มพูนความรู้เรื่องสมุนไพรแก่แกนนำและชาวบ้านผู้สนใจ การที่เหล่าสมาชิกต้องอยู่กินร่วมกันและพักค้างแรมบนภูยังเป็นสื่อกลางเชื่อมโยงความสัมพันธ์ระหว่างหมู่บ้าน เพราะแกนนำและชาวบ้านที่มีแนวคิดพัฒนาได้มีโอกาสบอกเล่าเรื่องราวหมู่บ้านของตนและปัญหาความทุกข์ยากที่กำลังเผชิญ พร้อมกับแลกเปลี่ยนประสบการณ์การทำงานพัฒนารวมทั้งระดมสมองกำหนดทิศทางการพัฒนาหมู่บ้านตนเอง สิ่งเหล่านี้นับเป็นจุดเริ่มต้นกระบวนการเรียนรู้แนวคิดการพัฒนาชุมชนแบบเครือข่ายช่วยเหลือกัน จนก่อเกิดเป็นเครือข่ายพันธมิตรระหว่างหมู่บ้านจนถึงปัจจุบัน และการที่ชมรมดำเนินกิจกรรมโดยไม่มีเงินงบประมาณอุดหนุนจากหน่วยงานใด ทุกคนทำงานด้วยความเสียสละ ช่วยเหลือเกื้อกูล ใฝ่ใฝ่ใจกัน แม้ไม่มีผลประโยชน์ในรูปตัวเงินตอบแทน ทำให้แกนนำไม่ว่าจะเป็นข้าราชการ นักพัฒนาองค์กรเอกชน (NGO) และชาวบ้านมีความผูกพันกันเป็นอย่างมาก

“เวลามาประชุมกันไม่มีงบค่าเดินทาง ไม่มีงบค่าอาหาร คนที่มาประชุมสมัยนั้นขี่จักรยาน ซ้อนท้ายกันมา ที่ไหนมีประชุมจะมีจักรยานจอดเต็มไปหมด ส่วนเรื่องอาหารจะบอกให้เอากระติบข้าวและอาหารมากินเองแล้วค่อยมาแบ่งกันกิน ส่วนใหญ่เป็นอย่างนั้น แม้กระทั่งสร้างศูนย์สาธิตสมุนไพรก็อาศัยแต่ละคนหาสมุนไพรมาบริจาค ไม่บริจาคเปล่านั้นมาช่วยกันปลูก ไปตัดไม้มาทำโรงเรือนเพาะชำ คือ ผู้ที่สนใจต้องเป็นผู้ที่มาให้ไม่ใช่เป็นผู้ที่มาได้จากชมรม” (คุณอนุชาติ (NGO)/สัมภาษณ์วันที่ 24 มีนาคม 2546)

ต่อมาทางชมรมมีแนวความคิดขยายสวนสมุนไพรปลูกตามหมู่บ้านต่างๆ รวมทั้งบ้านโศกพัฒนา เพื่อเผยแพร่ความรู้แก่ชาวบ้านได้อย่างทั่วถึง มีการย้ายสถานที่ประชุม อบรม ไปตามหมู่บ้านต่างๆ โดยสมาชิกชมรมทำหน้าที่ดูแลสวนสมุนไพรและแจกจ่ายสมุนไพรให้ชาวบ้านที่เจ็บป่วย เมื่อดำเนินงานไปได้ระยะหนึ่งพบว่าไม่สอดคล้องวิถีชีวิตชาวบ้านกับการต้องจัดเวรมาดูแลสวนสมุนไพร ยิ่งหน้าแล้งมีปัญหาการขาดแคลนน้ำทำให้สมุนไพรที่ปลูกส่วนใหญ่ล้มตาย ทางชมรมจึงแก้ปัญหาด้วยการทำ “โครงการสมุนไพรคู่ครัวเรือน” รณรงค์ให้ชาวบ้านปลูกสมุนไพรหลักๆ ไว้ใช้ในครัวเรือน ขณะเดียวกันทางชมรมได้จัดการอบรม “ถวายเป็นบุญพระเรื่องยาสมุนไพร” เพราะต้องการดึงทรัพยากรบุคคลของชุมชน โดยเฉพาะพระสงฆ์ซึ่งเป็นผู้นำตามธรรมชาติเข้ามาร่วมขับเคลื่อนงาน อีกทั้งพระสงฆ์ส่วนใหญ่มีความรู้เรื่องยาสมุนไพรเป็นทุนเดิมอยู่แล้ว จุดเริ่มต้นนี้เองทำให้พระสงฆ์นักพัฒนาในพื้นที่ได้มีโอกาสเข้ามา

ร่วมเคลื่อนงานด้านสมุนไพรกับทางชมรม เกิดเป็นเครือข่ายพระสงฆ์นักพัฒนากระจายโยงโยไปหลายพื้นที่ของอำเภอ

“กองคาราวานสมุนไพร” เกิดขึ้นในปี พ.ศ. 2528 เป็นกิจกรรมหนึ่งของทางชมรมที่ประสบผลสำเร็จ กองคาราวานประกอบด้วยเจ้าหน้าที่โรงพยาบาล นักพัฒนาองค์กรเอกชน พระสงฆ์ และแกนนำชาวบ้าน ออกตระเวนรณรงค์เรื่องยาสมุนไพรตามหมู่บ้านต่าง ๆ กลางคืนจัดฉายสไลด์ กิจกรรมรอบกองไฟ แสดงละครพื้นบ้านโดยสอดแทรกความรู้เรื่องยาสมุนไพร ส่วนกลางวันเดินป่าสาธารณะเสาะหายาสมุนไพรของท้องถิ่น และสาริตยาสมุนไพร เช่น น้ำมันไพร ขาธาอุบเซช โดยใช้วัดเป็นศูนย์กลาง

อย่างไรก็ตาม แม้ทางชมรมหมอยาพื้นบ้านฯ เคลื่อนงานพัฒนาอย่างหลากหลาย มุ่งหวังโน้มน้าวให้ชาวบ้านหันกลับมาใช้ยาสมุนไพรเพื่อการพึ่งตนเองด้านสุขภาพ แต่พบว่าการกิจกรรมที่จัดขึ้นประสบผลสำเร็จน้อยมากเมื่อเปรียบเทียบกับเป้าหมายที่ตั้งไว้ เหตุผลส่วนหนึ่งเพราะการแพทย์พื้นบ้านถูกลดบทบาทความสำคัญลงตลอดระยะเวลาที่ผ่านมา ยาสมุนไพรกลายเป็นยาผิดกฎหมายไม่มีหน่วยงานรับรองมาตรฐาน หมอยาสมุนไพรในอดีตกลายเป็นหมอเถื่อนในสายตาชาวบ้าน เทคโนโลยีการแพทย์สมัยใหม่ได้เข้ามาแทนที่พร้อมกับอำนาจที่พอกพูนขึ้นของแพทย์สมัยใหม่ผู้ทำการรักษา สิ่งเหล่านี้เป็นผลพวงให้ชาวบ้านลดความมั่นใจในการที่จะใช้ยาสมุนไพร หรือภูมิปัญญาการแพทย์ท้องถิ่นลงอย่างมาก

แต่ปฏิเสธไม่ได้ว่า การเกิดขึ้นของ “ชมรมหมอยาพื้นบ้านและผู้สนใจสมุนไพร” มีบทบาทสำคัญอย่างมากต่องานพัฒนาด้านต่างๆ ของบ้านโคกพัฒนาในกาลต่อมา เพราะเป็นจุดเริ่มต้นของการสร้างฐานกำลังคน สร้างเครือข่ายความสัมพันธ์ระหว่างบ้านโคกพัฒนากับหมู่บ้านใกล้เคียง สร้างแกนนำรุ่นใหม่ ๆ ไม่ว่าจะเป็นพระสงฆ์ หรือแกนนำชาวบ้าน ซึ่งพวกเขาเหล่านั้นปัจจุบันคือแกนนำหลักของหมู่บ้านที่ผ่านการพิสูจน์ตัวเองจนชาวบ้านยอมรับ ที่สำคัญเป็นจุดนัดพบทำให้ข้าราชการนักพัฒนา และเจ้าหน้าที่องค์กรพัฒนาเอกชน (NGO) มีโอกาสลงมาคลุกคลีทำงานร่วมกับชาวบ้านเกิดกระบวนการเรียนรู้ร่วมกันจากการทำงานพัฒนา โดยเฉพาะอย่างยิ่งรูปแบบการทำงานที่เอื้อให้ชาวบ้านโคกพัฒนาเป็นนักคิด นักแก้ไขปัญหาด้วยตนเอง ไม่ได้ครอบงำความคิด หรือสั่งการส่งผลให้เกิดพลังสร้างสรรค์ มั่นใจในทิศทางการพัฒนาชุมชนโดยชาวบ้านกันเอง ไม่จำเป็นต้องรอการช่วยเหลือจากภาครัฐเพียงฝ่ายเดียว

เกษตรผสมผสาน: การพึ่งตนเองด้านความมั่นคงของชีวิต

แม้ชมรมหมอยาพื้นบ้านฯจะมีกิจกรรมการเคลื่อนงานหลากหลายหลังก่อตั้งได้ไม่นาน หากชมรมยังมีข้อจำกัดอยู่พอสมควร ในแง่ของการคิดค้นรูปแบบกิจกรรมและขับเคลื่อนขยายงานให้เกิดประโยชน์แก่สมาชิกและชาวบ้านมากขึ้น ทางชมรมจึงจัดคณะดูงานสมุนไพรในพื้นที่ภาคตะวันออกเฉียงใต้ที่โรงพยาบาล

วังน้ำเย็น จ.ปราจีนบุรี (ในขณะนั้น) สวนสมุนไพรกรมวิทยาศาสตร์การแพทย์ อ.ขลุง จ.จันทบุรี สวนสมุนไพรเขาหินซ้อน จ.ฉะเชิงเทรา และบ้านผู้ใหญ่วิบูลย์ เข้มเฉลิม บ้านห้วยหิน อ.สนามชัยเขต จ.ฉะเชิงเทรา เพื่อให้สมาชิกชมรมได้เห็นรูปแบบการทำงานสวนสมุนไพรของที่อื่นๆ เพื่อว่าอาจจะได้มาปรับประยุกต์ใช้กับพื้นที่ตัวเอง

การเยี่ยมชมผู้ใหญ่วิบูลย์ครั้งนั้นทำให้สมาชิกหลายคนสนใจแนวคิดและวิธีการดำรงชีวิตแบบการพึ่งตนเองของผู้ใหญ่วิบูลย์ เมื่อได้เห็นพันธุ์พืชนานาชนิดทั้งที่เป็นยาสมุนไพร ไม้ยืนต้นเนื้อแข็ง ผลไม้ และพืชผักสวนครัวอันเพียงพอแก่การดำรงชีวิตของสมาชิกครอบครัว วิธีการผลิตแบบที่เรียกว่า “ทำอยู่ ทำกิน” เริ่มแตกหน่ออยู่ในความคิดของชาวบ้านโคกพัฒนา หลังกลับจากการไปเยี่ยมชมผู้ใหญ่วิบูลย์ในคราวนั้น แกนนำและชาวบ้านโคกพัฒนาจากชมรมหมอยาพื้นบ้านฯ ได้เริ่มหันมาปลูกไม้ผลยืนต้น เพราะมีความเห็นคล้อยตามสิ่งที่ผู้ใหญ่วิบูลย์เคยบอกไว้ว่า

หากเกษตรกรที่เป็นชาวนายังคงมุ่งมั่นที่จะปลูกพืชเศรษฐกิจเพื่อขายเพียงอย่างเดียวไม่มีทางเอาตัวรอดได้ เพราะมีแต่จะถูกเอารัดเอาเปรียบและถูกกำหนดจากพ่อค้า พืชผลที่ปลูกขึ้นมาก็ขายไม่ได้ราคา เวลาจะอยู่จะกินก็ต้องไปซื้อเขา ซึ่งเราก็เป็นฝ่ายถูกกำหนดอีกอยู่ดี ทางรอดและทางเลือกก็คือ การหันกลับมามุ่งที่การปลูกเพื่อกินแทนปลูกเพื่อขาย โดยการปลูกพืชหลายๆ ชนิดซึ่งจะช่วยลดรายจ่ายครัวเรือนลงได้

นับจากการดูงานครั้งนั้น ความสนใจในเรื่องการทำอยู่ทำกินและการเกษตรผสมผสานก็เริ่มขยายตัวจากกลุ่มสมาชิกเพียงไม่กี่คนออกไปมากขึ้นเรื่อยๆ ทำให้ทางชมรมหมอยาพื้นบ้านฯ จัดกิจกรรมเพิ่มขึ้นมาอีกอย่างหนึ่งในปี พ.ศ. 2530 และ พ.ศ. 2531 คือ จัดพาสมาชิกชมรมไปดูงานเกษตรผสมผสานในพื้นที่ต่างๆ รวมทั้งเชื้อเชิญชาวบ้านที่ทำเกษตรผสมผสานมาเป็นวิทยากรในการประชุมประจำปีของชมรม นอกจากนี้ “โครงการสวนสมุนไพรเพื่อการพึ่งตนเอง” ซึ่งเป็นองค์กรพัฒนาเอกชนที่เข้าร่วมเคลื่อนไหวงานได้ประสานและสนับสนุนให้ชาวบ้านโคกพัฒนาได้มีโอกาสเข้าร่วมสัมมนาเกี่ยวกับงานพัฒนาหรือเกษตรผสมผสานเป็นระยะอีกด้วย หลวงพ่อคำพา เจ้าอาวาสวัดท่าสูง หนึ่งในแกนนำพระสงฆ์ของชมรมหมอยาพื้นบ้านฯ ได้พูดถึงกระแสความตื่นตัวแนวคิดการพึ่งตนเองด้วยการทำเกษตรผสมผสานในครั้งนั้นว่า

พอทำเรื่องสวนไพร ก็ได้บทเรียนว่า ชาวบ้านก็ไม่สนใจใช้ยาสมุนไพรที่ปลูกสักเท่าไร พอถึงช่วงนั้นมะขามหวาน ละมุด ลำไย เริ่มเข้ามาขายในหมู่บ้าน ทางแกนนำชมรมฯ ก็เกรงว่าชาวบ้านจะเสียค่าใช้จ่ายโดยใช่เหตุ อีกอย่างถ้าทำแต่เรื่องสวนไพรอย่างเดียวก็ไม่ใช่การพัฒนาแบบองค์กรรวม ก็เลยคิดสนับสนุนให้ชาวบ้านปลูกไม้ผลไว้กินตามบ้าน หรือไว้ ภา เพื่อลดค่าใช้จ่ายในครัวเรือน (สัมภาษณ์ หลวงพ่อสีหา วันที่ 20 กุมภาพันธ์ 2546)

แกนนำและชาวบ้านที่เป็นสมาชิกชมรมหมอยาพื้นบ้านฯ จึงรวบรวมเงินกันออกตระเวนซื้อกิ่งพันธุ์ผลไม้หลายชนิดในเขตจังหวัดฉะเชิงเทรา ปราจีนบุรี และกรุงเทพฯ โดยได้รับการสนับสนุนพาหนะเดินทางจากทางโรงพยาบาลประจำอำเภอ แต่ความต้องการพันธุ์ไม้ของชาวบ้านมีมากกว่าพันธุ์ไม้ที่หาซื้อได้ ช่วงเวลานี้กิจกรรมสมุนไพรได้เดินทางมาถึงจุดอิมตัว ทางแกนนำชมรมหมอยาพื้นบ้านเห็นร่วมกันว่าควรจะต้องปรับทิศทางของชมรมมาสู่เรื่องเกษตรให้มากขึ้น เพื่อตอบสนองความสนใจของชาวบ้าน ขณะเดียวกันก็จะทำให้งานของชมรมคึกคักมากขึ้นด้วย หากมีกิจกรรมที่แปลกใหม่ขึ้นมา

กระทั่งปี พ.ศ. 2532 แกนนำชาวบ้านและเจ้าหน้าที่องค์กรพัฒนาเอกชน ได้สรุปบทเรียนร่วมกันว่า ถึงจะมีชมรมหมอยาพื้นบ้านฯ และกองทุนยาแผนปัจจุบัน สุขภาพของชาวบ้านก็ยังไม่ดีขึ้น เหตุผลเพราะไปเน้นการรักษาแทนการป้องกันและส่งเสริมสุขภาพ ประกอบกับวิกฤตการณ์โรคระบาดปลาตายจำนวนมากตามท้องนาและลำน้ำสาธารณะ ที่เป็นผลจากการสะสมยาฆ่าหญ้าและสารเคมีกำจัดศัตรูพืช ชาวบ้านเริ่มตระหนักว่าสุขภาพเป็นเรื่องใกล้ตัวอย่างมาก จึงมีแนวคิดลด ละเลิก สารเคมีในขั้นตอนการทำงาน หันกลับมาทำนาแบบบรรพบุรุษไม่พึ่งสารเคมี

เกษตรธรรมชาติ: การพึ่งตนเองด้านการผลิต

จากกระแสความตื่นตัวของชาวบ้านโศกพัฒนาในเรื่องการทำเกษตรผสมผสาน ตามแนวคิดทำอยู่ ทำกิน หรือ “เฮ็ดอยู่ เฮ็ดกิน” ประกอบกับความสัมพันธ์ส่วนตัวระหว่างเจ้าหน้าที่องค์กรพัฒนาเอกชนกับแกนนำชาวบ้าน เมื่อ “โครงการสมุนไพรเพื่อการพึ่งตนเอง” “มูลนิธิเด็ก” และ “มูลนิธิโกมล คีมทอง” เชิญมาชาโนบุ ฟุจิวากะ นักเกษตรธรรมชาติชาวญี่ปุ่นมาเยือนภาคอีสาน วัดท่าสูงก็ได้รับเลือกเป็นอีกสถานที่หนึ่งของการพูดคุยแลกเปลี่ยนแนวคิดการทำเกษตรธรรมชาติระหว่างฟุจิวากะ ชาวนาญี่ปุ่นกับชาวนาอีสาน

การมาเยือนของมาชาโนบุ ฟุจิวากะ ยังสร้างกระแสความตื่นตัวในเรื่องการทำเกษตรด้วยแนวคิดการพึ่งตนเอง หรือเฮ็ดอยู่ เฮ็ดกิน แก่ชาวบ้านอย่างมาก มีชาวบ้านเริ่มทดลองทำเกษตรธรรมชาติตามวิธีการของฟุจิวากะ เพราะคิดว่าจะน่าจะเป็นหนทางช่วยลดปัญหาต้นทุนการผลิตที่เพิ่มสูง รวมทั้งเป็นเกษตรที่เอื้อต่อสุขภาพเนื่องจากปฏิเสธสารเคมีอย่างสิ้นเชิงในขั้นตอนการผลิต การมาเยือนของฟุจิวากะ นับว่าช่วยจุดประกายความหวังแก่ชาวบ้านโศกพัฒนาที่กำลังเผชิญกับปัญหาด้านต้นทุนการทำการทำที่เพิ่มสูงขึ้นเรื่อย ๆ เนื่องจากมีการใช้เทคโนโลยีเข้ามาช่วยในขั้นตอนการผลิต ทั้งการใช้ปุ๋ยเคมี ยากำจัดศัตรูพืชตามสมัยนิยม คำกล่าวของแกนนำชาวบ้านโศกพัฒนา ในงานชุมนุมสัมมนาเชิงปฏิบัติการเรื่องเกษตรธรรมชาติ ณ วัดท่าสูง วันที่ 23 เดือนเมษายน พ.ศ. 2535 ช่วยสะท้อนสภาพปัญหาที่รุมเร้าชาวนาแห่งบ้านโศก

พัฒนาจนหาทางออกไม่เจอ และคาดหมายว่าเกษตรกรรมชาติเป็นทางเลือกและทางรอดจากสภาพปัญหาที่กำลังเผชิญ

เดี๋ยวนี้เราทำนาสมัยใหม่แล้ว ลงทุนก็มากแล้ว ตอนชนไปขายก็ยังเกิดปัญหาอีก บางคนก็บ่นว่าข้าวปีนี้นี้น่าจะทำให้หมกหมิ่นหมกคิน แต่ก็ไม่เป็นท่าอีก กระจอบหนึ่งก็คิดว่าหนักมากอยู่แต่ไปซึ่งคูมันเหลือนิดเดียว เสียเปรียบเขา (พ่อค้าข้าว) กลับมาถึงบ้านก็กลุ่มใจไปนานเหมือนกัน บางคนก็หันไปหาเหล้าเลยไม่หมกหมิ่นสินสักที ถึงเวลาที่เราจะหันกลับมาพึ่งตนเองด้วยการทดลองทำเกษตรกรรมชาติกันได้แล้ว

อย่างไรก็ตาม เมื่อชาวนาแห่งบ้านโลกพัฒนาลองทำเกษตรกรรมชาติตามแนวทางฟูกูโอกะไปได้สักระยะ พวกเขาพบว่าวิธีทำนาตามแนวทางฟูกูโอกะ ไม่สอดคล้องกับสภาพภูมิศาสตร์ของภาคอีสานที่ขาดแคลนน้ำ และขัดกับวิธีการทำนาดั้งแต่ครั้งบรรพชนจนยากทำใจยอมรับได้ การทำนาธรรมชาติจึงค่อย ๆ เสื่อมความนิยมลง ทว่าการมาเยือนของฟูกูโอกะพร้อมกับแนวคิดการทำเกษตรกรรมชาติได้ช่วยกระตุ้นให้หน่ออ่อนของแนวคิดการพึ่งตนเองด้านการผลิตเพื่อต่อสู้กับปัญหาด้านทุนการทำนาที่เพิ่มสูงขึ้น ปัญหาสารเคมีตกค้างในตัวเกษตรกร ที่สำคัญปัญหาการถูกพ่อค้าข้าวโกงราคาได้มีโอกาสแทงยอดโผล่พ้นผิวดินรอเพียงเวลาตั้งสมความมั่นใจในวิถีทางที่เลือกเดิน และพลังการสนับสนุนจากเครือข่ายพันธมิตรในเวลาต่อมา

การเฝ้าอยู่ เฝ้ากิน: เกษตรอินทรีย์ และโรงสีข้าวชุมชน

หลังการกลับไปของมาซาโนบุ ฟูกูโอกะ นักเกษตรกรรมธรรมชาติชาวญี่ปุ่น คณะผู้ติดตามส่วนหนึ่งเกิดความคิดต้องการบริโภคและจำหน่ายข้าวธรรมชาติ จึงได้รวมตัวกับชาวบ้านโลกพัฒนา ก่อตั้ง “ชมรมเพื่อนธรรมชาติ” โดยมีจุดมุ่งหมายเพื่อส่งเสริมการทำนาธรรมชาติ และจัดจำหน่ายข้าวปลอดสารพิษและสารเคมี จนนำมาสู่การก่อตั้ง “โรงสีข้าวชมรมรักธรรมชาติ” เมื่อปี พ.ศ. 2534 ซึ่งอาจกล่าวได้ว่าเป็นโรงสีข้าวของชาวนาแห่งแรกของประเทศ ซึ่งเกิดจากการร่วมทุนระหว่างชาวนากับชาวนาด้วยกันเอง ด้วยการสนับสนุนจากเจ้าหน้าที่องค์กรพัฒนาเอกชน เพื่อเป็นช่องทางการจำหน่ายข้าวปลอดสารพิษ และใช้เป็นเครื่องมือต่อกรกับอำนาจทุนนิยมที่คืบคลานผ่านพ่อค้าข้าว ความในใจของชมรมรักธรรมชาติที่ถ่ายทอดผ่านข้อเขียนไว้ในบทความงานวิจัยของ นันทิยา หุตานุวัตร (2541) ช่วยสะท้อนสภาพการดิ้นรนหาทางออกของ ชาวนาจากปัญหาการกดโกงของพ่อค้าข้าว แม้วิธีการดิ้นรนเอาตัวรอดจากสภาพปัญหาดังกล่าวจะยากลำบากแสนเข็ญเพียงใด

เมื่อพวกเราเริ่มต้นระดมทุนเพื่อก่อตั้งโรงสีข้าวชมรมรักธรรมชาติในปลายปี พ.ศ. 2533มีหลายคนเตือนเราด้วยความหวังดีว่า อย่าทำเลย ชาวนาทำโรงสีข้าวไม่ได้หรอก เดี่ยวจะพากันเจ๊งเสียเปล่าๆ

พวกเราเองก็รู้ดีว่าเป็นเรื่องยากมากที่จะทำโรงสีให้อยู่รอดได้ แต่ก็ยังอยากลองทำดูก่อนที่จะควนสรุปว่า ทำไม่ได้ ทั้งนี้เพราะพวกเราจำเป็นต้องคืนรนแก้ปัญหาความอยู่ดีธรรมเกี่ยวกับการขายข้าวเปลือกที่ประสบมานานปี และเรามีความหวังว่า การมีโรงสีข้าวเป็นของชุมชนเราเอง จะเป็นทางออกของปัญหาดังกล่าวได้

การเกิดขึ้นของชมรมรักษัธรรมชาติ (ชื่อองค์กรที่ใช้ในการเคลื่อนไหว) และโรงสีข้าวชมรมรักษัธรรมชาติ (กิจกรรมอันดับแรกของทางชมรมฯ) ถือเป็นจุดคลี่คลายของขบวนการเคลื่อนไหวเพื่อการพึ่งตนเองของชาวบ้าน โลกพัฒนา เพราะสามารถผสมผสานความจำเป็นพื้นฐานทั้งมิติการพึ่งตนเองด้านสุขภาพ เศรษฐกิจ สังคม และสิ่งแวดล้อม รวมไปถึงในขบวนการเคลื่อนไหวเดียวกันได้อย่างค่อนข้างลงตัว โดยการเคลื่อนไหวกิจกรรมทั้งหมดเป็นไปบนพื้นฐาน “การเฝ้าอยู่ เฝ้ากิน” และใช้เกษตรอินทรีย์ซึ่งคลี่คลายจากเกษตรธรรมชาติตามแนวทางฟู้ดโอะกะเป็นเครื่องมือนำพาสู่เป้าหมาย ผ่านกิจกรรมการเคลื่อนไหวอย่างหลากหลาย เช่น โรงเรียนชาวนา โรงเรียนวัฒนธรรม โรงเรียนโรงสี

หลังโรงสีข้าวชมรมรักษัธรรมชาติเปิดดำเนินการได้ประมาณ 6 ปี สมาชิกเพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ เป็น 80 กว่าหมู่บ้าน กำลังการผลิตไม่พอกับปริมาณข้าวที่ชาวบ้านนำมาขาย นอกจากนั้นการที่ไม่มีฉางข้าว เวลาชาวบ้านเอาข้าวมาขายต้องกองกระสอบข้าวไว้ตามคันไม้และใต้ถุนบ้านแกนน้า พอช่วงฤดูฝนข้าวที่กองไว้บางส่วนเสียหาย ทางโรงสีข้าวจึงได้ย้ายออกมาตั้งนอกหมู่บ้านในที่ดินบริจาคของผู้ใหญ่บ้านคนปัจจุบัน บนเนื้อที่ 8 ไร่ 3 งาน ในปี พ.ศ. 2540 จนถึงปัจจุบัน

ประวัติศาสตร์ท้องถิ่น: แหล่งสร้างและสะสมทุนทางสังคม

ฉัตรทิพย์ นาถสุภา (2543: 49) อธิบายไว้ในผลงานการศึกษาหมู่บ้านไทย ว่า การที่ชาวบ้านได้รับรู้ประวัติศาสตร์ที่พวกเขาสร้างขึ้นเอง มีส่วนช่วยให้พวกเขามีจิตสำนึกในเอกลักษณ์ร่วมกัน (collective identity) สูงขึ้น กรณีของหมู่บ้านโลกพัฒนาก็เช่นเดียวกัน ประวัติศาสตร์หลายช่วงเหตุการณ์ที่ยังคงค้ำคงในความรู้ที่ก้าวร่ว มีผลต่อการกำหนดเอกลักษณ์ร่วมกันของหมู่บ้าน โดยเฉพาะ ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นช่วงถูกเจ้าหน้าที่ฝ่ายปกครองหวาดระแวงสงสัยพฤติกรรมคนในหมู่บ้าน เกรงว่าจะเข้าร่วมขบวนการต่อสู้ด้วยอาวุธกับพรรคคอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทยต่อต้านอำนาจรัฐ จนนำไปสู่ข้อกล่าวหาว่าเป็น “หมู่บ้านคอมมิวนิสต์” พร้อมกับถูกประทับตราเป็นพื้นที่สีแดงต้องอยู่ในการควบคุมอย่างเข้มงวดจากเจ้าหน้าที่ฝ่ายปกครอง

เอกลักษณ์ร่วม หรืออุดมการณ์ร่วมกันของชาวบ้านที่เป็นผลสืบเนื่องจากประวัติศาสตร์ชุมชนช่วงดังกล่าว ไม่เพียงปลุกฝังแนวคิดต่อต้านอำนาจรัฐให้เกิดแก่ชาวบ้านรุ่นต่อๆมา ยังมีส่วนหล่อหลอมอุดมการณ์ร่วมกันในการทำงานพัฒนาด้วยการยึดแนวทาง “การพึ่งตนเอง” เป็นสำคัญ มากกว่ารอคอยความช่วยเหลือจากรัฐ และเป้าหมายสูงสุดของการเคลื่อนไหวพัฒนาอันหลากหลายที่ชาวบ้านลงมือปฏิบัติ

ก็เพื่อให้หลุดพ้นจากปัญหาความยากแค้นที่พวกเขาเผชิญ ไม่ใช่หวังผลทางการเมืองช่วงชิงอำนาจการจัดการจากอำนาจรัฐแต่อย่างใด รูปธรรมของอุดมการณ์การต่อสู้ร่วมกัน อาทิ การรวมกลุ่มจัดตั้งสหกรณ์ร้านค้าเพื่อแก้ไขปัญหาด้านการบริโภค ร่วมจัดตั้งชมรมหมอยาพื้นบ้านเพื่อการพึ่งตนเองด้านสุขภาพ ปรับเปลี่ยนวิถีการผลิตด้วยเกษตรผสมผสาน เกษตรธรรมชาติ เกษตรอินทรีย์ตลอดจนระดมทุนก่อสร้างโรงเรียนข้าวชุมชน เพื่อการพึ่งตนเองด้านความมั่นคงของชีวิต

นักวิจัยตั้งข้อสังเกตว่า การรื้อฟื้นและสร้างจิตสำนึกทางประวัติศาสตร์ของหมู่บ้านโลกพัฒนาสามารถปรากฏตนและมีความหมายแตกต่างกันไปตามบริบทต่างๆ ด้านหนึ่งเป็นการใช้ประวัติศาสตร์หมู่บ้านช่วยสร้างจินตนาการร่วมกันของคนในหมู่บ้านเพื่อความเป็นชุมชน และเพื่อสร้างอัตลักษณ์ของหมู่บ้านให้ปรากฏแก่การรับรู้ของบุคคลภายนอกหมู่บ้าน นอกจากนี้ การรื้อฟื้นประวัติศาสตร์ก็มีเป้าหมายในการขยายตลาดค้าข้าวของโรงเรียนข้าวชมรมฯ เพื่อตอบสนองระบบทุนนิยม ส่วนบริบทตรงข้ามมีการรื้อฟื้นอดีตเพื่อต่อต้านอำนาจรัฐและระบบทุนนิยมที่เป็นฝ่ายกระทำด้วยอุดมการณ์ท้องถิ่นนิยม และอุดมการณ์วัฒนธรรมชุมชน แต่ในบางเงื่อนไขหมู่บ้านก็เลือกใช้อุดมคติเพื่อปรับตัวให้รอดพ้นจากกระแสทุนนิยมที่ไหลบ่ากระแทกกระทั้นอย่างรุนแรงต่อหมู่บ้าน ด้วยการรื้อฟื้น ปรับประยุกต์ภูมิปัญญาท้องถิ่นในการทำนาให้สอดคล้องกับธรรมชาติ ไม่ทำลายสิ่งแวดล้อม และสุขภาพของเกษตรกร ด้วยการทำนาเกษตรอินทรีย์ในปัจจุบัน

ผลจากรูปธรรมอุดมการณ์การต่อสู้ร่วมกันที่แสดงออกมาด้วยกิจกรรมการเคลื่อนไหวอย่างต่อเนื่องตลอดประวัติศาสตร์ชุมชน ซึ่งถือเป็นประสบการณ์ร่วมกันของหมู่บ้านมีส่วนช่วยเพิ่มทักษะการจัดการปัญหาาร่วมกัน ส่งเสริมบรรยากาศและเป็นเวทีเอื้อให้เกิดการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ร่วมกัน ทำให้ชุมชนกล้าคิด กล้าแสดงออก เกิดความเชื่อมั่นในแนวทางการพึ่งตนเองมากขึ้น (สำนักงานคณะกรรมการสาธารณสุขมูลฐาน 2543: 57) กิจกรรมการเคลื่อนไหวที่ผ่านมายังมีส่วนเอื้อให้เกิดแกนนำหมู่บ้านขึ้นมาอย่างหลากหลายตามกิจกรรมพัฒนาที่เกิดขึ้น หล่อหลอมการทำงานที่รู้จักปรับรับการสนับสนุนงบประมาณจากรัฐ สามารถจัดวางความสัมพันธ์กับเจ้าหน้าที่รัฐที่เข้ามาปฏิบัติสัมพันธ์เกี่ยวข้องกับหมู่บ้าน เพื่อให้รอดพ้นจากอำนาจรัฐที่อาจคุกคามส่งผลร้ายต่อกิจกรรมการเคลื่อนไหวพัฒนาหมู่บ้าน การรู้จักปรับรับและรู้จักจัดวางความสัมพันธ์กับอำนาจรัฐอย่างค่อนข้างลงตัวของชาวบ้าน จะเห็นได้จากการที่เวลามีโครงการรัฐลงมายังหมู่บ้าน แม้โครงการดังกล่าวขัดกับทิศทางการพัฒนาหลักของหมู่บ้านที่เน้นให้ชาวบ้านรู้จักพึ่งตนเอง และเน้นการรวมตัวช่วยเหลือกันทำ ทางชุมชนก็จะไม่ปฏิเสธโครงการพัฒนาที่ทางเจ้าหน้าที่รัฐหยิบยื่นให้อย่างเด็ดขาด หากจะรับโครงการดังกล่าวมาดำเนินการพร้อมงบประมาณที่ได้รับสนับสนุนก่อน แล้วต่อมายังค่อยๆ ปรับรูปแบบการดำเนินโครงการพัฒนาดังกล่าวให้สอดคล้องกับทิศทางการพัฒนาหลักของหมู่บ้าน โดยแกนนำและชาวบ้านต่างเข้าใจว่าเจ้าหน้าที่รัฐต้องการแต่แผ่น

กระดาษรายงานเสนอขาย และข้อมูลตัวเลขจำนวนชาวบ้านที่เข้าร่วมโครงการพัฒนาแค่นั้น โดยไม่สนใจว่าโครงการที่ดำเนินการจะส่งผลอย่างไรต่อชาวบ้าน

อัมมาร สยามวาลา (2544: 3) และไพฑูริย์ วัฒนศิริธรรม (2542) ตั้งข้อสังเกตเกี่ยวกับการสะสมทุนทางสังคมที่คล้ายคลึงกันว่า เกิดจากประวัติศาสตร์การทำกิจกรรมร่วมกันอย่างต่อเนื่อง การที่ชุมชนใดจะมีทุนทางสังคมมากหรือน้อย เกี่ยวข้องกับเงื่อนไขทางประวัติศาสตร์ที่อาจต้องกินเวลา ดังนั้นประวัติศาสตร์ชุมชนที่ชาวบ้าน โลกพัฒนามีส่วนสร้างและรับรู้ร่วมกันตลอดระยะเวลาที่ผ่านมา จึงเป็นแหล่งสะสมทุนทางสังคมของหมู่บ้านที่สำคัญแหล่งหนึ่ง โดยแสดงผลออกมาในสองลักษณะ คือ หล่อหลอมอุดมการณ์การต่อสู้ร่วมกัน ด้วยแนวทาง “การพึ่งตนเอง” เป็นสำคัญ และเสริมสร้างความเข้มแข็งแก่สถาบันแกนนำหมู่บ้านและกลุ่มองค์กรพัฒนา ให้เพิ่มพูนทักษะการจัดการปัญหาาร่วมกันได้มากขึ้น เท้าทนต่อปัญหา เกิดความเชื่อมั่นในการพึ่งตนเองมากขึ้น

4.8 บทสรุป

จากที่ได้นำเสนอผ่านมาในบทที่ 4 หมู่บ้าน โลกพัฒนา เราจะพบทุนทางสังคมของหมู่บ้านดำรงอยู่ในลักษณะเชิงโครงสร้างสองลักษณะ คือ

ทุนทางสังคมลักษณะการรับรู้ (cognitive social capital) หรือทุนทางสังคมภายใน ได้แก่ ระบบคุณค่า ความเชื่อ ค่านิยมท้องถิ่น ที่วางอยู่บนพื้นฐานของการเคารพอนบ้อมต่อธรรมชาติ หรือกำหนดตนเองเป็นส่วนหนึ่งของธรรมชาติ ซึ่งมีรากฐานมาจากพุทธศาสนา และระบบความเชื่อความเคารพเรื่องผี โดยสิ่งเหล่านี้แสดงผ่านพิธีกรรม จารีต ประเพณีท้องถิ่น ที่ถือปฏิบัติสืบต่อกันมา และภูมิปัญญาท้องถิ่นที่เป็นผลจากการที่ชุมชนสรรค์สร้าง สังคม ปรับตัว เพื่อการดำรงชีพ ทั้งในพื้นที่ชุมชนและจากการได้แลกเปลี่ยนสังสรรค์ทางวัฒนธรรมกับกลุ่มชนอื่น

ทุนทางสังคมลักษณะโครงสร้าง (structural social capital) หรือทุนทางสังคมภายนอก ซึ่งอยู่ในรูปโครงสร้างสถาบัน และระบบความสัมพันธ์ ได้แก่ กลุ่มองค์กรพัฒนา ผู้นำที่เป็นทางการและผู้นำทางปัญญาของชุมชน ระบบเครือญาติ และฮีดลึบสองคองสิบตี

อย่างไรก็ตาม การอธิบายโดยลดทอนทุนทางสังคมให้เหลือแค่ระดับเชิงโครงสร้างดังกล่าว ไม่สามารถให้คำอธิบายเพิ่มเติมได้ว่า ทำไมหมู่บ้าน โลกพัฒนาถึงได้แตกต่างจากหมู่บ้านอีสาน หรือหมู่บ้านแห่งอื่นที่มีทุนทางสังคมลักษณะเชิงโครงสร้างดำรงอยู่คล้ายคลึงกัน เพียงแต่อาจจะมีมากน้อยแตกต่างกันไปเท่านั้น ตรงข้ามหมู่บ้าน โลกพัฒนา กลับได้รับการยอมรับว่าเป็นชุมชนเข้มแข็ง มีกิจกรรมการเคลื่อนไหวอย่างต่อเนื่อง เป็นแหล่งศึกษาดูงาน แหล่งศึกษาวิจัย ของทั้งคนไทยและชาวต่างประเทศ นั่นแสดง

ว่า ถ้าพึ่งแต่การอธิบายว่าทุนทางสังคมดำรงอยู่ในลักษณะเชิงโครงสร้างคงไม่เพียงพอ และไม่สามารถประยุกต์ใช้แนวความคิดทุนทางสังคมในพื้นที่อื่นได้

ดังนั้น ในบทต่อไป ผู้ศึกษาจะได้วิเคราะห์ให้เห็นถึงภาคปฏิบัติการของทุนทางสังคม พร้อมทั้งแสดงให้เห็นตัวกระทำการ (Actor) ที่เข้ามาจัดการแปลงทุนทางสังคมที่มีลักษณะหยุดนิ่งเชิงโครงสร้างออกมาเป็นภาคปฏิบัติการในหลายลักษณะ ซึ่งมีส่วนสำคัญต่อทิศทางการพัฒนาหมู่บ้าน พร้อมกับการเฉลยคำตอบว่า เพราะเหตุใด หมู่บ้านโคกพัฒนาถึงได้รับการยอมรับว่าเป็นชุมชนเข้มแข็ง แตกต่างจากหมู่บ้านอีสาน หรือหมู่บ้านแห่งอื่น ทั้งที่มีทุนทางสังคมลักษณะเชิงโครงสร้างดำรงอยู่คล้ายคลึงกัน

บทที่ 5

ตัวกระทำการ และภาคปฏิบัติการทุนทางสังคม

หมู่บ้านโลกพัฒนาเป็นชุมชนที่มีลักษณะเคลื่อนไหว (social movement) ตลอดเวลา มีพัฒนาการของการรวมกลุ่มทั้งที่ชาวบ้านลงมือทำกันเอง และร่วมมือกับองค์กรภายนอกทั้งองค์กรรัฐและองค์กรพัฒนาเอกชนเพื่อแก้ไขปัญหาที่หมู่บ้านประสบอยู่มาอย่างต่อเนื่อง โกมาตร จึงเสถียรทรัพย์ อธิบายว่าชุมชนที่มีลักษณะเคลื่อนไหวไม่ยอมจำนนต่อปัญหาที่ส่งผลกระทบต่อคุณภาพชีวิตคนในชุมชนจะมีลักษณะเป็นชุมชนเชิงสร้างสรรค์สูง และมีลักษณะเป็นองค์กรเรียนรู้เพราะกำลังแสวงหาทางออกหรือทางเลือกใหม่ๆ จึงเปิดกว้างรับทัศนะความคิดใหม่ๆ ตลอดเวลา (โกมาตร จึงเสถียรทรัพย์, 2542: 28) หมู่บ้านโลกพัฒนาซึ่งมีลักษณะเป็นชุมชนที่เปิดกว้าง พร้อมทั้งจะเปิดรับองค์ความรู้ หรือกระแสทางเลือกใหม่ๆ ของการพัฒนา ทำให้มีบุคคลจากภายนอกชุมชนเดินทางมาศึกษาดูงาน ร่วมแลกเปลี่ยนความคิดเห็นและประสบการณ์การทำงานพัฒนา ตลอดจนถ่ายทอดความรู้สู่หมู่บ้านเป็นประจำ ไม่ว่าจะป็นนักวิชาการ นักพัฒนาชุมชน ตลอดจนแกนนำชาวบ้านด้วยกันเอง

การเป็นชุมชนที่เปิดกว้าง พร้อมทั้งจะเรียนรู้ตลอดเวลา ได้สร้างแกนนำหมู่บ้าน ขึ้นอย่างหลากหลาย ไม่ว่าจะเป็นแกนนำชาวบ้านรุ่นบุกเบิก แกนนำหนุ่มสาวคนรุ่นใหม่ แกนนำพระสงฆ์ ตลอดจนแกนนำจากภายนอกหมู่บ้านที่เข้ามาคลุกคลีช่วยชาวบ้านเคลื่อนไหวงานพัฒนาเป็นระยะ เช่น นักพัฒนาองค์กรเอกชน นักวิชาการ อาสาสมัครทั้งไทยและจากต่างประเทศ โดยแกนนำหมู่บ้านเหล่านี้สวมบทบาทตัวกระทำการเข้ามาจัดการแปลงทุนทางสังคมที่ค้างอยู่ในหมู่บ้านลักษณะเชิงโครงสร้างออกมาเป็นภาคปฏิบัติการเพื่อช่วยในการเคลื่อนไหวงานพัฒนาของหมู่บ้าน

หัวข้อต่อไป จะแสดงให้เห็นเส้นทางชีวิตของแกนนำหมู่บ้าน หรือตัวกระทำการที่สำคัญ ว่าพวกเขาตั้งสม บ่มเพาะ พัฒนา จนกลายเป็นแกนนำที่ชาวบ้านให้ความไว้วางใจ เคารพ ศรัทธา ได้อย่างไร อาศัยรากฐานอะไรช่วยรองรับสนับสนุนบทบาทการเป็นแกนนำของตน ทุนทางสังคมประเภทแกนนำหมู่บ้านผลิตซ้ำใหม่ได้อย่างไร และภายใต้สถานการณ์สภาพแวดล้อมของหมู่บ้านอย่างไร ที่เอื้ออำนวยต่อการก่อเกิดแกนนำหมู่บ้าน หรือตัวกระทำการ ซึ่งรายละเอียดจะนำเสนอผ่านประวัติชีวิตแกนนำหมู่บ้านคนสำคัญ

5.1 แกนนำหมู่บ้าน: ตัวระทำการผู้ทำหน้าที่แปลงทุนทางสังคม

พ่อขวัญ จากแกนนำตามธรรมชาติสู่ผู้นำทางการ

พ่อขวัญ เกิดที่บ้านโคกพัฒนาในครอบครัวที่มีพ่อเป็นช่างก่อสร้าง เป็นลูกคนสุดท้องในจำนวนพี่น้อง 3 คน เรียนจบชั้น ป. 4 จากโรงเรียนประจำหมู่บ้าน แล้วออกมาช่วยพ่อแม่ทำนาพร้อมกับช่วยงานช่างของพ่อ หลังจากบวชเรียนตามประเพณีครบ 1 พรรษา พ่อขวัญได้ติดตามไปปรนนิบัติเจ้าอาวาสวัดโคกพัฒนาในขณะนั้นซึ่งเดินทางไปเรียนหนังสือและจำพรรษาที่กรุงเทพฯ พร้อมกับทำงานที่ร้านขายวัสดุก่อสร้างรับหน้าที่เป็นช่างประจำร้านและขายอุปกรณ์ประปา แต่พบเห็นการเอาเปรียบลูกค้าของพ่อค้าคนจีนไม่ไหวจึงตัดสินใจหันหลังกลับบ้านหลังจากทนทำงานได้แค่ปีเศษ กลับมาอยู่บ้านทำนาได้ไม่นานได้ให้พ่อแม่ไปสู้อหญิงสาวในหมู่บ้านที่คบหาดูใจกันมา ภายหลังแต่งงานมีลูกสาว 1 คนซึ่งปัจจุบันทำงานเป็นผู้จัดการโรงสีข้าวชมรมรักษ์ธรรมชาติ

ด้วยบุคลิกการเป็นผู้นำ อ่อนน้อมถ่อมตน พุดจาสุภาพ สุขุมเยือกเย็น ชาวบ้านมักสนับสนุนให้เป็นประธานกลุ่มองค์กรพัฒนาต่างๆของหมู่บ้าน โดยเริ่มตั้งแต่ประธานกลุ่มเยาวชนคนหนุ่มสาวในวัยเดียวกันทำกิจกรรมพัฒนาหมู่บ้าน จนได้ความไว้วางใจให้เป็นผู้ทรงคุณวุฒิของสภาตำบล 2 สมัย ในช่วงปี พ.ศ. 2518 – 2519 ซึ่งการทำงานช่วงเวลานั้นไม่ได้รับค่าตอบแทนแต่อย่างใด

พ่อขวัญเป็นหนึ่งในคณะคนหนุ่มหัวก้าวหน้าของหมู่บ้าน ที่ออกติดตามผู้สมัครสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรจากพรรคสังคมนิยมแห่งประเทศไทยซึ่งเป็นญาติกันออกตระเวนหาเสียงตามหมู่บ้านต่างๆ พ่อขวัญยอมรับว่า ช่วงเวลาที่ออกติดตามคณะหาเสียงในครั้งนั้นได้ซึมซับรับเอาอุดมการณ์การเมือง อุดมการณ์การทำงานพัฒนา จนเกิดแรงบันดาลใจชักชวนคนหนุ่มสาวในหมู่บ้านรวมตัวรวมกลุ่มพูดคุยแลกเปลี่ยนแนวคิดพัฒนาในตอนหัวค่ำ แต่เนื่องจากชาวบ้านเกรงกลัวเจ้าหน้าที่รัฐที่มักเข้ามาสอดส่องพฤติกรรมคนในหมู่บ้าน ทำให้ไม่กล้าเข้าร่วมกลุ่ม จึงมีเพียงคนหนุ่มหัวก้าวหน้าไม่กี่คนที่มักรวมตัวกันหลังอาหารเย็นเพื่อพูดคุยแลกเปลี่ยนแนวคิดทางการเมือง และทิศทางการพัฒนาหมู่บ้าน

จนกระทั่ง ปีพ.ศ. 2523 หลังจากการอบรมหมู่บ้านอาสาพัฒนาและป้องกันตนเอง (หมู่บ้านอพป.) พ่อขวัญได้เสนอต่อที่ประชุมประจำเดือนของหมู่บ้านว่าน่าจะรวมกลุ่มกันทำสหกรณ์ร้านค้า เพื่อลดปัญหาการถูกเอารัดเอาเปรียบจากพ่อค้าคนกลาง เมื่อพูดจบพ่อขวัญเล่าว่า เหมือนกับชาวบ้านเห็นผีบรรยากาศที่ประชุมตกอยู่ในความเงียบ ชาวบ้านส่วนใหญ่ไม่เห็นด้วยโดยเฉพาะคณะผู้นำทางการของหมู่บ้าน เพราะเกรงว่ายิ่งจะทำให้หมู่บ้านถูกเพ่งเล็งจากเจ้าหน้าที่บ้านเมืองด้วยข้อหาหมู่บ้านคอมมิวนิสต์มากยิ่งขึ้น แนวคิดการทำสหกรณ์ของพ่อขวัญและเหล่าแกนนำตามธรรมชาติ ได้แยกชาวบ้านออกเป็น 2 ฝ่ายอย่างชัดเจน ทั้งฝ่ายที่คัดค้านอย่างหนักและฝ่ายที่เห็นด้วย พ่อขวัญได้เปรียบเทียบสภาพบรรยากาศ

ของหมู่บ้านขณะนั้นว่า คล้ายกับกำลังจะเกิดเพลิงไหม้ มีเชื้อไฟปะทุขึ้นแล้ว แต่ยังดีที่คนเฝ้าคนแก่ของหมู่บ้านเป็นกาวใจพูดจาไกล่เกลี่ยทั้งสองฝ่าย จนสามารถดับเชื้อไฟก่อนที่จะเกิดถูกไฟไหม้เผาผลาญหมู่บ้าน

พ่อขวัญ ขอมรับว่าได้รับอิทธิพลแนวคิดการรวมกลุ่มทำสหกรณ์ร้านค้าจากการอ่านหนังสือของพวกคอมมิวนิสต์ และเก็บความฝันการรวมกลุ่มเพื่อทำงานพัฒนาหมู่บ้าน ไว้ตั้งแต่เมื่อครั้งติดตามผู้สมัครจากพรรคสังคมนิยมแห่งประเทศไทยออกหาเสียง เมื่อปี พ.ศ. 2518 แต่มีอันต้องเก็บพับไว้ก่อนเนื่องจากสถานการณ์การเมืองไม่เอื้ออำนวย

อีกเหตุการณ์หนึ่งที่สร้างความไม่พอใจเป็นอย่างมากให้กับคณะผู้นำทางการ ถึงกับถูกขู่อาฆาตเอาชีวิตคือการที่พ่อขวัญเป็นตัวตั้งตัวเตีเสนอให้มีการเอาเงินโครงการพัฒนาต่างๆของหมู่บ้าน ที่ผู้นำทางการรับผิดชอบรวมเข้าเป็นเงินกองเดียวกันในชื่อ “กองทุนหมู่บ้าน” เพื่อความสะดวกในการบริหารจัดการ เนื่องจากพ่อขวัญเห็นว่าเงินงบประมาณจากรัฐที่ตกมาถึงหมู่บ้าน พอดำเนินการไปได้ระยะหนึ่งเงินมักจะสูญหายและก็ไม่มีชาวบ้านคนใดกล้าทักท้วง หรือถ้าเป็นโครงการกู้ยืมก็มักจะเก็บเงินคืนไม่ได้ เหตุการณ์ดังกล่าวทำให้ผู้ใหญ่บ้านคนก่อนซึ่งมีศักดิ์เป็นลุง ไกรธแดนและตัดญาติกับพ่อขวัญ พ่อขวัญบอกว่า เหตุการณ์ครั้งนั้นทำให้เขามองหน้าญาติฝ่ายเมียไม่ได้ไปนานทีเดียว แต่ที่เข้าไปเพราะสงสารชาวบ้านและอยากให้การบริหารงานของคณะผู้นำหมู่บ้านโปร่งใสขึ้น

ฤดูหนาว เดือนกุมภาพันธ์ 2527 เป็นครั้งแรกที่พ่อขวัญได้รับการแนะนำให้รู้จักกับคุณอนุชาติ NGO หนุ่มจากโครงการสมุนไพรรเพื่อการพึ่งตนเอง ซึ่งรับเชิญมาเป็นวิทยากรแลกเปลี่ยนความรู้เรื่องสมุนไพรรกับทางชมรมหมอชาพื้นบ้านที่พ่อขวัญเป็นสมาชิก ด้วยบุคลิกอ่อนน้อมถ่อมตน สุภาพเรียบร้อย ไม่ถือตัวของ NGO หนุ่ม อีกทั้งเมื่อร่วมเคลื่อนไหวงานพัฒนาด้วยกันนานเข้า พ่อขวัญพบว่าเขากับ NGO หนุ่ม มีความใฝ่ฝันเพื่อชุมชนหมู่บ้านอย่างเดียวกัน และนี่เป็นเหตุผลสำคัญที่ทำให้ต่อมาหมู่บ้านโคกพัฒนา กลายเป็นพื้นที่ของการเคลื่อนไหวงานพัฒนาด้านต่างๆขององค์กรพัฒนาเอกชน รวมทั้งช่วยขยายเครือข่ายความสัมพันธ์ระหว่างหมู่บ้านกับหน่วยงานต่างๆ โดยมีโครงการสมุนไพรรเพื่อการพึ่งตนเองเป็นสื่อกลาง เช่น เมื่อเห็นว่าชาวบ้านเบนความสนใจจากเรื่องสมุนไพรรไปสู่เกษตรผสมผสานก็จัดคณะพาไปดูงานตามพื้นที่ต่างๆ พร้อมทั้งสนับสนุนการทำเกษตรผสมผสานของชาวบ้าน โดยมีพ่อขวัญและชาวบ้านกลุ่มเล็กๆ เป็นผู้บุกเบิกทดลองทำก่อนเพื่อนเช่นเคย ก่อนจะพัฒนาสู่การทำเกษตรอินทรีย์ในปัจจุบัน ที่สำคัญคือการช่วยเหลือหาแหล่งเงินทุนจนชาวบ้านสร้างโรงสีข้าวชุมชนแล้วเสร็จ

ช่วงการระดมเงินทุนสร้างโรงสีข้าว พ่อขวัญบอกว่าเป็นช่วงเวลาที่เหนื่อยที่สุดในชีวิต ทั้งการต้องชี้แจงทำความเข้าใจกับคนในหมู่บ้าน และต้องออกเดินทางไปชี้แจงระดมเงินทุนตามหมู่บ้านต่างๆ หน้าที่ต้องทนคำกล่าวหาที่ว่าหมู่บ้านคอมมิวนิสต์จะสร้างโรงสีข้าวจากเจ้าหน้าที่รัฐ

ตอนที่คิดจะสร้างโรงสีกันครั้งแรกไม่คิดว่าอุปสรรคจะมากขนาดนี้ คิดแค่อยากได้โรงสีอย่างเดียว ซ้อนท้ายมอเตอร์ไซค์ออกตระเวนไปชี้แจงกับชาวบ้าน พร้อมกับดูงานโรงสีตามที่ต่างๆ ไปประชุมบ้านไหนเขาก็เห็นดีด้วย แต่ก็ไม่ค่อยมีใครกล้าลงหุ้น กลัวถูกหลอก จนพบกับหลวงพ่อคำพาต้องเข้าชี้แจงนายอำเภอ พวกผู้ใหญ่บ้านพูดจาถากถางว่าเท่ากับไปให้เขาจับ นายอำเภอกลับบอกให้ทำใหญ่ๆ เป็นหน้าเป็นตา ตอนที่แกอยู่ ป่าไม้ก็ออกมาตรวจไม้ที่เอามาทำโรงเรือนทุกวัน ตอนสร้างไม่ได้เสียเงินสักบาท ลงแขกออกแรงสร้างกันเอง

โรงสีข้าวชุมชนแห่งแรกตั้งอยู่บนที่ดินของพ่อขวัญ และเมื่อย้ายโรงสีข้าวออกมาตั้งอยู่นอกหมู่บ้าน พ่อขวัญก็ได้บริจาคที่ดินจำนวน 8 ไร่ 3 งาน ซึ่งอยู่ติดกับป่าสาธารณะของหมู่บ้านให้เป็นที่ตั้งโรงสีจนถึงปัจจุบัน

จากผลงานทำงานพัฒนาหมู่บ้านอย่างต่อเนื่อง เมื่อตำแหน่งผู้ใหญ่บ้านว่างลงในปี 2535 ชาวบ้านได้สนับสนุนให้พ่อขวัญลงสมัครรับเลือกตั้ง คู่แข่งเป็นคนจากอีกหมู่บ้านหนึ่ง มีฐานสนับสนุนจากญาติที่เป็นข้าราชการครูในหมู่บ้าน การเลือกตั้งครั้งนั้นฝ่ายตรงข้ามทุ่มเงินซื้อเสียงอย่างหนัก แต่สุดท้ายชาวบ้านก็ไว้วางใจลงคะแนนให้พ่อขวัญชนะการเลือกตั้งด้วยคะแนนทิ้งห่างกันไม่ถึงห้าคะแนน พ่อขวัญให้เหตุผลว่าที่ตัดสินใจเป็นผู้ใหญ่บ้านเพราะมีอำนาจทางกฎหมายรับรอง เพราะจากประสบการณ์เวลาชาวบ้านคิดรวมกลุ่มเคลื่อนไหวพัฒนาต้องรอความเห็นชอบจากผู้นำทางการก่อน หากคิดไม่ตรงกันก็มักถูกกลั่นแกล้ง

พ่อขวัญยอมรับว่า การที่คนในหมู่บ้านเป็นเครือญาติกัน ยังพึ่งพาอาศัยกัน มีฐานะไม่แตกต่างกันมากนัก ยังพอพูดคุยขอความร่วมมือกันได้ มีผลอย่างมากต่อการทำงานทั้งตำแหน่งผู้นำทางการและแกนนำกลุ่มพัฒนาของหมู่บ้าน และการที่มีคณะบุคคลเดินทางเข้ามาดูงาน ร่วมแลกเปลี่ยนเรียนรู้กับชาวบ้านเป็นประจำมีส่วนช่วยส่งเสริมพัฒนาแนวคิดการทำงานพัฒนาให้แก่พ่อขวัญและชาวบ้านอย่างมาก

ผมไม่เก่งหรอก คิดแค่จะทำอย่างไรจะแก้ปัญหาความเดือดร้อนของพี่น้องได้ สมัยก่อนมันทุกข์ยากจริงๆ อาศัยได้ความรู้จากอาจารย์ นักวิชาการ นักศึกษาที่มาดูงาน NGO มาช่วยคิด ช่วยทำ คึงคณะบุคคลจากที่อื่นมาร่วมแลกเปลี่ยน ถ่ายทอดแนวคิดพัฒนาให้ชาวบ้านเป็นประจำ

ไม่เพียงชาวบ้านไว้วางใจ ศรัทธาให้ทำหน้าที่ผู้นำหมู่บ้าน สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ ได้มอบเกียรติบัตรและโล่ห์ประกาศเกียรติคุณ ครุภูมิปัญญาไทย รุ่นที่ 1 ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ เพื่อเป็นขวัญกำลังใจแก่พ่อขวัญ พร้อมเป็นแบบอย่างที่ดีแก่นักพัฒนาชุมชน ผู้ทำคุณประโยชน์ให้กับท้องถิ่นบ้านเกิด

หลวงพ่อดำพา จากพระนักเทศน์สู่พระนักพัฒนา³

หลวงพ่อดำพา เกิดที่บ้านท่าสูงในครอบครัวชาวนาที่มีสภาพค่อนข้างยากจน พ่อเป็นคนบ้านโลกพัฒนา ส่วนแม่เป็นคนบ้านท่าสูง เป็นบุตรคนที่ 5 ในจำนวน 7 คน หลังจบการศึกษาภาคบังคับ ท่านได้บรรพชาเป็นสามเณรจนสอบได้นักธรรมตรี แต่มีเหตุให้ต้องลาสิกขาออกมาช่วยพี่ชายพี่สาวทำนา (เนื่องจากบิดา มารดา เสียชีวิตตั้งแต่ท่านยังเด็ก) แต่ภายในใจของท่านกลับใฝ่ฝันที่จะเรียนต่ออยู่เสมอ ด้วยเหตุนี้เมื่อช่วยครอบครัวทำนาราว 5 ปี ท่านจึงตัดสินใจอุปสมบทเป็นพระสงฆ์ขณะอายุได้ 21 ปี ในปีพ.ศ. 2504

ช่วง 2 พรรษาแรก หลวงพ่อให้ความสนใจศึกษาธรรมะพร้อมกับการฝึกปฏิบัติธรรมอย่างเคร่งครัด จนเรียนสำเร็จนักธรรมเอก ช่วงนี้ท่านได้ไตร่ตรองแล้วว่าท่านเหมาะที่จะอยู่ในเพศบรรพชิตมากกว่าฆราวาส ยิ่งไปกว่านั้นท่านกลับพยายามศึกษาธรรมะเพื่อพัฒนาคุณค่าด้านจิตวิญญาณแทนที่จะศึกษาเพื่อสอบเลื่อนขั้นลำดับให้สูงมากขึ้น เมื่อพระสงฆ์ที่มาจากภาคกลางได้ชักชวนให้ไปจำพรรษาที่จังหวัดพิจิตรและเพชรบูรณ์เพื่อศึกษาและปฏิบัติธรรมให้ยิ่งขึ้นอีก ท่านจึงตัดสินใจไปพำนักอยู่ 5 พรรษา หลวงพ่อเล่าว่า การที่ท่านไปอยู่ต่างถิ่น นอกจากจะได้เจริญในสมณธรรมแล้ว ยังได้เรียนรู้วัฒนธรรมท้องถิ่นพร้อมกับได้สังเกตเห็นการร่วมมือทำงานเป็นกลุ่มของพระสงฆ์ที่นั่น ทำให้สนใจลักษณะการทำงานของพระสงฆ์นักพัฒนาเหล่านั้นอย่างมาก อีกทั้งเห็นว่าบ้านเมืองที่นั่นพัฒนาความเจริญมากกว่าบ้านเกิด ทำให้เกิดความคิดต้องการกลับไปพลิกฟื้นแผ่นดินเกิดของท่านให้พัฒนาทัดเทียมกัน โดยอาศัยวิธีการทำงานเป็นกลุ่ม จากตรงนี้เองเป็นจุดเริ่มต้นที่ทำให้ท่านเกิดความคิดที่จะทำงานเพื่อส่วนรวมขึ้นมา

เมื่อหลวงพ่อกลับมาจำวัดที่วัดท่าสูงบ้านเกิด ในปี 2510 ท่านได้เริ่มอบรมสั่งสอนชาวบ้านในเรื่องการปฏิบัติธรรม ชักชวนชาวบ้านให้หันมาสนใจปฏิบัติจิตตภาวนาอย่างจริงจัง แทนที่จะสนใจเพียงการให้ทาน รักษาศีล ความเป็นพระนักเทศน์โดยเฉพาะการเทศน์มหาเวสสันดรชาดก ทำให้ท่านมีโอกาสดูออกไปเทศน์สอนสั่งตามหมู่บ้านต่างๆ ผ่านไประยะหนึ่งจึงมีลูกศิษย์ที่เคารพศรัทธากระจายอยู่ต่างหมู่บ้านเพิ่มมากขึ้นเป็นลำดับ เมื่อหลวงพ่อเห็นว่าชาวบ้านเริ่มให้ความเคารพศรัทธา ท่านได้ขยายสู่งานพัฒนาชุมชนตามที่ตั้งใจไว้ เช่น ชักชวนชาวบ้านพัฒนาถนนหนทาง พัฒนาแหล่งน้ำ สร้างจิตสำนึกรวมกลุ่มพึ่งพากันเองมากกว่ารอคอยความช่วยเหลือจากรัฐ จนได้รับการแต่งตั้งเป็นเจ้าอาวาสวัดท่าสูงในปี 2515

ราวต้นปี 2526 จากการที่หลวงพ่อกับมีความรู้เรื่องยาสมุนไพร เจ้าหน้าที่สาธารณสุขโรงพยาบาลประจำอำเภอที่เข้ามาเคลื่อนงานสาธารณสุขมูลฐานในหมู่บ้าน ได้ชักชวนให้ท่านเข้าร่วมเป็นแกนนำ

³ เลี้ยวชีวิตบางส่วนได้อาศัยข้อมูลจาก ปรีดา เรืองวิชาธร, พลิกฟื้นคืนชีวิต ชีวิตและงานของพระครูสุภาภรณ์ (กรุงเทพฯ: คณะกรรมการศาสนาเพื่อการพัฒนา (ศพพ.), 2535).

เคลื่อนงานด้านสมุนไพรเพื่อการพึ่งตนเองด้านสาธารณสุข จนนำสู่การก่อตั้ง “ชมรมหมอยาพื้นบ้านและผู้สนใจสมุนไพร” เมื่อเคลื่อนงานด้านสมุนไพรไปได้สักระยะ ท่านได้ข้อสรุปว่า เรื่องสมุนไพรแก้ไข้ปัญหาได้แค่เรื่องการเจ็บป่วย แต่ปัญหาสำคัญด้านหนี้สินที่ชาวบ้านเผชิญกลับไม่ได้รับการแก้ไข ท่านจึงเริ่มเปลี่ยนทิศทางการพัฒนาชุมชนโดยมุ่งกิจกรรมที่ช่วยแก้ปัญหาเรื่องปากท้องของชาวบ้าน

เริ่มต้นจากโครงการ “ผ้าป่าพันธุ์ไม้สู่ภาคอีสาน” ซึ่งเกิดจากความร่วมมือหลายหน่วยงาน และถูกศิษย์ที่เคารพศรัทธาในหลวงพ่อบริหาร เพื่อส่งเสริมให้ชาวบ้านปลูกไม้ผลไว้กินเองลดค่าใช้จ่ายในครัวเรือน จนสามารถรวบรวมพันธุ์ไม้ได้จำนวนหนึ่งแจกจ่ายชาวบ้าน พร้อมเงินจากคณะผ้าป่าจำนวนกว่าสามแสนบาทนำมาจัดตั้ง “กองทุนกล้าพันธุ์ไม้และพัฒนาแหล่งน้ำ” ให้สมาชิกกู้ยืมในอัตราดอกเบี้ยต่ำเพื่อนำไปซื้อพันธุ์ไม้ ปรับปรุงที่นา โดยมีข้อตกลงร่วมกันในหมู่สมาชิกกองทุนว่า คนที่จะมีสิทธิ์กู้ยืมต้องละเว้นจากอบายมุข ไม่เห็นแก่ตัว เสียสละทำงานเพื่อชุมชน

จากความสัมพันธ์ส่วนตัวระหว่างท่านกับเจ้าหน้าที่องค์กรพัฒนาเอกชน เมื่อเชิญมาหา โฟน โทกเกะ นักเกษตรธรรมชาติเขื่อนภาคอีสาน วัตถุประสงค์ของท่านได้รับคัดเลือกจากคณะผู้จัดงานให้เป็นหนึ่งในสถานที่พูดคุยแลกเปลี่ยนแนวคิดการทำเกษตรธรรมชาติ ระหว่างฟูกุโตะชาวนาญี่ปุ่นกับชาวนาอีสาน หลังการเยี่ยมชม ท่านได้แนะนำให้ชาวบ้านทดลองทำ “เกษตรธรรมชาติ” ตามแนวทางฟูกุโตะ โดยเริ่มจากการสนับสนุนค่าใช้จ่ายให้ญาติพี่น้องของท่านทดลองทำเป็นแบบอย่างแก่ชาวบ้าน เพราะท่านคาดหวังว่าเกษตรธรรมชาติจะเป็นหนทางลดต้นทุนการทำนาของชาวบ้าน และเป็นเกษตรที่เอื้อต่อสุขภาพ แต่เมื่อชาวบ้านที่ทดลองทำร้องเรียนกับท่านว่าลักษณะภูมิศาสตร์ภาคอีสานไม่เหมาะกับการทำเกษตรธรรมชาติ ท่านจึงได้ แนะนำให้ชาวบ้านเปลี่ยนรูปแบบการทำนาเป็น “เกษตรผสมผสาน” แทน

หลังกลับจากการเข้าร่วมประชุมที่มหาจุฬาลงกรณ์ราชวิทยาลัย ในปี พ.ศ. 2534 หลวงพ่อได้ตั้งกลุ่ม “สังฆอาสาพัฒนา” ขึ้นมาเพื่อทำงานพัฒนา เช่น จัดคณะพระภิกษุหนุ่มออกเทศน์อบรมศีลธรรมแก่เด็กนักเรียน จัดพิธี “บวชป่า” อนุรักษ์ป่าไม้บริเวณป่าคอนปู่ตาและป่าสาธารณะของหมู่บ้าน ตอนกลางคืนเทศน์เรื่องคุณค่าของป่า พอดอนเข้าก็ร่วมกับชาวบ้านปลูกป่าและทำพิธีบวชป่า การเกิดขึ้นของกลุ่มสังฆอาสาพัฒนาช่วยสนับสนุนการเคลื่อนงานพัฒนาของกลุ่มองค์กรชาวบ้านอย่างมาก ที่สำคัญสร้างให้เกิดพระสงฆ์นักพัฒนากระจายตัวอยู่ตามพื้นที่ต่างๆ รอบอำเภอ โดยมีหลวงพ่อบริหารเป็นแบบอย่างที่ดี

เมื่อชาวบ้านโคกพัฒนาเรื่องพื้นความฝันการมีโรงสีข้าวของชาวบ้านขึ้นอีกครั้ง หลวงพ่อบริหารเป็นหนึ่งในแกนนำที่ร่วมออกตระเวนชี้แจงระดมหุ้นตามหมู่บ้านต่างๆอย่างไม่รู้จักเหน็ดเหนื่อย พร้อมทั้งสนับสนุนค่าใช้จ่ายบางส่วนแก่ชาวบ้านไปศึกษาดูงานธุรกิจโรงสีข้าว ขณะดำเนินการก่อสร้างชาวบ้านก็ได้อาศัยบารมีของท่านเป็นเกราะป้องกันเจ้าหน้าที่ฝ่ายปกครองที่เข้ามาสอดส่องพฤติกรรมเป็นระยะ จนสร้างโรงสีข้าวแล้วเสร็จ

ปัจจุบันด้วยปัญหาด้านสุขภาพ ทำให้ท่านลดบทบาทแก่นนำผู้ริเริ่ม ผู้นำพาชาวบ้านเคลื่อนงานพัฒนาเหมือนในอดีต แต่ได้มอบหมายให้ ชัย หลานชายผู้จัดการศูนย์สมุนไพรวัดท่าสูงรับหน้าที่ในส่วนนี้ อย่างไรก็ตาม หลวงพ่อคำพายังคงเป็นเนื่อานาญของชาวบ้านไม่เปลี่ยนแปลง เป็นที่ปรึกษา ที่ฟังยามยาก ยามทุกข์ใจของชาวบ้านทุกเรื่อง รวมทั้งเฝ้ามองความเป็นไปของหมู่บ้านอย่างไม่คาดสายตา คอยเฝ้าระวังบุคคลที่จะอาศัยชาวบ้านเป็นฐานแสวงหาผลประโยชน์ส่วนตัว

อาตมาเป็นหนีชาวบ้าน กินข้าว กินปลาชาวบ้านมาสี่สิบพรรษาแล้ว เห็นปัญหาญาติพี่น้องถูกพ่อค้าโกง ตกเป็นเครื่องมือเจ้านาย อาตมาจะอยู่เลยได้อย่างไร มีแต่คนคอยขี้งหาผลประโยชน์จากชาวบ้าน อาตมามักบอกอยู่เสมอว่าใครจะมาใหญ่เหนือชาวบ้านไม่ได้ ไม่งั้นเจอดี

อัน จากวิศวกรสู่เส้นทางนักพัฒนาองค์กรเอกชน

อัน เป็นคนบ้านโคกพัฒนาเกิดในครอบครัวชาวนา เป็นพี่คนโตในจำนวนพี่น้อง 3 คน ตอนเป็นเด็กครอบครัวของอันจัดได้ว่ามีฐานะยากจนครอบครัวหนึ่งในหมู่บ้าน เนื่องจากแม่ของอันต้องรับภาระดูแลน้องๆ (น้ำของอัน) พร้อมกันไปด้วยเพราะพ่อแม่เสียชีวิตตั้งแต่เด็ก ทำให้พ่อกับแม่ของอันต้องรับจ้างสารพัดเพื่อให้ได้เงินมาจุนเจือครอบครัว ความทุกข์ยากเหน็ดเหนื่อยของแม่เป็นแรงผลักดันให้อันและน้องๆ มุ่งมั่นตั้งใจเรียนหนังสือ จนผลการเรียนอยู่ในระดับดีทุกคน

หมู่บ้านโคกพัฒนา ช่วงเวลาประมาณปี พ.ศ. 2529 ถึง 2534 เป็นช่วงแรกที่หมู่บ้านได้รู้จักและเริ่มเคลื่อนงานพัฒนาร่วมกับองค์กรพัฒนาเอกชน บ้านของอัน เป็นอีกแห่งหนึ่งที่ได้รับโอกาสเป็นสถานที่พักพิงเจ้าหน้าที่องค์กรพัฒนาเอกชน อันจึงสนิทสนมกับเจ้าหน้าที่มากกว่าเด็กคนอื่นในหมู่บ้าน ออกติดตามเจ้าหน้าที่ไปทำงานด้านสมุนไพรรังหมู่บ้านใกล้เคียงเป็นประจำ คอยสังเกตและซึมซับรับเอาอุดมการณ์การทำงาน กว่าจะรู้ตัว อัน ก็พบว่าหลงไหลการทำงานขององค์กรพัฒนาเอกชน ที่แฝงอุดมคติการทำงานเสียสละเพื่อท้องถิ่นชนบทยากจะถอนตัว อันจึงเก็บความฝันและตั้งใจว่าถ้ามีโอกาสจะขอทำงานเป็นเจ้าหน้าที่องค์กรพัฒนาเอกชน ช่วยเหลือชาวบ้านเคลื่อนงานพัฒนาตามชนบทห่างไกล

หลังจบมัธยมปลาย อัน สอบติดคณะวิศวกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยที่กรุงเทพฯ แต่เนื่องจากฐานะทางบ้านไม่สู้จะดีนัก พ่อกับแม่ของอันจึงตัดสินใจอพยพครอบครัวลงมาขายอาหารอีสานที่กรุงเทพฯ เพื่อส่งเสียอันและน้องๆ โดยขอเช่าบ้านญาติเป็นที่พักอาศัย วันหยุดอันก็จะไปช่วยแม่เข็นรถเข็นขายอาหารอีสาน พร้อมกับเรียนหนังสือไปด้วย

หลังจบการศึกษา พ่อกับแม่ต้องการให้อันสมัครสอบบรรจุเป็นข้าราชการเหมือนกับน้องสาวและน้องชาย (น้องสาวอันเป็นครู ส่วนน้องชายเป็นเจ้าหน้าที่สาธารณสุข) เพราะคิดว่าเป็นอาชีพที่มั่นคง แต่ดูเหมือนอุดมการณ์การทำงานเพื่อท้องถิ่นบ้านเกิด ซึ่งเกิดจากการได้คลุกคลีร่วมซึมซับรับรู้การทำงาน

กับนักพัฒนาองค์กรเอกชนตั้งแต่วัยเด็ก ยังไม่ได้จางหายไปจากจิตใจของอันแต่อย่างใด อันจึงมุ่งหน้ากลับสู่หมู่บ้านหลังเรียนจบทันที โดยเริ่มงานแรกกับเจ้าหน้าที่มูลนิธิสุภาพไทย ที่ศูนย์สมุนไพรวัดท่าสูง ของหลวงพ่อคำพา รับผิดชอบการส่งเสริมงานสมุนไพรรักษาและเกษตรกรรมยั่งยืน จนปี 2543 ได้ย้ายมาทำงานเป็นผู้ประสานงาน “โครงการนำร่องเพื่อพัฒนาเกษตรกรรมยั่งยืน ของเกษตรกรรายย่อย” จนถึงปัจจุบัน

อัน ไม่ปฏิเสธว่านักพัฒนาองค์กรพัฒนาเอกชน รวมทั้งแกนนำชาวบ้านรุ่นพ่อแม่มีอิทธิพลทางความคิดเป็นแบบอย่างการทำงานที่ดี และสร้างแรงบันดาลใจให้เกิดความมุ่งมั่น ชัดเจนบนวิถีที่เธอเลือกเดิน เราชัดเจนตั้งแต่เรียนจบแล้วว่า งานราชการไม่เหมาะกับเราแน่ พี่น้อย พี่อนุชาติ (เจ้าหน้าที่โครงการสมุนไพรรักษาเพื่อการพัฒนาตนเอง) ถือเป็นแรงบันดาลใจของเรากว่าใคร ตอนเด็กเราจะเห็นคนพวกนี้มาช่วยชาวบ้านทำงานพัฒนาตลอด สมัยก่อนเวลาพวกเขาผู้ใหญ่ อย่างพ่อขวัญ พ่อประชา พ่อสี ประชุมกัน มีเรานี่แหละเด็กสุดที่ร่วมนั่งฟังในวงสนทนา

อัน เป็นแกนนำคนหนุ่มสาวของหมู่บ้านที่แกนนำชาวบ้านรุ่นบุกเบิกภาคภูมิใจอย่างมาก เพราะอย่างน้อยการทำงานเสียสละเพื่อพัฒนาท้องถิ่นบ้านเกิดตลอดระยะเวลาอันยาวนาน ได้สร้างแรงบันดาลใจ เป็นตัวอย่างให้แก่คนรุ่นใหม่ของหมู่บ้านเจริญรอยตาม และอัน เป็นคนที่แกนนำรุ่นก่อนฝากความหวังการรับช่วงสืบสานอุดมการณ์งานพัฒนาหมู่บ้านต่อไปมากที่สุด

จากประวัติชีวิตแกนนำหมู่บ้าน หรือตัวละครทำการ (Actors) ที่เข้ามาแปลงทุนทางสังคมลักษณะเชิงโครงสร้างที่ดำรงอยู่ในหมู่บ้านจนเกิดเป็นภาคปฏิบัติการขึ้นมา นั่น เราจะพบลักษณะและบทบาทหน้าที่ที่คล้ายคลึงกันเป็นอย่างมากของตัวละครทำการ 3 คน ทั้งพ่อขวัญ แกนนำชาวบ้านรุ่นบุกเบิกที่มุ่งมั่นทำงานพิสูจน์ตนเองจนชาวบ้านให้การยอมรับ หลวงพ่อคำพา แกนนำพระสงฆ์ผู้มุ่งมั่นคิดจะมอบชีวิตใหม่ที่ดีขึ้นแก่ญาติโยม และอัน แกนนำรุ่นใหม่ของหมู่บ้าน ผลผลิตจากการบ่มเพาะอุดมการณ์พัฒนาจากนักพัฒนาองค์กรเอกชน และแบบอย่างที่ดีจากแกนนำรุ่นบุกเบิก

พ่อขวัญ เข้าสู่เส้นทางนักพัฒนาหมู่บ้านตั้งแต่วัยหนุ่มจากการรู้เห็นความทุกข์ยากของญาติพี่น้อง อีกทั้งมีสถานภาพทางสังคม เศรษฐกิจ ใกล้เคียงกับชาวบ้าน และเผชิญปัญหาอย่างเดียวกันทำให้เข้าใจสภาพความต้องการของชาวบ้านเป็นอย่างดี แม้ในช่วงแรกจะถูกกีดกันจากผู้นำทางการของหมู่บ้าน แต่การทำงานพิสูจน์ตนเองเรื่อยมาก็สร้างการยอมรับ สรรพจากชาวบ้านในเวลาต่อมา

หลวงพ่อคำพา แตกต่างจากพ่อขวัญเล็กน้อยตรงที่มีความเป็นผู้นำด้านศรัทธาเป็นทุนเดิม ประกอบกับเป็นพระสงฆ์ในยุคสมัยที่วัดยังเป็นศูนย์กลางของหมู่บ้าน สถาบันพระสงฆ์จึงใกล้ชิดอย่างมากกับชาวบ้าน นอกจากจะทำหน้าที่ที่พึงทางใจและเป็นสถาบันที่เอื้ออำนวยบริการทางศาสนกิจ ยังทำหน้าที่ให้บริการอื่นๆ ที่กลไกของรัฐเข้าไปให้บริการไม่ทั่วถึงอีกด้วย เมื่อญาติโยมซึ่งก็คือญาติพี่น้อง

ประสบเหตุเดือดร้อน หลวงพ่อ ผู้นำด้านปัญญาจึงถือเป็นหน้าที่หลักต้องเข้ามาช่วยเหลือแก้ไขปัญหา ร่วมกับชาวบ้าน โดยถือเอาความทุกข์ยากของชาวบ้านเป็นเสมือนความทุกข์ยากของตนด้วย ความสัมพันธ์ระหว่างหลวงพ่อกับชาวบ้านจึงผูกพันกันอย่างมาก ทั้งเป็นเหตุผลสำคัญสนับสนุนให้หลวงพ่อดำรงความเป็นผู้นำด้านศรัทธา และที่พึ่งพาของญาติโยมอย่างมั่นคงสืบมา

ส่วนอื่น แม้จะไม่ได้เผชิญสภาพปัญหาอย่างเดียวกันกับที่ชาวบ้านประสบเหมือนกับพ่อขวัญ แต่อุดมการณ์เพื่อผู้ทุกข์ยากที่บ่มเพาะรับเอาเป็นอุดมคติส่วนตัว ก็เป็นเหตุผลสำคัญที่ทำให้ตัดสินใจละทิ้งงานการที่มั่นคง เลือกลงมือชีวิตที่ท้าทายต่อการถูกตั้งคำถาม โดยเฉพาะความไม่เข้าใจของชาวบ้านที่ว่าทำไมคนรุ่นใหม่การศึกษาสูงถึงเลือกกลับมาทำงานอยู่ในหมู่บ้าน ไม่ไปทำงานราชการ อาชีพที่ชาวบ้านคิดว่ามีเกียรติ มีความมั่นคง ผู้คนนับถือ ค่านิยมของชาวบ้านคอยบั่นทอนกำลังใจแก่นำรุ่นใหม่รวมทั้งอันเป็นระยะ ตลอดจนปัญหาจากการที่ครอบครัวไม่สนับสนุน อย่างไรก็ตาม การที่แก่นนำชาวบ้านรุ่นบุกเบิกและนักพัฒนาองค์กรเอกชน เปิดโอกาสให้อันและแก่นนำรุ่นใหม่ของหมู่บ้านรับผิดชอบงานสำคัญ ถือเป็นการสร้างการยอมรับจากชาวบ้านด้วยผลงานการปฏิบัติจริง ที่สำคัญการจัดสภาพแวดล้อมให้อื้ออานวยต่อการที่คนหนุ่มสาวสามารถทำงานอยู่ภายในชุมชนได้โดยไม่ต้องเกรงคำครหา ทั้งเรื่องรายได้ที่เหมาะสม การมีกลุ่มเพื่อนพ้องคนทำงานพัฒนารุ่นใหม่ ไม่ใช่ทำงานคนเดียว สิ่งต่างๆ เหล่านี้เป็นการจัดสภาพแวดล้อมให้เหมาะสมเพื่อสร้างแก่นนำรุ่นใหม่ของชุมชน

การมีฐานเครือข่ายในหมู่บ้านที่แน่นแฟ้นคอยสนับสนุน เป็นอีกเหตุผลสำคัญที่เอื้อต่อการดำรงบทบาทของแก่นนำ หรือตัวกระทำการ แม้พ่อขวัญจะมีสายเครือญาติของตนเองไม่มาก แต่ก็ได้อาศัยญาติฝ่ายภรรยาเป็นฐานอำนาจสำคัญ กิจกรรมพัฒนาที่พ่อขวัญริเริ่มจึงมักเริ่มต้นในหมู่เครือญาติที่มีความไว้วางใจกันเป็นทุนเดิม ก่อนจะขยายออกไปยังต่างสายญาติหรือผู้ที่สนใจ

หลวงพ่อกำพา นามสกุลเดิมก่อนบวช คือ บุญมาก ส่วนแม่นามสกุลเดิม คือ อภัย ทั้งสองนามสกุลเป็นของอดีตผู้นำการก่อตั้งหมู่บ้าน หลวงพ่อจึงมีสายเครือญาติกว้างขวางทั้งที่บ้านท่าสูง และบ้านโคกพัฒนา กิจกรรมพัฒนาที่หลวงพ่อริเริ่มก็มักจะมีอาสาสมัครโยมที่เป็นเครือญาติช่วยงานมาตลอด เช่น การดูแลสวนสมุนไพรภายในวัด การต้อนรับคณะบุคคลที่มาเยี่ยมชมเรียนดูงาน การออกค่าใช้จ่ายให้ญาติทดลองทำเกษตรธรรมชาติเป็นตัวอย่างแก่ชาวบ้าน

นอกจากนั้น การมีเครือข่ายทางสังคม หรือเครือข่ายความสัมพันธ์ที่ขยายขอบเขตกว้างขวางออกไปนอกหมู่บ้าน เป็นอีกปัจจัยหนึ่งที่ช่วยส่งเสริมให้แก่นนำ หรือตัวกระทำการสามารถแปลงทุนทางสังคมลักษณะเชิงโครงสร้างออกมาเป็นภาคปฏิบัติการได้ดี เครือข่ายของพ่อขวัญ เริ่มต้นจากการที่ออกไปช่วยให้คำปรึกษา ช่วยแก้ไขปัญหาก็กับหมู่บ้านที่รับแนวคิดสหกรณ์ร้านค้าไปทำแล้วประสบปัญหาจนร้านค้าเหล่านั้นสามารถเปิดดำเนินการถึงปัจจุบัน การเกิดขึ้นของ “ชมรมหมอยาพื้นบ้านและผู้สนใจสมุนไพร” นับเป็นจุดเริ่มต้นการสร้างเครือข่ายความสัมพันธ์ และเครือข่ายการช่วยเหลือระหว่างชาวบ้าน

ด้วยกันเอง อีกทั้งหลายกิจกรรมของทางชมรมได้ช่วยสร้างความผูกพันส่วนตัวระหว่างแกนนำชาวบ้าน แม้ปัจจุบันชมรมจะได้ยุติบทบาทลงไป แต่แกนนำชาวบ้านที่ร่วมเคลื่อนไหวงานพัฒนาในนามชมรมก็ยังคงติดต่อช่วยเหลือพึ่งพากันมาโดยตลอด ตัวอย่างเช่น เมื่อครั้งที่ศิระดมหุ้นสร้างโรงสีข้าว สถานที่แรกของการเดินทางไปชี้แจงระดมหุ้นก็คือหมู่บ้านต่างๆ ที่เป็นเครือข่ายพันธมิตรช่วยเหลือเกื้อกูลกันมา เมื่อโรงสีข้าวเปิดดำเนินการ มีชื่อเสียงเป็นที่รู้จัก มีคณะดูงานจากทั่วประเทศเดินทางมาร่วมแลกเปลี่ยนเรียนรู้ เครือข่ายทางสังคมของพ่อขวัญก็ยิ่งขยายกว้างขวางออกไป นำมาซึ่งการช่วยเหลือสนับสนุนด้านวิชาการ เงินงบประมาณ และเป็นพันธมิตรเคลื่อนไหวงานพัฒนาร่วมกัน

จากการที่หลวงพ่อดำพาเป็นพระนักเทศน์ เวลาทีมงานบุญท้องถิ่นมักได้รับนิมนต์ไปร่วมเทศน์ตามหมู่บ้านต่างๆ ทำให้มีญาติโยมที่เคารพเลื่อมใสจำนวนหนึ่ง และการที่หลวงพ่อดำเป็นพระอุปัชฌาย์ทำให้มีลูกศิษย์ที่หลวงพ่อดำพาให้กระจายอยู่ตามหมู่บ้านต่างๆอีกจำนวนหนึ่ง ประกอบกับการที่ได้ชื่อว่าเป็นพระนักพัฒนา ทำให้มีนักวิชาการทั้งไทยและต่างประเทศตลอดจนหน่วยงานต่างๆ สนใจเดินทางมาร่วมแลกเปลี่ยนเรียนรู้ ถวายตัวเป็นลูกศิษย์กับหลวงพ่อดำเป็นประจำ กลุ่มเครือข่ายที่หลากหลายของหลวงพ่อดำมีส่วนช่วยเหลือสนับสนุนเวลาที่หลวงพ่อดำริเริ่มจัดกิจกรรมพัฒนาขึ้นมา

เครือข่ายทางสังคมของอันเป็นนักพัฒนาองค์กรเอกชนด้วยกันเอง และแกนนำจากต่างหมู่บ้านที่อันลงไปช่วยเหลืองานพัฒนา ความช่วยเหลือที่ได้รับจะเป็นในลักษณะวิชาการความรู้ และการเป็นพันธมิตรระหว่างองค์กร

จะเห็นได้ว่า แกนนำหรือตัวกระทำการ เป็นทั้งผู้ชักนำเครือข่ายทางสังคมเข้ามาสู่หมู่บ้าน และเป็นผู้ทำหน้าที่รักษาสายสัมพันธ์อันดีระหว่างหมู่บ้านกับเครือข่ายไว้ ที่สำคัญ แกนนำชาวบ้านเหล่านี้เป็นทุนทางสังคมที่สำคัญของหมู่บ้านด้วย และการสร้างทุนทางสังคมประเภทแกนนำ จำเป็นต้องอาศัยระยะเวลาในการสั่งสม บ่มเพาะ พัฒนา ผ่านปฏิบัติการทางสังคมในลักษณะการเคลื่อนไหวงานพัฒนาอย่างต่อเนื่อง ทั้งการร่วมทำงานกับชาวบ้านและกับคนจากภายนอกหมู่บ้าน รวมทั้งประวัติศาสตร์ชุมชนก็มีส่วนหล่อหลอมให้แกนนำชาวบ้านมีจิตสำนึกทางการเมืองสูง และจากตัวอย่างของอัน แสดงให้เห็นว่า ทุนทางสังคมประเภทแกนนำ หรือตัวกระทำการ สามารถผลิตซ้ำใหม่ได้อยู่เรื่อยๆ หากสภาพภายในหมู่บ้านเอื้ออำนวย อีกทั้งการได้รับสนับสนุนจากเครือข่ายภายนอกหมู่บ้านอีกทางหนึ่ง

หัวข้อต่อไป จะนำเสนอภาคปฏิบัติการของทุนทางสังคม ซึ่งเกิดจากการที่ตัวกระทำการ หรือแกนนำชาวบ้าน ทั้งแกนนำรุ่นบุกเบิก แกนนำรุ่นใหม่ และแกนนำพระสงฆ์ ตลอดจนแกนนำจากภายนอกหมู่บ้าน เข้ามาจัดการแปลงทุนทางสังคมที่ดำรงอยู่ในหมู่บ้านในลักษณะเชิงโครงสร้าง ว่าแสดงปฏิบัติการออกมาในลักษณะใดบ้าง และใช้กลไกอะไรช่วยในการแปลงทุนทางสังคมลักษณะเชิงโครงสร้างออกมาเป็นภาคปฏิบัติการ

5.2 ชมรมรักษัษธรรมชาติ: ภาคปฏิบัติการทุนทางสังคม

กำเนิดชมรมรักษัษธรรมชาติ

หลังการกลับไปของ มาซาโนบุ ฟูกุโอะกะ นักเกษตรธรรมชาติชาวญี่ปุ่น คณะติดตามส่วนหนึ่งจาก “โครงการสมุนไพรรักษาตัวเอง” “มูลนิธิโกมล คีมทอง” และ “มูลนิธิเด็ก” เกิดความคิดที่ต้องการบริโภคและจำหน่ายข้าวธรรมชาติ จึงได้ร่วมกันก่อตั้ง “ชมรมเพื่อนธรรมชาติ” โดยมีวัตถุประสงค์ส่งเสริมการทำนาธรรมชาติ และจัดจำหน่ายข้าวปลอดสารพิษและสารเคมี วันที่ 22 ตุลาคม 2533 ชมรมเพื่อนธรรมชาติประชุมกับชาวบ้าน เรื่องการซื้อข้าวหอมมะลิปลอดสารพิษและสารเคมี การสนทนาในคืนนั้นค้างค้ำถามไ้กับชาวบ้านว่า ถ้าจะได้ข้าวปลอดสารพิษ ชาวบ้านจะต้องมีโรงสีเองไหม รุ่งเช้าชาวบ้านให้คำตอบกับเจ้าหน้าที่ว่า พวกเขาได้ตัดสินใจกันแล้วว่า จะรื้อฟื้นความฝันการสร้างโรงสีข้าวขึ้นอีกครั้ง เพื่อผลิตข้าวปลอดสารพิษไว้บริโภค และแก้ปัญหาการถูกพ่อค้าข้าวโกงราคา หลังจากล้มเลิกความคิดไปเมื่อปี 2525 เนื่องจากสถานการณ์ทางการเมืองไม่เอื้ออำนวย ประกอบกับชาวบ้านมั่นใจว่า ประสิทธิภาพการรวมกลุ่มเคลื่อนไหวพัฒนาอย่างต่อเนื่องของหมู่บ้าน อีกทั้งการมีนักพัฒนาองค์กรเอกชนเป็นที่ปรึกษา คอยสนับสนุน โครงการโรงสีข้าวของชาวบ้านย่อมแล้วเสร็จอย่างแน่นอน

หนึ่งสัปดาห์ต่อมา กลุ่มแกนนำและพระสงฆ์นักพัฒนา ออกระดมทุนจากชาวบ้านและหมู่บ้านใกล้เคียง มีชาวบ้านจาก 5 หมู่บ้านลงชื่อเป็นเจ้าของหุ้น พร้อมกับปลดปล่อยข้าวจากเจ้าหน้าที่บ้านเมืองว่า หมู่บ้านคอมมิวนิสต์จะสร้างโรงสีข้าว ชาวบ้านอย่าหลงเชื่อ เกรงจะถูกหลอก เมื่อข้อกล่าวหาถึงหูชาวบ้าน กลับเป็นตัวเร่งเร้าให้ชาวบ้านร่วมมือช่วยกันระดมทุน เพื่อต้องการพิสูจน์ให้เจ้าหน้าที่รัฐเห็นว่า เป้าหมายของการระดมทุนสร้างโรงสีข้าว เพียงเพื่อแก้ปัญหาการถูกพ่อค้าข้าวโกงราคา ไม่ใช่เพื่อปลุกฝังอุดมการณ์ต่ออำนาจรัฐแต่อย่างใด

กลุ่มแกนนำจึงต่อสู้กับข้าวลืออย่างหนักด้วยการออกตระเวนชี้แจงตามหมู่บ้านที่เคยไปช่วยเหลือ ให้คำปรึกษาในการก่อตั้งสหกรณ์ร้านค้าและในหมู่บ้านที่มีอดีตแกนนำชมรมหมอยาพื้นบ้านฯ ซึ่งมีความสนิทสนมเป็นการส่วนตัว แกนนำคนหนึ่งถึงกับยั่วว่า โครงการนี้ล้มไม่ได้ เลิกไม่ได้ ถ้าหากว่า ไม่มีการสร้างโรงสี ผมต้องหาหมู่บ้านใหม่อยู่ ผมอยู่หมู่บ้านนี้ไม่ได้แน่

สัญญาณเอาจริงของชาวบ้านเกิดขึ้นอย่างรวดเร็ว ทั้งๆที่ไม่มีความรู้เกี่ยวกับการสร้างโรงสีข้าวที่สำคัญไม่มีทุน จึงได้ออกตระเวนหาความรู้ด้วยการดูงานตามโรงสีต่างๆ จนได้ข้อสรุปคร่าวๆว่า การทำโรงสีข้าวตามขนาดที่ต้องการ จะต้องมีเงินทุนประมาณ 500,000 บาท สำหรับเครื่องและโรงเรือน และจะต้องมีเงินทุนสำรองซื้อข้าว 300,000 บาท รวมเป็นทุนใช้จ่ายเริ่มต้น 800,000 บาท ในขณะที่การระดมทุนจากชาวบ้านทำได้เพียงแสนกว่าบาท ทุนจำนวนเจ็ดแสนบาทจึงต้องหาจากภายนอกชุมชน แต่

ในที่สุดด้วยความพยายามอย่างเต็มที่ที่สามารถระดมทุนได้ทั้งหมด 300,000 บาท เป็นทุนของชาวบ้าน 100,000 บาท และเป็นของคนจากกรุงเทพฯ 200,000 บาท

ด้วยทุนเพียงเท่านั้นและเมื่อสอบถามถึงความรู้การบริหารงานธุรกิจโรงสีข้าว ยิ่งเพิ่มความหวั่นไหวในความเสี่ยงของการลงทุน การทำโรงสีจึงถูกทบทวนและตัดทอนจากชาวบ้านด้วยตัวเอง และเจ้าของเงินหุ้น แม้จะถูกตัดทอนอย่างไรแต่กลุ่มแกนนำก็ไม่ย่อท้อ ยังมีความเชื่อว่าการแก้ปัญหาต้องทำทีละเรื่อง ขณะนี้มีปัญหาเรื่องทุนก็แก้ปัญหาเรื่องทุนก่อน เรื่องอื่นเอาไว้ก่อน โดยแกนนำใช้วิธีการแก้ไขปัญหาเรื่องทุนบนความเชื่อว่า ต้องสร้างตัวโรงสีให้เห็นก่อน แล้วเงินทุนจะมา ด้วยความเชื่อดังนี้ กลุ่มแกนนำตัดสินใจเดินหน้าสร้างโรงสีทันทีด้วยเงินเพียงสามแสนบาท

ขณะที่ช่างเตรียมเครื่องยนต์โรงสี กลุ่มแกนนำก็ระดมสมาชิกสร้างโรงเรือน สมาชิกบางส่วนนำเสาไม้ กระดาน แรงงานตนเองมาร่วมโดยคิดราคาเป็นค่าหุ้น แต่การหาทุนเพิ่มจากชาวบ้านไม่เป็นไปตามที่คาดไว้รายจ่ายมากกว่าทุนที่มี ปัญหาการเงินจึงปะทุหนักขึ้น กลุ่มแกนนำขอความช่วยเหลือจากมูลนิธิเด็ก แต่มูลนิธิก็ไม่สามารถช่วยทางตรงได้เนื่องจากการทำโรงสีอยู่เหนือขอบข่ายงาน ในที่สุดจึงเจรจาเป็นการซื้อขายข้าวสารล่วงหน้า จำนวนเงิน 200,000 บาท และด้วยวิธีการซื้อขายข้าวสารล่วงหน้านี้ โครงการสมุนไพรรักษาตนเองจึงอนุมัติเงิน 200,000 บาท เช่นกัน

ภาวะทุนเริ่มต้นจำนวน 800,000 บาท จึงคลี่คลาย เมื่อสามารถรวบรวมทุนจากหุ้นและจากการขายข้าวสารล่วงหน้า จำนวนทั้งสิ้น 700,000 บาท โรงสีข้าวจึงสร้างได้สำเร็จและเริ่มดำเนินการได้ในเดือนสิงหาคม พ.ศ. 2534 ชาวบ้านพร้อมใจกันตั้งชื่อโรงสีข้าวของพวกเขาว่า “โรงสีข้าวชมรมรักษัธรรมชาติ” เพื่อเป็นเครื่องหมายแสดงแก่สังคมว่าโรงสีข้าวแห่งนี้สีข้าวที่มาจากปลูกโดยไม่ทำลายธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม พร้อมกับตั้ง “ชมรมรักษัธรรมชาติ” เป็นองค์กรหลักเคลื่อนไหวกิจกรรมพัฒนาของหมู่บ้านในคราวเดียวกัน โดยอาศัยแนวคิดการพึ่งตนเอง หรือเฮ็ดอยู่ เฮ็ดกิน เป็นแนวคิดหลักในการเคลื่อนไหวงานพัฒนา รวมทั้งรวมกลุ่ม องค์กรพัฒนา และกิจกรรมการเคลื่อนไหวอันหลากหลายของหมู่บ้านเข้ามาอยู่ภายใต้การควบคุม ดูแล ของชมรมรักษัธรรมชาติ เพื่อให้เกิดความเป็นเอกภาพในการเคลื่อนไหวงานพัฒนาของหมู่บ้าน

แกนนำชาวบ้าน ขอมรับว่า ความจริงแล้ว พวกเขาก็ไม่ใช่ว่าจะทำกันเองตามลำพัง หากได้รับความช่วยเหลือ สนับสนุนมากมายจากภาคเอกชนและภาครัฐ ทั้งระดับองค์กรและระดับบุคคล และจากประสบการณ์การเคลื่อนไหวงานพัฒนา พวกเขาพบว่า ความช่วยเหลือต่างๆจะมีขึ้นเมื่อชาวบ้านได้เริ่มต้นทำกันเองก่อน พิสูจน์ถึงความมุ่งมั่นให้คนภายนอกเห็นก่อน ยิ่งงานคืบหน้าไปมากเท่าใด ความช่วยเหลือต่างๆ ก็ยิ่งหลั่งไหลเข้ามามากขึ้น

รวมเวลา 10 เดือน นับแต่การประชุมในเดือนตุลาคม 2533 ด้วยจิตใจมุ่งมั่นเพื่อการพึ่งตนเองเป็นพลังผลักดัน ความฝันอันยาวนานในการเป็นเจ้าของโรงสีของชาวบ้านก็ได้กลายเป็นความจริง ครั้ง

หนึ่งหลังกลับจากการศึกษาการทำโรงสีข้าวพระราชทานที่จังหวัดอ่างทอง แกนนำหมู่บ้านได้เล่าถึงการไปกราบพระแก้วมรกตว่า พอมาถึงกรุงเทพฯ พวกผมได้ไปกราบพระแก้วมรกต กราบเสร็จ ผมได้ถามถึงข้อริษฐานของแต่ละคน ปรากฏว่า ข้อสันนิษฐานตรงกัน คือ ขอให้ทำโรงสีสำเร็จ⁴

หากพิจารณาประวัติศาสตร์การต่อสู้ดิ้นรนเพื่อยกระดับคุณภาพชีวิตของชาวบ้านโคกพัฒนา จะเห็นว่ามีการพัฒนาอย่างต่อเนื่องยาวนาน โดยเน้นแนวคิด “การพึ่งตนเอง” หรือ “เฮ็ดอยู่ เฮ็ดกิน” ที่ให้ความสำคัญกับคุณค่าท้องถิ่น ความเป็นชุมชน เน้นการรวมกลุ่มช่วยเหลือพึ่งพากัน มากกว่าการรอคอยความช่วยเหลือจัดการจากเจ้าหน้าที่บ้านเมือง ดังนั้น “ชมรมรักษัธรรมชาติ” ถือเป็นจุดคลี่คลายพัฒนาการการรวมกลุ่มพัฒนาของชาวบ้านเพราะสามารถผสมผสานความจำเป็นพื้นฐานทั้งมิติด้านสุขภาพ เศรษฐกิจ สังคม และสิ่งแวดล้อม รวมไปถึงกระบวนการเคลื่อนไหวเดียวกันอย่างค่อนข้างลงตัว วัตถุประสงค์เมื่อแรกก่อตั้งชมรมฯ ทั้ง 5 ข้อสนับสนุนคำกล่าวข้างต้นได้เป็นอย่างดี

1. เพื่อส่งเสริมให้เกษตรกรทำนาโดยไม่ใช้สารพิษและสารเคมี ที่คำนึงถึงสุขภาพและความปลอดภัยทั้งผู้ผลิต ผู้บริโภคและสิ่งแวดล้อม

2. เพื่อส่งเสริมให้เกษตรกรปรับเปลี่ยนระบบการผลิตเป็นการผลิตที่หลากหลาย

3. เพื่อเป็นกลไกในการรับซื้อและแปรรูปข้าวเปลือกจากชาวนาด้วยความเป็นธรรม

4. เพื่อเป็นกิจกรรมที่เอื้อให้เกิดการเรียนรู้ในการทำงาน การบริหารจัดการธุรกิจและการแก้ไขปัญหาในชุมชน

5. เพื่อส่งเสริมการรวมกลุ่มของชาวบ้าน อันเป็นปัจจัยที่ทำให้ชุมชนเข้มแข็งและพึ่งตนเองได้

และจากปรากฏการณ์การต่อสู้ดิ้นรนของชาวบ้านโคกพัฒนาจนได้มาซึ่งโรงสีข้าวของพวกเขา พออธิบายการก่อเกิดและลักษณะองค์กรของชมรมรักษัธรรมชาติ ได้ดังนี้

1. ขบวนการเคลื่อนไหวมีจุดริเริ่ม (Entry Point) จากประเด็นปัญหาที่เกี่ยวข้องกับวิถีชีวิตของคนในชุมชนทั้งประเด็นปัญหาด้านสุขภาพ เศรษฐกิจ สังคม และสิ่งแวดล้อม โดยใช้ประเด็นที่เกี่ยวกับสุขภาพ คือ การทำเกษตรเอื้อต่อสุขภาพเป็นประเด็นร่วม การเกิดขึ้นของชมรมฯ จึงสอดคล้องกับความต้องการและค่านิยมของคนส่วนใหญ่ รวมทั้งรับใช้ความจำเป็นพื้นฐานของชุมชน ความรู้สี่ก้าวร่วมการเป็นเจ้าของจึงมีค่อนข้างสูง

2. “ชมรมรักษัธรรมชาติ” เป็นองค์กรที่เกิดขึ้นตามสภาพปัญหาของท้องถิ่น มีพัฒนาการตามธรรมชาติ ที่ค่อยๆ เติบโตจากการเรียนรู้ สังคมประสพการณ์จากการปฏิบัติร่วมกันอย่างต่อเนื่องในลักษณะสังคมแห่งการเรียนรู้ จึงเป็นองค์กรที่ค่อนข้างมีความมั่นคงแน่นอน และมีวุฒิภาวะ (Certainty

⁴ รายละเอียดบางส่วนของเหตุการณ์จาก นันทิยา หุตานุวัตร, ประสพการณ์และบทเรียนธุรกิจชุมชน: กรณี โรงสีข้าวชมรมรักษัธรรมชาติ (อุบลราชธานี: คณะเกษตรศาสตร์ มหาวิทยาลัยอุบลราชธานี, 2541).

and Maturity) รวมถึงน่าจะมีความยั่งยืนต่อไปในระยะยาว (Sustainability) เนื่องจากไม่ใช่องค์กรแบบจัดตั้ง หรือสั่งการ

3. การเกิดขึ้นของ “ชมรมรักษ์ธรรมชาติ” มีฐานอยู่บนความรัก ความศรัทธา เชื่อมันแนวทางการพึ่งพากันเองระหว่างชาวบ้าน และหมู่บ้านเครือข่าย มากกว่าการรอคอยความช่วยเหลือจากเจ้าหน้าที่บ้านเมือง จึงเป็นขบวนการเคลื่อนไหวรูปแบบใหม่ทางสังคม (New Alternative or New Social Movement) ที่คนท้องถิ่นกล้าลุกขึ้นมากำหนดทิศทางการพัฒนาท้องถิ่นด้วยตนเอง แม้ทิศทางที่มุ่งมั่นจะทวนกระแสทิศทางหลักการพัฒนาประเทศก็ตาม

อย่างไรก็ตาม การเกิดขึ้นของชมรมฯ ก็ไม่ใช่เพื่อช่วงชิงอำนาจการบริหารจัดการจากรัฐในพื้นที่หรือเป็นปรปักษ์กับรัฐ แต่ต้องการสร้างกตึกา หรือกฎเกณฑ์ชุดใหม่ในการดำรงชีวิต ผ่านการสร้างวาทกรรม “การพึ่งตนเอง” หรือ “เฮ็ดอยู่ เฮ็ดกิน” รวมทั้ง ด้วยประสบการณ์ที่สั่งสมจากการเคลื่อนไหวกิจกรรมพัฒนาอย่างต่อเนื่องยาวนาน ได้สร้างบทเรียนว่าความเป็นพันธมิตรกับทุกองค์กรเป็นสิ่งที่ทางชมรมฯ ควรยึดเป็นแนวคิดหลักการเคลื่อนไหวกิจกรรม

สุดท้าย เราพอสรุปการก่อเกิดและลักษณะองค์กรของชมรมรักษ์ธรรมชาติ ได้ว่า

เป็นองค์กรที่เกิดขึ้นจากสภาพปัญหาของท้องถิ่น ไม่ใช่องค์กรแบบจัดตั้ง หรือสั่งการ ขบวนการเคลื่อนไหวมีจุดริเริ่มจากประเด็นปัญหาที่เกี่ยวข้องกับวิถีชีวิตของคนในชุมชนทั้งปัญหาด้านสุขภาพ เศรษฐกิจ สังคม และสิ่งแวดล้อม โดยใช้ประเด็นที่เกี่ยวกับสุขภาพ คือ การทำเกษตรเอื้อต่อสุขภาพเป็นประเด็นร่วม เป็นองค์กรที่มีพัฒนาการตามธรรมชาติ เคลื่อนไหวกิจกรรมอยู่บนฐานของความรัก ความศรัทธา เชื่อมันแนวทางการพึ่งพากันเอง มากกว่าการรอคอยความช่วยเหลือจากรัฐ จึงอาจกล่าวได้ว่าเป็นขบวนการเคลื่อนไหวรูปแบบใหม่ทางสังคม (New Alternative or New Social Movement) กับการที่ชาวบ้านสามารถสร้างกตึกา หรือกฎเกณฑ์ชุดใหม่ในการดำเนินชีวิต ผ่านการสร้างวาทกรรมร่วมของความชุมชน คือ “การพึ่งตนเอง” “เฮ็ดอยู่ เฮ็ดกิน” เพื่อขยายพื้นที่ใหม่ของการต่อสู้ เพิ่มอำนาจการต่อรองต่อสู้ กับอำนาจภายนอกที่กระทำต่อชุมชน

ภาคปฏิบัติการทุนทางสังคม: การแปลงทุนทางสังคมลักษณะเชิงโครงสร้าง

เมื่อพิจารณาการเกิดขึ้นของโรงสีข้าวชุมชนและชมรมรักษ์ธรรมชาติ ตลอดจนการเคลื่อนไหวกิจกรรมพัฒนาที่ผ่านมาของทางชมรมฯ พบว่าสิ่งที่แกนนำชาวบ้านใช้เป็นกลไกช่วยเหลือ สนับสนุนการเคลื่อนไหวกิจกรรมดังกล่าว ก็คือการอาศัยทุนทางสังคมดั้งเดิมของหมู่บ้านที่ดำรงอยู่ในลักษณะเชิงโครงสร้าง 2 ลักษณะ คือ ทุนทางสังคมลักษณะการรับรู้ (cognitive social capital) และทุนทางสังคมลักษณะโครงสร้าง (structural social capital) นั่นเอง (รายละเอียดได้นำเสนอผ่านมาในบทที่ 4 หมู่บ้าน

โลกพัฒนา) หรือกล่าวได้ว่าแกนนำชาวบ้านดำรงบทบาทเป็นตัวกระทำกรที่เข้ามาจัดการแปลงทุนทางสังคมที่มีลักษณะเชิงโครงสร้างของหมู่บ้านที่เล็ดเสมือนไร่ชีวิต ชีวา ไร่ประโยชน์ ออกมาเป็นภาคปฏิบัติกรทุนทางสังคมที่เอื้อต่อการเคลื่อนงานพัฒนาของหมู่บ้าน ทุนทางสังคมดังกล่าว ได้แก่

ระบบคุณค่า ความเชื่อดั้งเดิม การเคารพนับถือผู้อาวุโสของหมู่บ้าน และการเคารพศรัทธาแกนนำหมู่บ้าน โดยเฉพาะแกนนำพระสงฆ์ ถือเป็นค่านิยมที่ชาวบ้านยึดถือปฏิบัติ ตัวอย่างจากเหตุการณ์ระดมทุนก่อสร้างโรงสีช่วงแรก แม้ชาวบ้านจะรู้ว่าแกนนำของพวกเขาไม่มีความรู้ด้านการบริหารจัดการธุรกิจโรงสีข้าวแม้แต่น้อย อีกทั้งมองไม่เห็นหนทางว่าจะหาทุนจำนวน 800,000 บาท เพื่อมาสร้างโรงสีข้าวสำเร็จได้อย่างไร แต่ชาวบ้านก็ยินยอมออกเงินเป็นค่าหุ้นคนละเล็ก คนละน้อย เป็นทุนก่อสร้างเริ่มแรก รวมทั้งชาวบ้านที่ไม่มีเงินได้นำเสาไม้และฝากระดาน ตลอดจนแรงงานตนเองมาร่วมโดยให้แกนนำคิดราคาเป็นค่าหุ้น เพราะชาวบ้านไว้วางใจเห็นว่าหลวงพ่อดำพาพระสงฆ์ที่ชาวบ้านเคารพศรัทธาเป็นประธานกรก่อสร้าง อีกทั้งแกนนำหมู่บ้านที่ชาวบ้านศรัทธาให้การยอมรับเป็นทุนเดิม แสดงถึงความมุ่งมั่นอย่างแท้จริงในการสร้างโรงสีข้าวขึ้นมาเพื่อแก้ไขปัญหาค้าข้าวโกงราคา

บรรทัดฐานของชาวบ้านจะให้การเคารพยกย่องแก่ผู้ใดผู้หนึ่งนั้น พื้นฐานอีกประการมาจากว่าคนผู้นั้นมีความเต็มใจที่จะช่วยเหลือกึ่งกุลหรือแบ่งเบาภาระผู้อื่นมากน้อยเพียงใด การที่แกนนำหมู่บ้านหรือพระสงฆ์จะดำรงบทบาทผู้นำด้านศรัทธาได้นั้น จึงจำเป็นต้องพิสูจน์ตนเองให้ชาวบ้านเห็นว่าเป็นผู้เสียสละกึ่งกุลประโยชน์แก่ส่วนรวมด้วยไม่ใช่อาศัยค่านิยมเพียงด้านเดียว ซึ่งทั้งหลวงพ่อดำพา และแกนนำทั้งหมดของหมู่บ้านก็ได้พิสูจน์ตนเองผ่านการนำพาชาวบ้านเคลื่อนงานพัฒนาอย่างต่อเนื่อง จนชาวบ้านให้การยอมรับนับถือ

ความเคารพนับถือศิบรรพบุรุษของชาวบ้าน แม้จะลดอานุภาพลงพอสมควร แต่ก็ยังช่วยกระชับความรู้สึกผูกพันระหว่างชาวบ้านผ่านความสัมพันธ์เชิงอุดมการณ์ความเป็นญาติพี่น้อง สิ่งนี้เป็นพื้นฐานมโนสำนึกว่าชาวบ้านมีรากเหง้าจากบรรพบุรุษเดียวกัน เป็นทุนทางสังคมเดิมที่สร้างให้เกิดความไว้วางใจระหว่างกัน สำนึกพื้นฐานนี้สามารถสืบย้อนไปถึงเรื่องเล่าประวัติกรอพยพก่อตั้งหมู่บ้าน ซึ่งสร้างให้เกิดสำนึกความเป็นพวกพ้อง และถ้าพิจารณาให้ดีกรที่คณะผู้ก่อตั้งหมู่บ้านตัดสินใจอพยพออกมาสร้างหมู่บ้านแห่งใหม่ด้วยกันนั้น สิ่งทีช่วยให้พวกเขาตัดสินใจมาอยู่ด้วยกันแต่แรกก็คือ “ความไว้วางใจ” ทีมีต่อกันนั่นเอง

ความไว้วางใจระหว่างกันของชาวบ้านผ่านการนับถือศิบรรพบุรุษ ทีขยายขอบเขตออกไปต่างหมู่บ้าน ถือเป็นทุนทางสังคมเดิมทีแกนนำชาวบ้านนำมาแปลงเป็นภาคปฏิบัติกรช่วยเหลือเคลื่อนงานพัฒนาของหมู่บ้านมาโดยตลอดเช่นกัน ตัวอย่างเช่น ตลอดประวัติศาสตร์การพัฒนาของหมู่บ้าน หากแกนนำคิดริเริ่มกิจกรรมการเคลื่อนงานพัฒนาใหม่ๆ หมู่บ้านแรกสุดทีจะไปขอความร่วมมือช่วยเหลือมักจะเป็นหมู่บ้านทีมีชาวบ้านนับถือศิบรรพบุรุษเดียวกันกับชาวบ้านโลกพัฒนา เช่น บ้านสมบูรณ์ บ้านดอนแต่ บ้าน

ทำสูง และเป็นนาเรื่อง เพราะชาวบ้านโคกพัฒนากับชาวบ้านเหล่านี้มีพื้นฐานจากความไว้วางใจกันเป็นทุนเดิม

จะเห็นได้ว่า ทุนทางสังคมลักษณะการรับรู้ (cognitive social capital) ของโคกพัฒนา แม้จะมองไม่เห็น ค่อนข้างมีลักษณะนามธรรม แต่ก็แฝงฝังอยู่ในมโนสำนึกชาวบ้านมาตลอด และเมื่ออำนาจต่อการเคลื่อนไหวพัฒนาเรื่อยมา ที่สำคัญ การที่จะแปลงทุนทางสังคมลักษณะการรับรู้ออกมาเป็นภาคปฏิบัติการได้นั้น จำเป็นต้องอาศัย ความไว้วางใจ ความเคารพศรัทธา ความช่วยเหลือเกื้อกูลกัน ทั้งระหว่างชาวบ้านกับชาวบ้าน ระหว่างชาวบ้านกับแกนนำ และระหว่างแกนนำด้วยกันเอง สิ่งเหล่านี้ส่วนหนึ่งเป็นระบบคุณค่า ความเชื่อดั้งเดิมที่แฝงฝังในมโนสำนึกของชาวบ้านอยู่แล้ว และส่วนหนึ่งสังสมจากการมีปฏิบัติการทางสังคมร่วมกันของชาวบ้าน ผ่านการร่วมเคลื่อนไหวพัฒนาหมู่บ้านมาด้วยกันอย่างต่อเนื่องยาวนาน

ระบบเครือข่าย เป็นโครงสร้างความสัมพันธ์หลักของหมู่บ้าน นอกจากช่วยกระชับความสัมพันธ์คนในหมู่บ้านให้แน่นแฟ้นยิ่งขึ้นแล้ว มีบทบาทสนับสนุนการเคลื่อนไหวกิจกรรมพัฒนาหมู่บ้านมาโดยตลอด ตัวอย่างเช่น กิจกรรมพัฒนาของหมู่บ้านมักจะเริ่มต้นในหมู่เครือข่ายของแกนนำก่อนเสมอแล้วค่อยขยายออกไปยังคนต่างเครือข่าย ต่างนามสกุล ความสัมพันธ์ระบบเครือข่ายผ่านการใช้นามสกุลเดียวกัน จึงเป็นฐานอำนาจสำคัญที่แกนนำหมู่บ้านใช้สนับสนุนการดำรงบทบาทความเป็นแกนนำของตน กล่าวคือ เป็นทั้งแหล่งรวมของเงินทุน และแหล่งระดมสมาชิกแนวร่วม สายสัมพันธ์ผ่านระบบเครือข่ายเอื้อให้เกิดบรรทัดฐานการช่วยเหลือเกื้อกูลกัน บรรทัดฐานความไว้วางใจระหว่างชาวบ้านซึ่งบรรทัดฐานเหล่านี้ช่วยให้แกนนำขจัดภาระระดมสมาชิกกลุ่มองค์กรพัฒนา และขอความร่วมมือจากชาวบ้าน โดยสมาชิกชมรมรักษาระบบชาติต่างให้คำตอบว่า **ที่ตัดสินใจสมัครเป็นสมาชิกชมรมรักษาระบบชาติ เพราะเห็นเพื่อนบ้าน ญาติพี่น้องเป็นสมาชิกชมรมจึงสมัครตาม อีกทั้งแกนนำชาวบ้านล้วนเป็นญาติพี่น้องคนบ้านเดียวกันจึงเชื่อถือว่าจะไม่คดโกง**

ระบบเครือข่ายซึ่งเป็นสายสัมพันธ์ตามระบบโคตรวงศ์ของท้องถิ่นอีสาน ยังเป็นกลไกที่แกนนำใช้ใกล้ชิดข้อพิพาทและลดความขัดแย้งระหว่างสมาชิกชมรมฯและชาวบ้านด้วยตนเอง ดังคำกล่าวของแกนนำที่ว่า **ตั้งแต่เขาเข้ามารับตำแหน่งผู้ช่วยผู้ใหญ่บ้าน ไม่เคยมีกรณีความขัดแย้งระหว่างชาวบ้านที่ต้องถึงมือตำรวจหรือศาล แต่นำกรณีมาไต่สวนที่บ้านผู้ใหญ่บ้าน ปรับใหม่ตามระเบียบหมู่บ้าน แล้วให้ผู้เฒ่าผู้แก่ว่ากล่าวตักเตือนก็จบเรื่อง**

ชาวบ้านและแกนนำยังใช้ความสัมพันธ์ระบบเครือข่ายเป็นกลไกในการคานอำนาจ และลงโทษแกนนำหมู่บ้านที่กระทำผิด กล่าวคือ แม้ชาวบ้านและแกนนำจะไม่มีรูปแบบการคานอำนาจแกนนำหมู่บ้านอย่างเป็นทางการด้วยระเบียบข้อกฎหมาย แต่ชาวบ้านและแกนนำก็ใช้ความสัมพันธ์ระบบเครือข่ายเป็นกลไกคานอำนาจ ลงโทษต่อแกนนำที่ประพฤติผิดจารีตท้องถิ่นรุนแรง ด้วยการกีดกันออกจากความ

เป็นญาติ ไม่นับญาติ ทำให้แกนนำที่กระทำผิดรู้สึกอับอาย จากเหตุการณ์เงินในบัญชีโรงสีข้าวชมรมฯ สูญหาย แม้จะไม่มีหลักฐานยืนยันอย่างแน่นอนว่าอดีตเจ้าหน้าที่การเงินชักยอกเงินเข้ากระเป๋าดตนเอง แต่การที่ชาวบ้านพบว่าอดีตเจ้าหน้าที่การเงินของโรงสีมีฐานะทางการเงินดีขึ้น โดยไม่ทราบแหล่งที่มาของเงิน จนสามารถซื้อที่นาเพิ่มได้หลายแปลง และสร้างบ้านหลังใหม่ได้อีกหนึ่งหลัง ก็เป็นหลักฐานที่ทำให้เชื่อได้ว่าอดีตเจ้าหน้าที่การเงินน่าจะมีส่วนรู้เห็นกับการชักยอกเงินในบัญชีโรงสีข้าว การลงโทษที่ชาวบ้านและแกนนำคนอื่นใช้ลงโทษอดีตเจ้าหน้าที่การเงินก็คือ การตัดขาดจากความเป็นญาติ ไม่นับญาติ และการจับขังนิทราหลับหลัง ตลอดจนกีดกันไม่ให้เข้าร่วมงานบุญประเพณีที่หมู่บ้านจัดขึ้น ผลที่เกิดขึ้นคืออดีตเจ้าหน้าที่การเงินทนความอับอายไม่ไหวย้ายออกนอกหมู่บ้านไปอาศัยอยู่ที่ปลายนาของตน

เครือข่ายทางสังคม จากลักษณะของหมู่บ้านโคกพัฒนาที่มีการเคลื่อนไหวงานพัฒนาอย่างต่อเนื่อง ทำให้มีบุคคลจากภายนอกหมู่บ้านเดินทางมาร่วมแลกเปลี่ยนเรียนรู้กับชาวบ้านเป็นประจำ รวมทั้งการที่แกนนำหมู่บ้านออกไปให้ความช่วยเหลือองค์กรพัฒนาต่างๆภายนอกหมู่บ้าน สิ่งเหล่านี้ช่วยขยายเครือข่ายทางสังคมของหมู่บ้านให้กว้างขวางขึ้น และสร้างความสัมพันธ์เชิงพันธมิตรกับกลุ่มองค์กรพัฒนาต่างๆ เครือข่ายทางสังคม หรือ พันธมิตร ซึ่งเป็นทุนทางสังคมของหมู่บ้านโคกพัฒนา แบ่งได้เป็น 3 กลุ่มคือ **องค์กรพัฒนาเอกชน องค์กรรัฐ และองค์กรชาวบ้าน**

ที่ผ่านมาเครือข่ายทางสังคม หรือพันธมิตร มีส่วนช่วยให้ชมรมรักษาระบบชาติเข้าถึงแหล่งข้อมูลข่าวสารอย่างรวดเร็วและหลากหลาย ทั้งข้อมูลความรู้ แหล่งเงินทุนสนับสนุน ผลจากการที่ชมรมฯ สามารถเข้าถึงแหล่งข้อมูลข่าวสารยิ่งทำให้เครือข่ายทางสังคมขยายกว้างขวางมากขึ้น ขณะเดียวกันการที่เครือข่ายทางสังคมกว้างขวางขึ้น ชมรมฯยังมีศักยภาพเพิ่มมากขึ้นตามไปด้วยในการเข้าถึงช่องทางข้อมูลข่าวสารแหล่งอื่นๆ

อาคารโรงเก็บข้าวหลังที่สอง เป็นเงินโครงการพัฒนาทางสังคม เป็นเงินกู้ที่รัฐบาลยืมมาจากประเทศญี่ปุ่น พวกผมทำโครงการเสนอเข้าไปเป็นองค์กรแรก เพราะรู้ข่าวจากเพื่อนทางกรุงเทพฯ ทั้งๆที่เจ้าหน้าที่อำเภอผู้รับผิดชอบยังไม่รู้รายละเอียดโครงการเลย แยกอก แหม ไร่พวกนี้หุ่ไวจริง (พ่อสี/บรรยายให้คณะดูงานจากอำเภอพังโคน จังหวัดสกลนคร วันที่ 24 เมษายน พ.ศ. 2546)

การเคลื่อนไหวกิจกรรมพัฒนาในลักษณะมุ่งเน้นความเป็นพันธมิตรกับกลุ่มองค์กรอื่น แม้กระทั่งโรงสีข้าวของพ่อค้าเอกชนซึ่งเปรียบเสมือนคู่แข่งทางการค้า ยังช่วยให้ชมรมฯเข้าถึงข้อมูลเรื่องราคาข้าวที่ขึ้นลงในแต่ละวัน เป็นประโยชน์อย่างมากต่อการกำหนดราคาซื้อขายข้าวของโรงสีข้าวชมรมฯ เนื่องจากโรงสีข้าวชมรมฯให้ราคาขายข้าวแก่สมาชิกสูงกว่าโรงสีเอกชน 1 %

ไม่เพียงการช่วยขยายช่องทางแหล่งข้อมูลข่าวสาร หากการมีปฏิสัมพันธ์เชิงพันธมิตรกับกลุ่มองค์กรพัฒนาต่างๆ เป็นพื้นฐานของการเรียนรู้และพัฒนาทักษะร่วมกันที่สำคัญ โดยเฉพาะการเพิ่มพูนทักษะการทำงานพัฒนาของแกนนำหมู่บ้าน

แนวคิดการทำงานพัฒนาของผมกับอาจารย์อนุชาติคล้ายกัน ผมเรียนรู้จากแกะเยอะ แก่รู้จักคนมากทำให้ตั้งคณะจากกรุงเทพฯ มาพูดคุยซักถาม แลกเปลี่ยนความคิดเห็นกับชาวบ้านเป็นประจำ แต่ก่อนผมก็พูดไม่เก่งหรือท้อใจว่ามีคนมาดูงานเป็นประจำ ผมก็ได้ความรู้จากคณะดูงาน จากอาจารย์มหาวิทยาลัย ที่เดินทางมาให้กำลังใจ นักศึกษาที่มาฝึกงานเคยบอกให้ผมหัดตั้งเป้าหมาย ชมรมฯ ตอนแรกผมยังไม่เข้าใจเลยว่าเป้าหมายคืออะไร ก็ได้ นักศึกษารุ่นลูก รุ่นหลานช่วยสอนช่วยบอก

อาจกล่าวได้ว่าการเกิดขึ้นของชมรมรักษารัฐธรรมนูญ เป็นจุดเปลี่ยนสำคัญทำให้หน่วยงานรัฐเริ่มหันมาให้การสนับสนุนการเคลื่อนไหวงานพัฒนาของหมู่บ้าน เหตุผลส่วนหนึ่งเนื่องจากสถานการณ์ทางการเมืองคลี่คลาย อีกส่วนหนึ่งเกิดจากบุคลิกแกนนำหมู่บ้านที่เป็นคนอ่อนน้อมถ่อมตน สัมผัสประสบการณ์ทำงานพัฒนาอย่างต่อเนื่องทำให้เรียนรู้การจัดการความสัมพันธ์กับเจ้าหน้าที่รัฐ รู้จักประนีประนอมผลประโยชน์ของหมู่บ้านกับภาครัฐโดยไม่ทำให้หมู่บ้านตกเป็นฝ่ายเสียเปรียบ และไม่ใช้วิธีต่อต้านหรือปฏิเสธอย่างชัดเจน ซึ่งอาจทำให้เกิดปัญหาด้านความสัมพันธ์ที่ไม่ดีตามมาภายหลัง ตัวอย่างเช่น แม้บางครั้งข้อบังคับการขอรับสนับสนุนงบประมาณจะขัดกับอุดมการณ์กลุ่มแต่แกนนำและชาวบ้านก็จะรับความช่วยเหลือไว้ก่อน แล้วค่อยๆ ปรับให้รับใช้กับทิศทางการเคลื่อนไหวงานพัฒนาของกลุ่มที่หลัง ฝ่ายรัฐเองก็มีความพึงพอใจชาวบ้านมองว่าเป็นหมู่บ้านที่ปกครองง่ายไม่เหมือนประวัติศาสตร์ หรือเรื่องเล่าเกี่ยวกับหมู่บ้านที่ได้ขึ้นมา ส่งผลให้เจ้าหน้าที่รัฐคลายความหวาดระแวงหมู่บ้านมากกว่าอดีต

“ผู้ที่มาสนับสนุนพวกผมมีหลายฝ่าย การที่เรารวมกลุ่มกันขึ้นมาแล้วไปกีดกันใครไม่เป็นเรื่องดี ผมนี้ไม่ได้เกลียดใครนะ ไปพรรคไหนเขาช่วยหมดเพราะผมค่าทุกพรรค ส.ส. หรือ สว. ก็เข้ามาช่วยแต่ให้ระวังอย่าไปรับปากมากจะเจ็บตัวทีหลัง เงินยืมก็มี เงินให้ฟรีก็เอา หน่วยงานราชการถ้ายื่นมือเข้ามาอย่าไปรังเกียจ คนพวกนี้ไม่ได้ต้องการอะไรมากนอกจากกระดาษรายงานให้นาย” (พ่อประชา/บรรยายให้คณะดูงานจากอำเภอพังโคน จังหวัดสกลนคร วันที่ 24 เมษายน พ.ศ. 2546)

ผลจากการรู้จักจัดการความสัมพันธ์กับอำนาจรัฐ ประนีประนอมผลประโยชน์ร่วมกัน ทำให้ชมรมฯ ได้รับการช่วยเหลือสนับสนุนงบประมาณจากรัฐมากมาย อาทิ ลานตากข้าว จากสหกรณ์การเกษตร ตาซัง โรงเก็บข้าว จากกรมส่งเสริมการเกษตร กระทรวงเกษตรและสหกรณ์ เป็นต้น

หน่วยงานรัฐในพื้นที่ เช่น สหกรณ์อำเภอ ได้เข้ามาให้คำแนะนำในการจัดระบบบัญชีการเงินของโรงเรียน เป็นที่ปรึกษาข้อกฎหมายเกี่ยวกับการบริหารงานกลุ่มในรูปแบบสหกรณ์ รวมทั้งออกค่าใช้จ่ายส่งผู้จัดการโรงเรียนไปศึกษาหลักสูตรการบริหารธุรกิจระยะสั้น เพื่อเพิ่มพูนความรู้ และศักยภาพเพิ่มเติม

เป็นที่น่าสังเกตว่า ความช่วยเหลือจากหน่วยงานรัฐจะมาในรูปแบบเงินงบประมาณ ทรัพย์สินสิ่งของและคำปรึกษาแนะนำด้านข้อระเบียบกฎหมายของทางราชการ ไม่ได้เข้ามาปลูกฝังอุดมการณ์พัฒนาแก่ชาวบ้านเหมือนกับเครือข่ายองค์กรพัฒนาเอกชน

สำหรับเครือข่ายทางสังคมองค์กรชาวบ้าน ซึ่งมีรากฐานจากความผูกพันผ่านสายเครือญาติ และการนับถือผีปู่ตาาร่วมกัน รวมทั้งผ่านความสัมพันธ์ส่วนตัวระหว่างแกนนำชาวบ้านด้วยกันเอง ตลอดจนการช่วยเหลือแลกเปลี่ยนทรัพยากรระหว่างองค์กรพัฒนาอย่างต่อเนื่อง สันติภาพจากความสัมพันธ์นี้คอยเอื้ออำนวยให้หมู่บ้านและชมรมรักษารัฐธรรมนูญใช้ประโยชน์ยามต้องการมาโดยตลอด นอกจากตัวอย่างเมื่อครั้งการออกระดมเงินหุ้นก่อสร้างโรงเรียนครั้งแรกแล้ว หากโรงเรียนเกิดปัญหาไม่สามารถส่งข้าวได้ทันตามกำหนดนัดกับลูกค้า การขี้นข้าวมาก่อนเพื่อส่งให้ลูกค้าก็จะทำกับโรงเรียนชุมชนที่เป็นพันธมิตร

ไม่เพียงการสร้างเครือข่ายทางสังคมกับองค์กรภายนอก หากการรักษาไว้ซึ่งสายสัมพันธ์อันดีกับองค์กรภายในหมู่บ้านก็เป็นสิ่งที่ชมรมฯยึดถือปฏิบัติเช่นเดียวกัน ดังเช่น การที่ร้านสหกรณ์ของหมู่บ้านที่อยู่ภายใต้การควบคุมดูแลของชมรมฯทำการปิดร้านเร็วตั้งแต่หัวค่ำเวลาหนึ่งทุ่ม เพื่อเปิดโอกาสให้ร้านขายของชำร้านอื่นๆในหมู่บ้าน ได้มีโอกาสขายสินค้ามากขึ้น เนื่องจากชาวบ้านแทบทุกหลังคาเรือนมักจะมาซื้อสินค้าที่ร้านค้าสหกรณ์ที่ตนเองเป็นสมาชิก

จะพบว่าการรักษาไว้ซึ่งทุนทางสังคมลักษณะเครือข่ายทางสังคม จำเป็นต้องอาศัย**การแบ่งปันความรู้ ความเข้าใจ และแบบแผนความสัมพันธ์อันดีที่มีต่อกัน** สิ่งเหล่านี้ทำให้เกิดพันธะผูกพันที่กว้างขวางกับกลุ่มองค์กรต่างๆ นำมาซึ่งพันธะสัญญาและความคาดหวังการช่วยเหลือกันในอนาคต พันธะสัญญานี้เป็นพื้นฐานการเรียนรู้ร่วมกันผ่านการร่วมทำงาน นำมาซึ่งการกำหนดกฎระเบียบที่ดีร่วมกันที่สำคัญ พันธะสัญญาระหว่างเครือข่ายมีส่วนร่วมสร้าง และพัฒนาทุนมนุษย์ (แกนนำ และชาวบ้าน)

พอสรุปตรงนี้ได้ว่า การที่จะแปลงทุนทางสังคมลักษณะโครงสร้าง (structural social capital) อันได้แก่โครงสร้างความสัมพันธ์ระบบเครือญาติ และเครือข่ายทางสังคม ออกมาเป็นภาคปฏิบัติการได้นั้น อาศัยกลไกที่แตกต่างกันเล็กน้อย **ประการแรก** ความสัมพันธ์ระบบเครือญาติเป็นสิ่งที่ติดตัวมาแต่กำเนิด ส่วนความสัมพันธ์เครือข่ายทางสังคมบางส่วนจำเป็นต้องสร้างขึ้นมาจากยอมรับเป็นแบบแผนร่วมกัน **ประการที่สอง** แม้ระบบเครือญาติและเครือข่ายทางสังคม จำเป็นต้องอาศัยกลไกการช่วยเหลือเกื้อกูลกัน และความไว้วางใจที่ดีต่อกันเป็นรากฐานรักษาสายสัมพันธ์ แต่เนื่องจากความสัมพันธ์เครือข่ายทางสังคมไม่ได้เป็นระบบคุณค่าที่ติดตัวมาแต่กำเนิด หากเกิดจากการสั่งสม พัฒนา จนยอมรับเป็นแบบแผน

ร่วมกัน ดังนั้น จึงมีโอกาสที่สายสัมพันธ์จะขาดหายไปได้ง่าย หากแบบแผนที่ตกลงกันไว้ไม่ได้รับการปฏิบัติ หรือเกิดการเปลี่ยนแปลงแบบแผนข้อตกลงใหม่ที่อีกฝ่ายเห็นว่าเสียเปรียบ ทำให้เครือข่ายทางสังคมจำเป็นต้องอาศัยพลาณภาพที่มากกว่าในการรักษาสายสัมพันธ์อันดีต่อกันไว้ *ประการสุดท้าย* ระบบเครือข่ายที่เป็นสายสัมพันธ์ที่ชาวบ้านมีต่อชาวบ้านโดยตรง แต่เครือข่ายทางสังคมหากชาวบ้านจะได้รับการประโยชน์จากความสัมพันธ์รูปแบบนี้จำเป็นต้องผ่านตัวแกนนำอีกที เนื่องจากความสัมพันธ์เครือข่ายทางสังคมไม่ได้ส่งตรงมาที่หมู่บ้านหรือชาวบ้านโดยตรง หากสายสัมพันธ์ส่งผ่านตัวแกนนำที่เป็นคนกุมอำนาจการปกครองหมู่บ้าน และจากการที่แกนนำหมู่บ้านออกไปสร้างสายสัมพันธ์อันดีกับกลุ่มองค์กรอื่นๆภายนอกหมู่บ้าน และจากจุดนี้ทำให้โอกาสในการเข้าถึงทุนทางสังคมของชาวบ้านแตกต่างกัน เครือญาติและบริวารแกนนำจะเข้าถึงทุนทางสังคมมากกว่าคนต่างเครือญาติและฝ่ายตรงข้ามที่เป็นปักษ์มักวิพากษ์วิจารณ์การทำงานแกนนำ

เป็นที่น่าสังเกตด้วยว่า แกนนำหรือตัวกระทำการที่เข้ามาจัดการแปลงทุนทางสังคมออกมาเป็นภาคปฏิบัติการนั้น ไม่ได้ใช้เฉพาะทุนทางสังคมที่ดำรงอยู่ในหมู่บ้านลักษณะเชิงโครงสร้าง 2 ลักษณะ คือ ทุนทางสังคมการรับรู้และทุนทางสังคมเชิงโครงสร้างตามที่อธิบายข้างต้นเท่านั้น หากยังได้นำทุนทางเศรษฐกิจโดยเฉพาะตัวเงินเข้ามาเป็นกลไกช่วยขับเคลื่อนภาคปฏิบัติการการแปลงทุนทางสังคมอีกทางหนึ่งด้วย ไม่ว่าจะเป็นการตั้งราคาขายข้าวให้สูงกว่าราคาพ่อค้าเอกชน 1% ตลอดจนการขายรำ ขายเกลือ ในราคาต่ำแก่สมาชิกชมรมฯ และสิ้นปีมีการปันผลกำไรเฉลี่ยคืน เพื่อเป็นแรงจูงใจให้ชาวบ้านเข้ามาร่วมเป็นสมาชิกกับทางชมรมรักษารัฐธรรมนูญ เพราะแกนนำตระหนักดีว่าถ้าพึ่งแต่อาศัยความไว้วางใจ ความศรัทธาที่ชาวบ้านมอบให้ นั้น สามารถชักนำให้ชาวบ้านเข้ามาร่วมเคลื่อนงานพัฒนากับทางชมรมฯ ได้แค่บางส่วน และแม้ในตอนแรกชาวบ้านส่วนใหญ่ที่สมัครเป็นสมาชิกจะหวังผลตอบแทนด้านตัวเงินเป็นสำคัญ แต่ต่อมาเมื่อชาวบ้านเกิดกระบวนการเรียนรู้ทางสังคมเพิ่มมากขึ้น ผ่านการเข้าร่วมกิจกรรมการเคลื่อนไหวพัฒนากับชมรมฯซึ่งมีอย่างหลากหลายและต่อเนื่อง กลับพบว่าชาวบ้านบางคนค่อยๆปรับเปลี่ยนมโนทัศน์ หรืออุดมคติไปตามเป้าหมายที่ทางชมรมฯตั้งไว้เพิ่มขึ้นตามลำดับ แม้เป็นเรื่องที่จำเป็นต้องอาศัยระยะเวลาในการสั่งสม บ่มเพาะ และพัฒนาที่ตามที

นอกจากนั้น ในกรณีของหมู่บ้านโคกพัฒนา ตัวกระทำการไม่เพียงเข้าไปจัดการแปลงทุนทางสังคมดั้งเดิมของหมู่บ้านลักษณะเชิงโครงสร้างออกมาเป็นภาคปฏิบัติการเท่านั้น หากภาคปฏิบัติการที่เกิดขึ้นยังส่งผลสะท้อนกลับทำให้เกิดการผลิตทุนทางสังคมใหม่บนรากฐานทุนทางสังคมดั้งเดิมของหมู่บ้านผ่านสัญญาตัวใหม่ที่สอดคล้องกับพลวัตการเปลี่ยนแปลงของยุคสมัย

หัวข้อต่อไป จะแสดงให้เห็นถึงทุนทางสังคมใหม่ของหมู่บ้านที่เกิดขึ้นบนรากฐานทุนทางสังคมดั้งเดิมว่ามีอะไรบ้าง แสดงภาคปฏิบัติการอย่างไร และการผลิตทุนทางสังคมใหม่นั้นอาศัยรากฐานจากทุนทางสังคมดั้งเดิมตัวใด และสัญญาณตัวใหม่ที่ช่วยในการผลิตทุนทางสังคมใหม่ของหมู่บ้านมีอะไรบ้าง

5.3 การผลิตใหม่ของทุนทางสังคมบนรากฐานทุนทางสังคมดั้งเดิม

แม้การเคลื่อนงานพัฒนาของชมรมรักษัรรมชาติจะเริ่มต้นจากการทำโรงสีข้าวปลอดสารพิษและการส่งเสริมเกษตรกรรมยั่งยืน แต่ต่อมาชมรมฯก็สามารถผสมผสานกิจกรรมพัฒนาอันหลากหลายพ่วงไว้ภายใต้การเคลื่อนไหวเดียวกันได้ครอบคลุมหลายด้าน ทั้งด้านเศรษฐกิจ สังคม วัฒนธรรม และสุขภาพ ผลจากการเคลื่อนงานพัฒนาอันหลากหลายตลอดระยะเวลาขยาวนานนี้เอง ได้ผลิตใหม่ทุนทางสังคมบนรากฐานทุนทางสังคมดั้งเดิมขึ้นมา โดยการผลิตใหม่ทุนทางสังคมนั้น เกิดขึ้นทั้งทุนทางสังคมประเภทการรับรู้ (cognitive social capital) และทุนทางสังคมประเภทโครงสร้างลักษณะ (structural social capital) ผ่านสัญญาณตัวใหม่ซึ่งก็คือกิจกรรมพัฒนาต่างๆที่ทางชมรมฯจัดขึ้นอย่างต่อเนื่อง

5.3.1 การผลิตใหม่ทุนทางสังคมประเภทการรับรู้ (cognitive social capital)

เกษตรอินทรีย์

เกษตรอินทรีย์นับเป็นเครื่องมือสำคัญขยายวาทกรรม “เฮ็ดอยู่ เฮ็ดกิน” หรือ “การพึ่งตนเอง” ของชมรมรักษัรรมชาติ เกษตรอินทรีย์คลี่คลายจากการเกษตรผสมผสาน และเกษตรธรรมชาติของฟูกโอะ จนเมื่อประมาณปี พ.ศ. 2538 มูลนิธิเกษตรพึ่งตนเอง และมูลนิธิสายใยแผ่นดิน ได้เข้ามาให้การส่งเสริมจนสามารถพัฒนาปรับปรุงกระบวนการผลิตสู่การทำนาเกษตรอินทรีย์ครบวงจร คือ ไม่มีการใส่ปุ๋ยเคมี สารเคมีกำจัดศัตรูพืช ยาฆ่าหญ้าและฮอร์โมนสังเคราะห์เร่งการเจริญเติบโต โดยมีเจ้าหน้าที่ฝ่ายส่งเสริมเกษตรกรรมยั่งยืนของชมรมฯ คอยออกติดตาม ประเมินผล พร้อมกับประชุมรับฟังปัญหาของสมาชิกเป็นประจำทุกเดือน

เหตุผลที่เรียกการทำเกษตรอินทรีย์ว่าเป็นเกษตรกรรมยั่งยืนเพราะเกษตรอินทรีย์มีพื้นฐานสำคัญสองประการ ได้แก่ 1) สำนึกความเกื้อกูล โดยเริ่มจากความเกื้อกูลที่มนุษย์มอบแก่พื้นนาและธรรมชาติแวดล้อมด้วยการไม่ใส่ปุ๋ยเคมี สารเคมีกำจัดศัตรูพืชเพื่อขังความอุดมสมบูรณ์แก่สภาพแวดล้อม ตลอดจนความเกื้อกูลที่ธรรมชาติสิ่งแวดล้อมมอบตอบแทนคืนแก่ชาวนาผ่านการที่ชาวนาได้บริโภคข้าวปลอดสารพิษ และทำเกษตรกรรมที่เอื้อต่อสุขภาพ และ 2) การช่วยเหลือกัน เนื่องจากการทำเกษตรอินทรีย์ต้องใช้

ระยะเวลาในการทำงานกว่าเกษตรกรรมเคมี ตลอดจนใช้แรงงานคนเป็นสำคัญ ทำให้จำเป็นต้องมีการรวมกลุ่มแลกเปลี่ยนแรงงาน ช่วยเหลือกันในหมู่สมาชิก

จากพื้นฐานสำคัญสองประการดังกล่าวที่มุ่งเน้นให้เกิดความตระหนักในคุณค่าสำนึกความเกื้อกูลและการช่วยเหลือกัน อาจกล่าวได้ว่าเกษตรอินทรีย์เป็นเครื่องมือที่ช่วยในการสร้างคุณค่าความเป็นมนุษย์ให้เกิดขึ้นใหม่

พ่ออยากให้ชาวบ้านเห็นว่า ไม่ใช่เป็นเรื่องของการเลิกใช้ปุ๋ยใช้ยา มันก้าวไปถึงจุดที่ว่าเขาเลิกวิถีชีวิตแบบเดิมๆ เปลี่ยนความคิดใหม่ จากตรงที่ว่าทำอะไรให้ขายแล้วรวย มาเป็นทำอะไรถึงจะอยู่แล้วไม่จน อาชีพชาวนาเป็นอาชีพที่มีเกียรติ มีศักดิ์ศรี เราไม่เคยโกงใคร เราทำของเราไป ที่เราคือยกกว่าคนอื่นแต่ไม่มีสตางค์ คนทั่วไปวัดคนที่ใครมีวัตถุมาก คนนั้นก็มียกเกียรติ ไม่ได้วัดกันที่คุณธรรม อยากให้วัดกันที่ความเอื้อเพื่อ เผื่อแผ่ ช่วยเหลือสังคม ช่วยเหลือเพื่อนบ้าน (พ่อขวัญ/ จากหนังสือพิมพ์ฉบับพิเศษ วันข่าวอินทรีย์ไทย ประวัติศาสตร์หน้าใหม่ของชาวนา 2545: 10)

การทำเกษตรอินทรีย์ของชมรมรักษัธรรมชาตินี้ไม่ใช่แค่การกลับไปทำการผลิตแบบเก่าแล้วปฏิเสธรสเคมีหันมาพึ่งกลไกระบบนิเวศแทนเท่านั้น หากหมายถึงการผลิตเพื่อให้เกิดความเข้มแข็งอย่างยั่งยืนของชุมชน และความมั่นคงของคุณภาพชีวิต โดยมีวิถีชีวิตและวัฒนธรรมที่เกื้อกูลกัน มองเห็นคุณค่าของมนุษย์และสิ่งแวดล้อมเป็นพื้นฐาน

อย่างไรก็ตาม การเคลื่อนไหวงานส่งเสริมให้ชาวนาหันกลับมาทำนาในรูปแบบที่ใกล้เคียงกับบรรพชนกลับเป็นเรื่องที่ยากอย่างยิ่ง เพราะการทำเกษตรอินทรีย์ไม่ใช่แค่การปรับเปลี่ยนเทคนิคการทำนา หากคือการถอดรื้อระบบวิถีคิดแบบเก่า ปลุกฝังจิตสำนึกใหม่ในการมองคุณค่าชีวิตที่สัมพันธ์กับระบบนิเวศ เป็นการใช้ชีวิตทวนกระแสสังคม คนที่คิดเข้าร่วมจึงหมั่นหม่อมต่อการถูก ทำทาสหรือคัดค้านจากคนรอบข้าง การใช้เกษตรอินทรีย์เป็นเครื่องมือหลักในการขยายชุดความทรงจำอยู่ เอื้อกิน รื้อฟื้นวิถีชีวิตแบบพึ่งพาธรรมชาติ พึ่งพาตนเอง ดำรงชีวิตอย่างพอเพียง พร้อมกับเอื้ออาทรต่อผู้อื่น จึงเคลื่อนไหวได้ช้ามาก ปัจจุบันมีเพียง 50 ครัวเรือน จากทั้งหมด 89 ครัวเรือน หรือร้อยละ 56.18 เท่านั้นที่สนใจสมัครเข้ากลุ่มผู้ทำนาเกษตรอินทรีย์ของทางชมรมฯ

เงินตราชุมชน (เบี้ยชุมชน หรือบุญชุมชน)

เบี้ยชุมชน เป็นกิจกรรมพัฒนาหนึ่งของชมรมรักษัธรรมชาติ จุดมุ่งหมายของการผลิตเบี้ยชุมชนเพื่อเป็นสื่อกลางการแลกเปลี่ยนภายในชุมชน เกิดการผลิตเพื่อการพึ่งตนเองขึ้นในชุมชน ลดการซื้อสินค้าจากภายนอกเพื่อไม่ให้เงินของชาวบ้านไหลออกจากรอบชุมชนมากเกินไป ไม่ผูกติดอยู่กับตลาดภายนอก

นอกที่เข้ามากำหนดราคาสินค้าของชุมชน โดยให้ชาวบ้านเป็นผู้กำหนดราคาสินค้ากันเอง มีความพอเพียงในการใช้ชีวิต และมีเงินเก็บออมไว้ใช้ยามจำเป็น

มีการกำหนดค่าเงินเพื่อให้ง่ายต่อการใช้ คือ 1 เบี้ย เท่ากับ 1 บาท มีธนาคารเบี้ยชุมชนซึ่งตั้งอยู่ที่กองทุนร้านค้าหมู่บ้านสมบูรณ (ห่างจากหมู่บ้านโคกพัฒนาขึ้นไปทางเหนือประมาณ 2 กิโลเมตร) และสำนักงานโรงสีข้าวชมรมรักษารัฐธรรมนูญเป็น 2 หน่วยงานจัดการกลาง มีสมาชิกเข้าร่วม 120 ราย กระจายไปตามหมู่บ้านใกล้เคียง แต่มีมากที่สุด 2 หมู่บ้าน คือ หมู่บ้านโคกพัฒนา และหมู่บ้านสมบูรณ สมาชิกมีสิทธิเบิกเบี้ยมาใช้ได้ไม่เกิน 500 เบี้ยต่อคน และไม่สามารถนำเบี้ยไปแลกเปลี่ยนเป็นเงินบาท สมาชิกที่เบิกเบี้ยไปต้องนำมาคืนเมื่อครบกำหนด 1 ปี การกำหนดเช่นนี้ก็เพื่อกระตุ้นให้สมาชิกกระตือรือร้นทำการเกษตรเพื่อให้สามารถแลกเปลี่ยนเบี้ยกลับคืนมา ไม่ใช่จ่ายเบี้ยออกไปเพื่อซื้อของจากสมาชิกรายอื่นเพียงฝ่ายเดียว

มันเริ่มจากการที่เอาเทคโนโลยีให้ชาวบ้านหันมาดำรงชีวิตแบบเฮ็ดอยู่ เฮ็ดกิน ก็ไม่ค่อยจะสำเร็จเท่าไร จนมีอาสาสมัครชาวแคนาดา มาแนะนำให้ลองเอาเงินล่อเพื่อให้คนหันมาพึ่งตนเองมากขึ้น ตอนแรกคิดว่าคนที่อยากได้เบี้ยคงจะปลูกผัก ผลไม้มาแลกกัน ถ้าพัฒนาไปแนวทางนี้ชาวบ้านน่าจะค่อยๆ รื้อฟื้นวิถีชีวิตแบบพึ่งตนเองขึ้นมาได้บ้าง (หลวงพ่อนุญ/สัมภาษณ์วันที่ 20 กุมภาพันธ์ 2546)

แม้คำว่า “เบี้ย” ที่ชาวบ้านใช้จะเป็นภาษาอีสานหมายถึง หน่ออ่อนหรือต้นอ่อนของต้นไม้ที่กำลังจะเติบโต โดยแสดงนัยยะถึงการเริ่มต้นสะสมทุนชุมชนของชาวบ้าน เพื่อการพึ่งตนเองในอนาคต ไม่ใช่ “เบี้ย” ในความหมายเงินเบี้ยที่คนโบราณใช้เป็นวัตถุกลางสำหรับซื้อขายสิ่งของ แต่ความไม่เข้าใจ และหวาดระแวงจากเจ้าหน้าที่รัฐซึ่งเกรงว่า “เบี้ยชุมชน” ที่ผลิตขึ้นขัดต่อพระราชบัญญัติเงินตรา ธนาคารแห่งประเทศไทยจึงมีคำสั่งให้ชะลอการใช้ เมื่อเครื่องมือที่ใช้เป็นสื่อขยายแนวคิด “เฮ็ดอยู่ เฮ็ดกิน” หรือ “การพึ่งตนเอง” ถูกตีเจตนาบิดเบือนและยังหาข้อสรุปร่วมกันไม่ได้ระหว่างรัฐกับชาวบ้าน ปัจจุบันทางแกนนำและสมาชิกธนาคารเบี้ยชุมชน จึงมีมติให้เปลี่ยนชื่อจาก “เบี้ยชุมชน” เป็น “บุญชุมชน” และจำกัดการใช้เฉพาะชาวบ้านจากหมู่บ้านโคกพัฒนาและหมู่บ้านสมบูรณ เนื่องจากสมาชิกส่วนใหญ่เกรงกลัวข้อกฎหมาย

ธนาคารชุมชน

ก่อตั้ง เมื่อปี พ.ศ. 2535 เพื่อแก้ปัญหาขาดสภาพคล่องด้านการเงินของโรงสีข้าว กล่าวคือ เมื่อแรกก่อตั้งโรงสี ปี พ.ศ. 2533 โรงสีมีกำลังการผลิตน้อยไม่เพียงพอต่อปริมาณข้าวที่สมาชิกรับมาขาย เพราะสมาชิกเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็วจาก 18 หมู่บ้าน ขยายเป็น 60 หมู่บ้านและสมาชิกเพิ่มจาก 400 คนตอนแรกเป็น 700 คน ภายในเวลาไม่ถึง 2 ปี ทำให้ข้าวค้างโกดังจำนวนมาก อีกทั้งตอนนั้นโรงสีข้าวตั้งอยู่

ในหมู่บ้านและไม่มีแม้กระทั่งฉางหรือ โกดังเก็บข้าวจำเป็นต้องกองกระสอบข้าวเรียงรายตามใต้ต้นไม้ และใต้ถุนบ้านชาวบ้าน เมื่อสีข้าวส่งขายได้น้อยไม่ทันกับปริมาณข้าวที่มีอยู่จึงไม่สามารถจ่ายเงินแก่สมาชิกที่นำข้าวมาขายแก่ทางโรงสีได้ทัน

การที่สมาชิกนำข้าวมาขายแล้วไม่ได้เงินค่าขายข้าว ตลอดจนการคัดผ่อนและไม่สามารถจ่ายเงินค่าขายข้าวแก่สมาชิกได้ตามที่นัดหมาย นำความไม่พอใจแก่สมาชิกที่เดือดร้อนต้องการใช้เงินเป็นอย่างมาก เมื่อปัญหาหมักหมมขึ้นเรื่อย ๆ ทางแกนนำจึงเรียกสมาชิกประชุมเพื่อหาทางออกร่วมกัน จนนำไปสู่ข้อสรุปว่าคนที่นำข้าวมาขายแม้จะเดือดร้อนด้านการเงินแต่มีความจำเป็นเร่งด่วนใช้จ่ายเงินแตกต่างกันไป แม้จะได้เงินค่าขายข้าวกลับไปแต่ก็นำไปใช้แค่บางส่วนอีกส่วนนำไปฝากธนาคารเอกชนไว้ เมื่อทราบข้อเท็จจริงจากสมาชิกที่ประชุมจึงมีมติร่วมกันให้ตั้งธนาคารชุมชนขึ้นเพื่อรับฝากเงินส่วนที่เหลือที่สมาชิกได้จากค่าขายข้าว ตัวอย่างเช่น เมื่อสมาชิกนำข้าวมาขายได้เงิน 5,000 บาท แต่มีความจำเป็นต้องการใช้เงินแค่ 2,000 บาท เหลืออีก 3,000 บาท ให้ฝากไว้ที่ธนาคารชุมชน เพื่อทางโรงสีจะได้นำเงินที่ฝากมาจ่ายให้สมาชิกคนอื่นที่นำข้าวมาขายต่อไป การใช้รูปแบบการหมุนเงินเพื่อแก้ไขปัญหาขาดสภาพคล่องด้านการเงินนำความพึงพอใจสู่สมาชิก โดยธนาคารชุมชนกำหนดให้ดอกเบี้ยเงินฝากมากกว่าธนาคารเอกชน 1 % ดังต่อไปนี้ (ข้อมูล ณ เดือนเมษายน 2546)

เงินฝากประจำ

1. ประเภทฝาก 6 เดือน ดอกเบี้ย 3.5% จำนวนสมาชิก 19 ราย
2. ประเภท 12 เดือน ดอกเบี้ย 4 % จำนวนสมาชิก 57 ราย

เงินฝากออมทรัพย์ ดอกเบี้ย 3% จำนวนสมาชิก 536 ราย

ธนาคารชุมชนเปิดทำการทุกวันโดยใช้สำนักงานโรงสีข้าวเป็นที่ทำการ ธนาคารไม่เพียงเป็นที่ฝากเงินของสมาชิกโรงสีข้าว หากยังเป็นแหล่งสะสมทุนของกลุ่มแม่บ้านบรรจข้าว พนักงาน และเจ้าหน้าที่โรงสีชุมชนฯ ซึ่งมักจะแบ่งรายได้ของตนบางส่วนฝากไว้กับธนาคาร ที่สำคัญธนาคารชุมชนแตกต่างจากธนาคารเอกชนตรงที่ไม่ปล่อยเงินกู้แก่สมาชิก เพราะขัดกับทิศทางการเคลื่อนงานพัฒนาของชมรมรักษ์ธรรมชาติ ที่มุ่งสนับสนุนให้ชาวบ้านดำรงชีวิตแบบพึ่งตนเองไม่สนับสนุนให้เป็นหนี้สิน

ข้อแตกต่างที่สำคัญอีกข้อระหว่างธนาคารชุมชนกับธนาคารเอกชน คือ ธนาคารเอกชนมีรัฐบาลเป็นประกัน ส่วนธนาคารชุมชนอาศัยความไว้วางใจร่วมกันระหว่างผู้ฝากเงินกับแกนนำชมรมฯที่เป็นคนดูแลเงินเป็นหลักประกัน มีเพียงสมุดบัญชีธนาคารเล่มเล็กๆ ที่ทางธนาคารออกให้แก่ผู้ที่มาฝากเงินเท่านั้น เป็นเครื่องช่วยยืนยันสถานะทางการเงินของผู้ฝากเงิน

โรงเรียนโรงสีข้าว

โรงเรียนโรงสีของชมรมรักษ์ธรรมชาติเป็นโรงเรียนประจำ มีกำหนดระยะเวลาของหลักสูตรประมาณ 1 เดือน สอนทุกขั้นตอนของการบริหารจัดการธุรกิจโรงสีข้าว ตั้งแต่การรับซื้อข้าวเปลือก เทคนิคการสีข้าว การบริหารจัดการทรัพยากรบุคคล การบริหารการเงิน และการตลาด เป็นต้น ที่ผ่านมานักเรียนที่สนใจเข้าเรียนเป็นชาวบ้านที่คิดรวมกลุ่มกันทำโรงสีข้าวชุมชน โดยได้รับงบประมาณสนับสนุนการก่อสร้างโรงสีข้าวจากกองทุนเพื่อการลงทุนทางสังคม (Social Investment Fund หรือ SIF) ด้วยรูปแบบการบริหารจัดการโรงสีข้าวชุมชนมีขั้นตอนยุ่งยาก สลับซับซ้อน ไม่สามารถถ่ายทอดความรู้ ประสบการณ์ แก่คณะครูงานด้วยเวลาอันจำกัดที่กำหนดให้ได้ ทางคณะผู้ดำเนินงานที่ยังสนใจ มุ่งมั่นกับการมีโรงสีข้าว จึงติดต่อขอกลับมารับการถ่ายทอดความรู้อย่างละเอียดแยกย่อยทุกขั้นตอนอีกครั้ง โรงเรียนโรงสีของชมรมรักษ์ธรรมชาติที่เปิดสอนหลักสูตรธุรกิจโรงสีข้าวชุมชนจึงเกิดขึ้น

เพื่อให้ได้รับการถ่ายทอดความรู้การทำธุรกิจโรงสีข้าวอย่างเต็มที่ละเอียดทุกขั้นตอน เมื่อจบออกไปสามารถลงมือปฏิบัติได้จริง ทางชมรมรักษ์ธรรมชาติจึงมีข้อกำหนดให้ทางคณะผู้ดำเนินงานหรือองค์กรพัฒนาที่สมัครเข้าเรียนต้องมาอยู่อาศัยที่โรงสีข้าวของทางชมรมฯ โดยทางชมรมฯรับผิดชอบค่าใช้จ่ายทั้งหมด ทั้งเรื่องที่พักอาศัยและอาหารการกิน พร้อมทั้งเปลี่ยนบทบาทเป็นพนักงานช่วยงานของโรงสีทุกขั้นตอน เป็นการเรียนรู้จากการปฏิบัติจริงโดยมีเจ้าหน้าที่สำนักงาน และลูกจ้างโรงสีเป็นวิทยากรถ่ายทอดความรู้

ข้อกำหนดอีกข้อของการเรียนการสอน คือ ทางคณะผู้เรียนต้องจัดคนที่ จะเข้าเรียนให้ครบตามฝ่ายต่างๆ ของโรงสีอย่างน้อย 1 คน เพื่อจะได้เรียนรู้รูปแบบการทำงานของฝ่ายต่างๆ อย่างละเอียด โดยมีเจ้าหน้าที่และลูกจ้างโรงสีประจำฝ่ายเป็นผู้ถ่ายทอดความรู้แบบตัวต่อตัว ผลของความผูกพันจากการที่ต้องทำงานใกล้ชิดกันไม่น้อยกว่า 1 เดือนนำมาสู่การผูกเสี่ยวเป็นเพื่อนกันระหว่างอาจารย์และลูกศิษย์หลายคู่ ซึ่งปัจจุบันหลังจบออกไปยังคงติดต่อส่งข่าวคราวถึงกันตลอด มีการเชื้อเชิญอีกฝ่ายไปร่วมงานบุญประเพณีของหมู่บ้านตนเองอยู่เป็นประจำ

แม้โรงเรียนโรงสีของทางชมรมฯ ไม่มีใบประกาศเกียรติบัตรรับรองหลักสูตรเหมือนกับโรงเรียนทั่วไป แต่คณะผู้เรียนก็มั่นใจในวิชาความรู้ที่ได้รับการถ่ายทอดจากทางโรงสีข้าวชมรมฯ เนื่องจากรูปแบบการเรียนการสอนเป็นการเรียนรู้จากการปฏิบัติงานจริง และมีลักษณะเหมือนเพื่อนเรียนรู้จากเพื่อน ซึ่งเป็นความสัมพันธ์แนวราบลักษณะเท่าเทียมมากกว่าจะเป็นการเรียนรู้อันมีลักษณะความสัมพันธ์เชิงอำนาจแบบแฝง ด้วยรูปแบบการเรียนการสอนดังกล่าว คณะผู้ทำงานของโรงสีข้าวชมรมฯ จึงมักได้รับคำชื่นชมจากเหล่าแกนนำซึ่งมากด้วยประสบการณ์การทำงานพัฒนาที่เข้ามาเรียนรู้ที่โรงเรียนโรงสีไปพร้อมกัน

นอกจากนั้น โรงเรียนโรงเรียนก็ได้ช่วยขยายเครือข่ายความสัมพันธ์ระหว่างชมรมรักษาระบบชาติกับกลุ่มองค์กรพัฒนาทั่วประเทศที่สนใจมารับการถ่ายทอดความรู้อีกทางหนึ่ง

โรงเรียนวัฒนธรรม

โรงเรียนวัฒนธรรมเปิดสอนทุกวันเสาร์-อาทิตย์ ใช้อาคารอเนกประสงค์และได้ร่วมไม้รอบบริเวณโรงเรียนเป็นห้องเรียน ริเริ่มจากแกนนำคนหนุ่มสาวของหมู่บ้านที่เรียนจบด้านการศึกษา ซึ่งปัจจุบันเลือกทำงานอยู่ในหมู่บ้านเป็นเจ้าหน้าที่ของโรงเรียนชาวมรมฯ และเจ้าหน้าที่ชมรมนาร่องเกษตรกรรมยั่งยืนฯ จากความรู้วิชาชีพครูที่ร่ำเรียนมาประกอบกับความผิดหวังระบบการศึกษาของรัฐที่แยกผู้เรียนหนีห่างจากชุมชน สอนหลักสูตรที่ทำให้เด็กผู้เรียนถึงแต่ต่อความภาคภูมิใจภูมิปัญญาท้องถิ่น วัฒนธรรมชุมชนดั้งเดิม พวกเขาจึงร่วมกันจัดการเรียนการสอนทางเลือกขึ้น โดยมีหลักสูตรและวิธีการสอนแตกต่างจากโรงเรียนทั่วไป วัตถุประสงค์เพื่อกระตุ้นจิตสำนึกรักท้องถิ่น สืบสานคุณค่าภูมิปัญญาท้องถิ่น และวัฒนธรรมดั้งเดิมแก่เยาวชนของหมู่บ้าน รวมทั้งบ่มเพาะแกนนำหมู่บ้านรุ่นใหม่ไปพร้อมกัน

วิชาที่เปิดสอน อาทิ วิชาป่าแคน คีตพิณ ทอผ้าพื้นบ้าน รวมทั้งวิชาภาษาอังกฤษซึ่งสอนโดยอาสาสมัครชาวต่างชาติที่มาช่วยงานโรงเรียนชาวมรมฯ โดยทางชมรมรักษาระบบชาติรับผิดชอบค่าใช้จ่าย วัสดุการเรียนการสอนทั้งหมด และเลี้ยงอาหารเที่ยงที่ใช้ข้าวกล้องของทางโรงเรียนชาวมรมฯ เป็นส่วนผสมหลักแก่นักเรียนเพื่อส่งเสริมการบริโภคอาหารปลอดภัย เยาวชนที่สนใจเข้าเรียนนอกจากลูกหลานชาวบ้านโคกพัฒนายังมีจากหมู่บ้านใกล้เคียง

คณะครูที่สอนนอกจากเหล่าแกนนำคนหนุ่มสาวรุ่นใหม่ของหมู่บ้าน ได้เชิญอาจารย์พิเศษที่มีความเชี่ยวชาญในแขนงวิชาที่เด็กนักเรียนสนใจอยากเรียนมาสอนอีกด้วย ตัวอย่างเช่น วิชาป่าแคนมีอดีตนักดนตรีพื้นบ้านที่มีชื่อเสียงยินดีสละเวลาเดินทางมาถ่ายทอดความรู้ให้กับเด็กนักเรียนโดยไม่คิดค่าใช้จ่ายใดๆ หวังเพียงการสืบสานศิลปวัฒนธรรมดั้งเดิมให้ดำรงคงอยู่สืบไป หรือวิชาทอผ้าพื้นบ้านได้หญิงชราจากหมู่บ้านใกล้เคียงซึ่งมีความชำนาญถนัดหลายผ้าทอพื้นบ้านยินดีรับเป็นอาจารย์พิเศษถ่ายทอดความรู้แก่เหล่าผู้เรียนไม่คิดค่าใช้จ่ายเช่นกัน

รูปแบบการเรียนการสอนเน้นการทำกิจกรรมร่วมกันระหว่างผู้เรียนและครูผู้สอน เป็นการเรียนรู้จากการปฏิบัติจริงมากกว่าการนั่งฟังครูสอนและจดบันทึก เหล่าครูผู้สอนแกนนำคนหนุ่มสาวจะคอยสอดแทรกแนวความคิดพัฒนาลงในเนื้อหาหลักสูตรวิชาต่างๆ ปลูกฝังมุมมองคุณค่าชีวิตแบบใหม่ที่แตกต่างจากหลักสูตรการเรียนการสอนกระแสหลักที่เด็กนักเรียนได้รับจากโรงเรียนภาคบังคับ ส่งผลให้คณะครู อาจารย์ของโรงเรียนบ้านโคกพัฒนาทำสูงซึ่งเป็นโรงเรียนประจำหมู่บ้านเกิดความไม่พอใจกล่าวหาว่าเป็นโรงเรียนเถื่อน ปลูกฝังแนวคิดต่อต้านครูแก่เด็กนักเรียน เป็นโรงเรียนของกลุ่มคนที่สอบบรรจุครูไม่ได้เลยใช้พื้นที่โรงเรียนวัฒนธรรมกลบปมด้อยของตนเอง

จากแนวคิดการพัฒนาหมู่บ้านที่แตกต่างกันระหว่างสถาบันหลักของหมู่บ้าน 2 แห่ง คือ โรงเรียนประจำหมู่บ้านและโรงเรียนวิชาชีพมัธยมศึกษา ซึ่งอาจนำมาสู่ปัญหาความแตกแยกของคนในหมู่บ้าน ทางคณะแกนนำของชมรมฯ ได้มีมติร่วมกันให้โรงเรียนวัฒนธรรมหยุดการเรียนการสอนชั่วคราว

จากกิจกรรมการเคลื่อนไหวของชมรมฯ ที่นำเสนอผ่านมา จะพบว่าได้เอื้อให้เกิดทุนทางสังคมใหม่ประเภทการรับรู้บนรากฐานทุนทางสังคมเดิมขึ้น ที่สำคัญได้แก่ ระบบคุณค่าของแนวคิดการพึ่งตนเอง หรือเห็ดคอกอยู่ เห็ดกิน ค่านิยมการช่วยเหลือเกื้อกูลกัน บรรทัดฐานความไว้วางใจ และการเคารพในรากเหง้า ภูมิปัญญาท้องถิ่น

การทำเกษตรอินทรีย์เป้าหมายสำคัญไม่ใช่ปรับเปลี่ยนเทคนิคการทำนาเพื่อลดต้นทุนการผลิต หากเป้าหมายแท้จริงคือการปรับเปลี่ยนมุมมองชีวิตด้วยสายตาแบบใหม่ ที่เน้นการดำรงชีพแบบพออยู่พอกิน ใช้ชีวิตอย่างสมดุลกับธรรมชาติ ไม่เบียดเบียน ผลพลผลประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติจนเกินไป ตลอดจนการรื้อฟื้นการช่วยเหลือเกื้อกูลกันขึ้นมาใหม่ เช่น การแลกเปลี่ยนแรงงาน การลงแขกทำนา รวมทั้งการเกื้อกูลกันระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติผ่านการคิดประดิษฐ์สิ่งที่ไม่ก่อผลกระทบต่อสิ่งแวดล้อมและสิ่งมีชีวิตอื่น เช่น การใช้หลักควบคุมแต่ไม่กำจัดศัตรูพืชรบกวน หรือใช้วิธีการทางธรรมชาติไม่ใช่สารเคมี ซึ่งการดำรงชีพแบบพอเพียง ค่านิยมการแลกเปลี่ยนแรงงาน และระบบคุณค่าการเคารพอนุชนต่อธรรมชาติ หรือการเคารพพระแม่โพสพ เป็นสิ่งที่หมู่บ้านเคยยึดถือปฏิบัติสืบต่อกันมาอยู่เดิม

นิธิ เอียวศรีวงศ์ อธิบายว่า การ “ช่วยกัน” เป็นอุดมคติความสัมพันธ์พื้นฐานของมนุษย์ แสดงผ่านการให้ความสำคัญต่อการไม่เบียดเบียน หรือเอาเปรียบผู้อื่น อุดมการณ์เช่นนี้เห็นความสำคัญของความเสมอภาคระหว่างมนุษย์กับมนุษย์ และมนุษย์กับธรรมชาติสิ่งแวดล้อม (นิธิ เอียวศรีวงศ์ 2544: 5-6) เกษตรอินทรีย์ของชมรมมัธยมศึกษาจึงมีส่วนช่วยรื้อฟื้นอุดมคติความสัมพันธ์ของมนุษย์ในการ “ช่วยกัน” ขึ้นมาอีกครั้ง เพื่อเป็นเครื่องมือหรือขั้วให้เกิดความเข้มแข็งแก่ชุมชนและสร้างความมั่นคงในการดำรงชีวิต

เบียดชุมชนหรือบุญชุมชน ก็เช่นกัน จะเห็นได้ว่าการเบียดชุมชน หรือบุญชุมชนออกมาใช้ก่อนนั้น อาศัยฐานจากความไว้วางใจซึ่งกันและกันของชาวบ้านเป็นสำคัญ ซึ่งความไว้วางใจดังกล่าวก็มีพื้นฐานจากความสัมพันธ์ระบบเครือญาติที่แน่นแฟ้น การนับถือผีปู่ตาเดียวกัน และประวัติศาสตร์การอพยพมาจากแหล่งเดียวกัน นอกจากนั้น การใช้เบียด หรือบุญเป็นสื่อกลางแลกเปลี่ยนกันโดยที่ไม่จำเป็นต้องมีสถาบันการเงินรับรอง ยังช่วยสร้างบรรทัดฐานความไว้วางใจแก่คนที่อยู่ร่วมหมู่บ้านเดียวกันเพิ่มขึ้นอีกทาง การเปลี่ยนชื่อจาก “เบียดชุมชน” มาเป็น “บุญชุมชน” เป็นการนำความเชื่อดั้งเดิมด้านศาสนามาประยุกต์ใช้ใหม่ ความเชื่อดังกล่าวคือ การสะสมบุญเพื่อโลกหน้า การเปลี่ยนชื่อมีนัยยะเพื่อให้สมาชิก

ผู้ใช้เกิดสำนึกคล้ายกับกำลังสะสมบุญบารมี แต่ไม่ใช่การสะสมบุญบารมีเพื่อโลกหน้า หากเป็นการสะสมบุญเพื่อการพึ่งตนเอง สร้างความเข้มแข็งแก่ชุมชนและความมั่นคงแก่ชีวิตในกระแสโลกปัจจุบัน

ธนาคารชุมชน ชัดเจนในแง่การอาศัยพื้นฐานจากความไว้วางใจ และความศรัทธาที่ชาวบ้านมีต่อแกนนำของพวกเขา ไม่ว่าจะเป็นการขายข้าวแล้วไม่ยอมรับเงินเต็มจำนวน พร้อมทั้งยินดีฝากเงินไว้กับธนาคารชุมชนซึ่งไม่มีสถาบันทางการเงินหรือหน่วยงานใดประกันความมั่นคง หรือรับรองได้ว่าเงินที่ฝากจะไม่สูญหาย หากเบี้ยชุมชนหรือบุญชุมชนช่วยสร้างบรรทัดฐานความไว้นี้เนื้อเชื่อใจแก่ชาวบ้านเพิ่มขึ้น ธนาคารชุมชนก็มีบทบาทไม่แตกต่างกัน

การถ่ายทอดความรู้แบบให้เปล่าของ**โรงเรียนโรงสี** นอกจากช่วยรื้อฟื้นคุณค่าความสัมพันธ์ทางสังคมการผูกเสี่ยวของคนอีสานขึ้นอีกครั้ง ผลจากความสัมพันธ์การผูกเสี่ยวกันระหว่างครูกับลูกศิษย์ได้ส่งผลให้เกิดการช่วยเหลือตอบแทนกันตามมา ตัวอย่างเช่น หากทางโรงสีข้าวชมรมฯ ไม่สามารถส่งข้าวได้ทันคู่ค้าก็มักจะขอหยิบยืมข้าวจากทางโรงสีข้าวของกลุ่มองค์กรที่เคยมาเรียนรู้จากโรงเรียนโรงสีสำหรับหลักการตอบแทนกันนี้ อานันท์ กาญจนพันธ์ ถือเป็นหนึ่งในหลักการสำคัญของทุนทางสังคมไทย เป็นหลักการที่เน้นความเท่าเทียม เป็นการสร้างหลักประกันความมั่นคงอีกทางหนึ่งของชีวิต เป็นบรรทัดฐานที่ถูกผลิตซ้ำเรื่อยมาจนกลายเป็นสถาบันสำคัญในชุมชน (อานันท์ กาญจนพันธ์ 2541: 6)

โรงเรียนวัฒนธรรม เป็นรูปธรรมของการต่อสู้เพื่อต่อต้านกระแสโลกาภิวัตน์ที่โหมกระหน่ำสู่หมู่บ้านจนลดทอนคุณค่ามนุษย์เหลือเพียงสำนึกปัจเจก พร้อมกับตอบโต้ระบบการศึกษากระแสหลักของประเทศที่แยกผู้เรียนหนีห่างจากท้องถิ่น โดยการใ้คุณค่าศิลปวัฒนธรรมท้องถิ่นเป็นเครื่องมือสร้างจิตสำนึกท้องถิ่นให้หวนกลับไปหารากเหง้าวัฒนธรรมเดิม และบ่มเพาะอัตลักษณ์ความเป็นท้องถิ่นให้เกิดแก่เยาวชนของหมู่บ้าน

การเชิญปราชญ์ชาวบ้านที่สั่งสมทุนทางปัญญามาเป็นวิทยากรถ่ายทอดความรู้แก่เยาวชนถือเป็นกุศโลบายในการรื้อฟื้นวัฒนธรรมท้องถิ่น เนื่องจากการเคารพพระบออาวุโสเปรียบเสมือนการยอมรับเคารพในรากเหง้าวัฒนธรรมดั้งเดิมของตน คือความสัมพันธ์แบบโคตรวงศ์ที่เคยเป็นเสาหลักกระซับความสัมพันธ์ของคนในหมู่บ้าน การเชิญวิทยากรที่มีสถานภาพทางสังคมเพียงชาวบ้านไม่ขึ้นกวีวิชาการผู้ทรงภูมิความรู้เป็นอีกรูปธรรมของการทำทนาย โต้ตอบ การครอบงำของอำนาจความรู้จากรัฐบาลกลางที่มองความรู้ภูมิปัญญาท้องถิ่นด้านลบ

5.3.2 การผลิตใหม่ทุนทางสังคมประเภทโครงสร้างลักษณะ (structural social capital)

โรงเรียนชาวนา

คงเป็นเรื่องแปลกประหลาดสำหรับบางคนที่ได้ยินคำว่า “โรงเรียนชาวนา” ครั้งแรก เพราะคงอดตั้งคำถามไม่ได้ว่าอาชีพชาวนา หรือการทำนาจำเป็นต้องมีโรงเรียนสอน ต้องมีหลักสูตร มีอาจารย์ผู้ทรงคุณวุฒิ และต้องมีใบประกาศนียบัตรรับรองการเป็นชาวนาก่อนถึงจะสามารถทำนาได้ หากความเป็นจริงโรงเรียนชาวนาของชมรมรักษ์ธรรมชาติไม่ใช่โรงเรียนที่เปิดสอนแก่คนทั่วไปเพื่อให้จบออกมาประกอบอาชีพชาวนา แต่เป็นโรงเรียนของชาวนาที่สอนชาวนาด้วยกันเอง สอนตามหลักวิชาการแบบชาวบ้านที่ได้ทดลอง เรียนรู้ถูกผิดจากการลงมือปฏิบัติจริง ไม่ใช่ตามหลักวิชาการที่เผยแพร่ตามสื่อวิชาการกระแสหลัก

โรงเรียนชาวนาเป็นการพบปะประชุมประจำเดือนร่วมกันอย่างไม่เป็นทางการของสมาชิกกลุ่มผู้ทำนาอินทรีย์ โดยหมุนเวียนสับเปลี่ยนสถานที่ประชุมไปตามไร่นา ของเหล่าสมาชิก โดยเจ้าของนาที่รับเป็นเจ้าภาพจะต้องเตรียมงานไว้ให้ผู้เข้าร่วมประชุมช่วยงาน เช่น ช่วยล้อมรั้ว ช่วยขนแกลบลงแปลงนา ช่วยดำนา เก็บข้าว นวดข้าว

โรงเรียนชาวนาใช้กระท่อมปลายนา หรือใต้ต้นไม้ใหญ่กลางทุ่งนาต่างอาคารเรียน ไม่มีครูใหญ่ หรืออาจารย์ผู้สอนเหมือนโรงเรียนทั่วไป แต่วิชาความรู้ที่นำมาสอน มาบอกกล่าวร่วมเรียนรู้ด้วยกันนั้น เป็นความรู้ที่ชาวนาถ่ายทอดสู่ชาวนาด้วยกันเอง จากบทเรียนที่ได้ลงมือปฏิบัติจริง ชาวนาแต่ละคนจึงเป็นครูของกันและกัน ไม่ใช่มานั่งฟังครูผู้สอนถ่ายทอดความรู้ฝ่ายเดียว ทุกคนต่างช่วยกันวิเคราะห์แนวทางแก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้นในไร่นา ร่วมกัน เช่น ปัญหาแมลงรบกวนจะแก้ไขอย่างไรตามแนวทางเกษตรกรรมยั่งยืน ชาวนาคงไม่มีใครสามารถทำปุ๋ยชีวภาพ อาหารปลาสูตรใหม่ๆ ที่ใช้ได้ผลก็นำมาเผยแพร่บอกกล่าวแก่กัน ภูมิปัญญาท้องถิ่นด้านความมั่นคงของชีวิตจึงค่อยๆ ถูกรื้อฟื้น ปรับประยุกต์ให้เหมาะสมกับการทำเกษตรอินทรีย์

โรงเรียนชาวนายังกำหนดบทบาทเป็นสำนักศึกษาวิจัยที่ใช้ทฤษฎีหรือกรอบแนวคิดการศึกษาแบบชาวบ้าน ตัวอย่างเช่น ทำการศึกษาเปรียบเทียบแปลงนาที่ทำเกษตรอินทรีย์กับแปลงนาข้างเคียงที่ทำเกษตรตามสมัยนิยมที่ใช้สารเคมี ปุ๋ยเคมี เพื่อเปรียบเทียบว่าแปลงนาที่ทำเกษตรอินทรีย์ให้ผลผลิตน้อยกว่าแปลงนาที่ทำเกษตรตามสมัยนิยมตามที่ชาวบ้านเข้าใจหรือไม่ โดยคิดคำนวณจากขนาดที่ดิน จำนวนรวงข้าว และจำนวนเมล็ดข้าวในแต่ละรวง

บุญนางข้าว

อาชีพหลักของชาวบ้านโคกพัฒนา คือ การทำนา พิธีกรรมเกี่ยวกับข้าวและการทำนา จึงเป็นส่วนหนึ่งของวิถีชีวิตหรือวัฒนธรรมข้าวที่ชุมชนได้สร้างสรรค์ขึ้น เพื่อแสดงความเคารพต่อแม่โพสพหรือเทพธิดาประจำข้าว เพื่อเป็นหลักให้เกิดความมั่นคงในการดำเนินชีวิต เพื่อความอุดมสมบูรณ์ของพืชพรรณธัญญาหาร และเพื่อความป็นสวัสดิคิมงคลตลอดถึงความอยู่เย็นเป็นสุขของชุมชน

ในอดีตพิธีกรรมเกี่ยวกับข้าวและการทำนาจะถูกจัดขึ้นตลอดช่วงฤดูทำนา โดยเริ่มต้นตั้งแต่พิธีขอฝนบุญบังไฟในเดือนหก เดือนยี่ เดือนสาม (ฝน) ก่อนไถนา หว่านกล้า เดือนเจ็ด พอเริ่มไถนา คำนาก็จะมีพิธีสู่ขวัญวัว ควาย เดือนแปด หลังค่านาเสร็จช่วงการดูแลหญ้า กำจัดวัชพืช มีบุญข้าวประดับดิน เดือนเก้า บุญข้าวสาก วันเพ็ญเดือนสิบ เมื่อข้าวเริ่มตั้งท้อง เกี่ยวข้าวเบา มีพิธีทำขวัญข้าวตั้งท้อง เดือนสิบเอ็ด หลังจากเกี่ยวข้าวเบาเสร็จมีพิธีแห่ข้าวพันก้อนเข้าวัด เดือนสิบสอง สำหรับเดือนอ้าย ซึ่งเป็นช่วงเกี่ยวข้าวหนัก และเตรียมทำลานนวดข้าวจากข้าว ขี้ควาย จะมีพิธีทำบุญลาน พอนวดข้าวเสร็จก็มีพิธีทำบุญคุณลาน เดือนยี่ เมื่อเสร็จหน้านาจะขนข้าวจากนาขึ้นยุ้งชาวนาก็จะมีพิธีสู่ขวัญข้าวทำขวัญยุ้ง หลังจากเอาข้าวขึ้นยุ้งจะมีพิธีเลี้ยงลาตึนา (ผิดาแฮก) เดือนสาม บุญแจกข้าวอุทิศถึงผู้ล่วงลับเดือนสี่ สำหรับเดือนห้า ช่วงพักผ่อน และเตรียมแปลงนาจนถึงฤดูทำนา มีงานสงกรานต์ สรงน้ำพระ

แม้รูปแบบการทำนาได้เปลี่ยนแปลงไปอย่างมากจากอดีต ทำทายต่อความเชื่อ ค่านิยมอันเกี่ยวข้องกับพิธีกรรมเกี่ยวกับข้าวและการทำนา แต่ชาวบ้านโคกพัฒนาก็ยังรู้สึกไม่สบายใจเป็นอย่างมากกับการขนข้าวเปลือกมายังโรงสีโดยไม่ได้ทำบุญสู่ขวัญข้าว หรือบอกพระแม่โพสพ เทพธิดาประจำข้าวให้ทราบก่อน ชมรมรักษัธรรมชาติจึงได้ประยุกต์ประเพณีสู่ขวัญข้าวซึ่งปกติชาวนาจัดขึ้นก่อนนำข้าวขึ้นยุ้งในเดือนสามสู่การทำเป็นประเพณีประจำปีของชมรมฯ พร้อมกับจัดประชุมใหญ่สามัญประจำปีของสมาชิกโรงสีชมรมรักษัธรรมชาติจึงได้จัดงานเดียวกัน ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2539 โดยชาวบ้านเรียกว่า "บุญนางข้าว"

บุญนางข้าว ปี พ.ศ. 2546 จัดขึ้นระหว่างวันที่ 22 - 23 มีนาคม โดยใช้พื้นที่บริเวณอาคารอเนกประสงค์ของโรงสีชมรมฯเป็นสถานที่จัดงาน ผู้ร่วมงานนอกจากชาวบ้านโคกพัฒนา ยังมีสมาชิกของโรงสีข้าวชมรมรักษัธรรมชาติจากหมู่บ้านต่างๆ สมาชิกกลุ่มองค์กรเครือข่ายแนวร่วมของชมรมฯ นักการเมืองท้องถิ่น นักพัฒนาองค์กรเอกชน (NGO) และข้าราชการในพื้นที่ที่ทำงานคลุกคลีใกล้ชิดกับชมรมฯ เช่น เจ้าหน้าที่จากธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์ (ธกส.) เจ้าหน้าที่จากสหกรณ์จังหวัด เจ้าหน้าที่จากอุตสาหกรรมจังหวัด

รอบนอกตัวอาคารมีการจัดกิจกรรมหลากหลายของกลุ่มองค์กรแนวร่วม อาทิ การออกร้านจำหน่ายผลิตภัณฑ์พื้นบ้าน และอาหารแปรรูปของกลุ่มแม่บ้าน การจำหน่ายสมุนไพรแปรรูปของศูนย์สมุนไพรวัดท่าสูง การจัดนิทรรศการให้ความรู้การทำเกษตรแบบยั่งยืน การจำหน่ายและแลกเปลี่ยน

เมล็ดพันธุ์พืชพื้นบ้านระหว่างผู้ร่วมงาน การตั้งซุ้มอาหารจากหมู่บ้านเครือข่ายบริการให้คนที่มาร่วมงาน คิม กิน ฟรี และการตรวจคัดกรองหาสารเคมีตกค้างในเลือดเกษตรกรจากสถานีอนามัยประจำตำบล

ส่วนในตัวอาคารอเนกประสงค์วันแรกของงานมีการจัดสัมมนาหัวข้อ “มายาคติกับการพัฒนา” โดยเชิญพระอาจารย์ไพศาล วิสาโล พระนักพัฒนาชื่อดังเป็นวิทยากรบรรยายธรรม หลังจบสัมมนา อาจารย์ใหญ่โรงเรียนประจำหมู่บ้านได้มอบโล่เกียรติคุณแก่ชมรมรักษ์ธรรมชาติ จากการที่ชมรมฯ ช่วยเหลืองานพัฒนาของโรงเรียนมาโดยตลอด จบพิธีภาคเช้าด้วยการถวายภัตตาหารเพลและร่วมรับประทานอาหารเที่ยงร่วมกัน โดยชมรมรักษ์ธรรมชาติรับเป็นเจ้าภาพเลี้ยงอาหารแก่ผู้มาร่วมงาน ภาคบ่ายผู้ร่วมงานเดินชมนิทรรศการที่จัดตามซุ้มต่างๆ ผู้คนที่มาร่วมงานซึ่งแทบทั้งหมดเป็นชาวนาต่างให้ความสนใจในกิจกรรมที่ทางชมรมฯ และกลุ่มองค์กรเครือข่ายจัดขึ้นเป็นอย่างมาก อาจเนื่องจากความรู้จากนิทรรศการสอดคล้องกับวิถีชีวิตสามารถนำไปใช้ประโยชน์ได้อย่างแท้จริง ไม่ว่าจะเป็นความรู้สูตรการทำปุ๋ยชีวภาพ การสาธิตการเผาแกลบดำเพื่อทำปุ๋ย การกำจัดแมลงวัชพืชด้วยวิธีธรรมชาติ และวิธีการเพาะพันธุ์กล้าไม้ชนิดต่างๆ นอกจากการเยี่ยมชมตามซุมนิทรรศการต่างๆ ผู้ร่วมงานยังจับกลุ่มแลกเปลี่ยนความรู้ ประสบการณ์การทำเกษตรกรรมแบบยั่งยืนตามจุดต่างๆ รอบบริเวณงาน

กลางคืนเป็นภาคของความบันเทิง บริเวณสนามกีฬาหน้าโรงสีชมรมฯถูกแปรสภาพเป็นลานเพลิน หลังอาหารเย็นชาวบ้านต่างทยอยกันมาจับจองด้านหน้าเวทีเพื่อชมการแสดง เปิดงานด้วยการรำพื้นบ้านจากเยาวชนในหมู่บ้าน ต่อด้วยการแสดงดนตรีของกลุ่มเยาวชนสลับกับการประกวดร้องเพลงชิงแชมป์ เป็นที่น่าสังเกตว่าตลอดคืนของการแสดงไม่มีเหตุทะเลาะวิวาท มีเพียงขี้เมาไม่กี่คนก่อกวนพอเป็นที่ขบขันแถมรำคาญแก่ผู้มาร่วมชมการแสดง

บุญดวงข้าววันที่สองยิ่งคลาคล้าด้วยผู้คน เนื่องจากวันนี้เป็นวันสู่ขวัญข้าวและประชุมใหญ่สามัญประจำปีของสมาชิกโรงสีชมรมรักษ์ธรรมชาติ ภาชนอกอาคารยังคงมีการจัดนิทรรศการจากกลุ่มองค์กรเครือข่ายแนวร่วม ตอนเช้าเป็นพิธีสู่ขวัญข้าวโดยมีครูจากโรงเรียนประจำหมู่บ้านซึ่งเคยบวชเรียนได้นักธรรมเอกเป็นหมอสวดสู่ขวัญ ตอนบ่ายจัดประชุมใหญ่สามัญประจำปีแจ้งผลประกอบการปีที่ผ่านมาของโรงสีชมรมฯ เลือกลงคณะกรรมการบริหารชุดใหม่ และเปิดโอกาสให้สมาชิกอภิปรายทั่วไป จบการประชุมมีการจับรางวัลมอบแก่สมาชิก รางวัลทั้งหมดเป็นผลิตภัณฑ์ หรือสินค้าแปรรูปของกลุ่มองค์กรเครือข่ายและวัสดุที่ใช้ในการทำเกษตรอินทรีย์ เช่น แกลบ ถังหมักปุ๋ยชีวภาพ เมล็ดถั่วพรรำ น้ำยาล้างจาน ตูยาสมุนไพร เสื่อ และยาสมุนไพรแปรรูป

จากกิจกรรมการเคลื่อนไหวของชมรมฯที่นำเสนอผ่านมา พบว่าได้เอื้อให้เกิดทุนทางสังคมใหม่ ประเภทโครงสร้างลักษณะบนรากฐานทุนทางสังคมเดิม เป็นโครงสร้างความสัมพันธ์ของชีวิต (structure of associational life) รูปแบบใหม่และภายใต้ความหมายใหม่ หากพิจารณาบทบาทของโรงเรียนชาวนา

ด้วยมุมมองที่แตกต่างจากการเป็นเพียงสถาบันถ่ายทอดแลกเปลี่ยนความรู้การทำเกษตรกรรมยั่งยืน เราจะพบว่าโรงเรียนชาวนาได้สร้างความสัมพันธ์รูปแบบใหม่ให้เกิดขึ้นในหมู่สมาชิกคนทำเกษตรกรรมยั่งยืนผ่านการพบปะกันทุกเดือน และผลจากความสัมพันธ์ดังกล่าวมีส่วนสนับสนุนให้เกิดความเป็นชุมชนในหมู่สมาชิก เนื่องจาก การปรับเปลี่ยนรูปแบบจากเกษตรกรรมกระแสหลักมาเป็นเกษตรกรรมยั่งยืน ไม่ใช่แค่การปรับเปลี่ยนเทคนิคการผลิตที่ปฏิเสธร้อยเคมี สารเคมี แต่เป็นการถอดหรือความคิด เปลี่ยนวิถีชีวิตที่ต้องทวนกระแสสังคม และทวนกระแสความเคยชินที่คุ้นเคย ความเป็นเพื่อน ความเป็นชุมชน จึงช่วยหล่อเลี้ยงกำลังใจให้ยืนหยัดตามวิถีที่มุ่งมั่นไม่หวั่นไหว ดังที่โกมาตร จึงเสถียรทรัพย์ วิเคราะห์ชุมชนชีวิต กลุ่มคนที่มีวิถีชีวิต รูปแบบบริบทแตกต่างจากบุคคลทั่วไป ว่า

การมายึดถือแนวทางชีวิตนั้นไม่ใช่ของสนุกหรือสะดวกสบาย แต่เป็นการเปลี่ยนวิถีการดำเนินชีวิตที่ต้องทวนกระแสสังคมและทวนกระแสความเคยชินที่คุ้นเคยมาตั้งแต่เด็ก การทวนกระแสไม่ใช่ของสนุกและเป็นสิ่งที่หาความยั่งยืนได้ยาก หากไม่มี “ชุมชน” ที่ช่วยค้ำจุนและหล่อเลี้ยงให้จิตสำนึกทวนกระแสสามารถประคองตนอยู่ในท่ามกลางกระแสหลักที่ดึงดูดให้ผู้คนกลับไปสู่วิถีชีวิต “ปกติ” อยู่ตลอดเวลา (โกมาตร จึงเสถียรทรัพย์ 2542: 19)

รูปแบบการเรียนการสอนของโรงเรียนชาวนาทำให้ผู้เรียนต่างเป็นครูของกันและกันและกันก็มีลักษณะใกล้เคียงกับโครงสร้างความสัมพันธ์เชิงแนวราบที่ดำรงอยู่ภายในหมู่บ้าน นอกจากนี้การพบปะกันทุกเดือนก็เป็นจารีตท้องถิ่นเดิมของหมู่บ้านอยู่แล้ว เช่น จารีตฮีดตีบสอง ซึ่งเป็นพิธีกรรมตามรอบปฏิทิน (Cyclic Group Rites or Ceremonial Calendar) โดยยึดเวลาตามวงจรการทำนาของชุมชน ที่กำหนดให้ในแต่ละเดือนชาวบ้านต้องมาพบปะ มีชีวิตสาธารณะร่วมกัน ผ่านการร่วมพิธีกรรมทางศาสนาและพิธีกรรมตามความเชื่อที่กำหนดไว้

สำหรับ**บุญนางข้าว** นอกจากสามารถปรับประยุกต์พิธีกรรมเกี่ยวกับข้าวที่เคยเป็นเครื่องมือยึดโยงความสัมพันธ์คนในชุมชน เป็นกลไกการถ่ายทอดภูมิปัญญาท้องถิ่น ให้ดำรงสถานะบทบาทหรือการหน้าที่สืบไปแล้ว บุญนางข้าวได้ยกฐานะขึ้นเทียบเท่างานบุญประเพณีของหมู่บ้าน เช่นเดียวกับบุญประเพณีตามฮีดตีบสองที่ชาวบ้านยึดถือปฏิบัติ ทำให้สามารถระดมชาวบ้านมาร่วมงานได้แทบทุกหลังคาเรือนไม่เฉพาะครัวเรือนที่เป็นสมาชิกชมรมฯ กระทั่งชาวบ้านฝ่ายตรงข้ามที่มีแนวความคิดการพัฒนาขัดแย้งกับเหล่าแกนนำมาโดยตลอด เช่น คณะครูของโรงเรียนประจำหมู่บ้าน ยังเข้ามามีส่วนร่วมในฐานะเจ้าภาพเพราะถือว่าบุญนางข้าวเป็นหนึ่งในบุญประเพณีของหมู่บ้าน ถือเป็นหน้า เป็นตาของหมู่บ้าน และเป็นความภาคภูมิใจร่วมกันของชาวบ้านกับการที่มีผู้คนเดินทางมาร่วมงานบุญของหมู่บ้านอย่างล้นหลาม

แม้บุญนางข้าวเกิดขึ้นบนรากฐานความเชื่อเดิม คือ ความเคารพพระแม่โพสพ เทพธิดาประจำข้าว แต่บุญนางข้าวก็ได้สร้างให้เกิดโครงสร้างความสัมพันธ์ของชีวิต (structure of associational life)

รูปแบบใหม่และภายใต้ความหมายใหม่แก่ชาวบ้านอย่างสอดคล้องกับพลวัตการเปลี่ยนแปลงทางสังคม วัฒนธรรม ที่สำคัญ การที่บุญฉางข้าวได้รับการยอมรับจากชาวบ้านยกฐานะขึ้นเทียบเท่างานบุญ ประเพณีดั้งเดิม ก็เป็นสิ่งช่วยแสดงให้เห็นว่าชาวบ้านให้การยอมรับสถานะของโรงสีข้าวในการดำรงบทบาทความเป็นสถาบันหลักด้านความมั่นคงของชีวิต นอกเหนือจากสถาบันหลักดั้งเดิมของหมู่บ้าน เช่น วัด โรงเรียน ศาลปู่ตา ความเป็นสถาบันหรือของหน้าหมู่บ้านของโรงสีข้าวชมรมฯที่ดำรงอยู่ภายใต้หลักการ ใช้ประโยชน์ร่วมกัน (communalism) อานันท์ กาญจนพันธ์ (2544: 134) ถือเป็นทุนทางสังคมอีกรูปแบบหนึ่งของสังคมไทย กล่าวคือ นอกจากจะเปิดโอกาสให้คนในชุมชนมาใช้ประโยชน์ร่วมกันได้แล้ว ยังแฝงนัยของการร่วมกันของชุมชนในการกำหนดคกกฎเกณฑ์ขึ้นมาเพื่อควบคุมการใช้พื้นที่อันถือเป็นของ สมาชิก

การใช้ประโยชน์ร่วมกันของชาวบ้านจากโรงสีข้าว เช่น การเป็นศูนย์กลางแหล่งข้อมูลข่าวสารของหมู่บ้าน สถานที่รับซื้อข้าวที่ให้ราคาสูงกว่าพ่อค้าเอกชน สถานที่ขายแลกเปลี่ยน รำ ราคาต่ำ และศูนย์กลางการเคลื่อนงานพัฒนาของหมู่บ้าน เป็นต้น โดยคนที่เข้ามาใช้ประโยชน์ร่วมกันจากโรงสีข้าวไม่ได้จำกัดเฉพาะชาวบ้านโคกพัฒนา หรือสมาชิกชมรมรักษ์ธรรมชาติ แต่ยังแพร่ขยายออกสู่ภายนอกหมู่บ้าน กับบทบาทการเป็นแหล่งเรียนรู้ร่วมกันของคณะครูงานจากที่ต่างๆ

5.4 วิเคราะห์ภาคปฏิบัติการทุนทางสังคม

จากที่นำเสนอในบทที่ 5 ภาคปฏิบัติการทุนทางสังคม พบว่า การอธิบายโดยลดทอนทุนทางสังคมให้เหลือแค่ลักษณะเชิงโครงสร้างที่ประกอบด้วยทุนทางสังคมสองประเภท คือ ทุนทางสังคมประเภทการรับรู้ (Cognitive social capital) และทุนทางสังคมประเภทโครงสร้างลักษณะ (Structural social capital) ตามแนวคิดของนักวิชาการต่างประเทศโดยเฉพาะนักเศรษฐศาสตร์สำนักธนาคารโลก (Krishna and Shrader 1999, Carroll 2001) และนักวิชาการไทยที่ยอมรับว่าทุนทางสังคมเป็น “คุณค่าเดิม” ที่สังคมไทยมีมานานแล้วและมีอยู่อย่างหลากหลายมากมาย (สำนักงานกองทุนเพื่อการลงทุนทางสังคม, 2542: 4; สุจินดา สุขกำเนิด และสมพจน์ สมบูรณ์, 2542: 6; อมรา พงศาพิศุณย์ และเบญจายอดคำเนิน แอดติก, 2543: 1; สถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนา, 2543: 171) ไม่สามารถให้คำอธิบายเพิ่มเติมได้ว่า ทำไมหมู่บ้านโคกพัฒนาถึง มีกิจกรรมการเคลื่อนไหวพัฒนาอย่างต่อเนื่อง และได้รับการยอมรับว่าเป็นชุมชนเข้มแข็ง แตกต่างจากหมู่บ้านอีสาน หรือหมู่บ้านแห่งอื่นที่มีทุนทางสังคมดำรงอยู่คล้ายคลึงกัน เพียงอาจจะมีมากน้อยแตกต่างกันไปเท่านั้น

จากข้อค้นพบ พออธิบายได้ว่าส่วนหนึ่งเป็นผลจากที่หมู่บ้านโคกพัฒนามีกิจกรรมการเคลื่อนไหวพัฒนาอย่างหลากหลายและต่อเนื่อง และผลจากปฏิบัติการทางสังคมร่วมกันของชาวบ้านผ่านการ

เคลื่อนงานพัฒนาได้บ่มเพาะ สร้าง และพัฒนาแกนนำหมู่บ้านขึ้นอย่างหลากหลายทั้งแกนนำภายในและจากภายนอกหมู่บ้าน อีกส่วนหนึ่งเกิดจากบริบททางประวัติศาสตร์ชุมชนที่หล่อหลอมแนวคิดทางการเมืองแก่ชาวบ้านพร้อมกับสร้างแกนนำหมู่บ้านที่มีอุดมการณ์ทำงานพัฒนา แกนนำชาวบ้านเหล่านี้ได้สวมบทบาทตัวกระทำการเข้ามาจัดการแปลงทุนทางสังคมที่ดำรงอยู่ในหมู่บ้านลักษณะเชิงโครงสร้างทั้งสองลักษณะคือ ทุนทางสังคมประเภทการรับรู้ (cognitive social capital) และทุนทางสังคมประเภทโครงสร้างลักษณะ (structural social capital) ที่แลดูสงบนิ่ง ไร้ชีวิตชีวา ออกมาเป็นภาคปฏิบัติการ ภาคปฏิบัติการที่กล่าวถึงได้แก่กิจกรรมการเคลื่อนไหวพัฒนาของหมู่บ้านที่ดำรงอยู่ภายใต้ขบวนการเคลื่อนไหวพัฒนาเดียวกันที่ครอบคลุมทั้งด้านเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรม โดยมี “ชมรมรักษาระบบชาติ” เป็นองค์กรพัฒนาหลักที่รับผิดชอบดูแลการเคลื่อนงานพัฒนาทั้งหมดของหมู่บ้าน

ทุนทางสังคมดั้งเดิมลักษณะเชิงโครงสร้างที่เหล่าแกนนำ หรือตัวกระทำการ นำมาใช้ประโยชน์แปลงออกมาเป็นภาคปฏิบัติการ ได้แก่ ความเป็นผู้นำด้านศรัทธา ผู้นำทางปัญญาที่ชาวบ้านมอบให้ อุดมคติการทำงานเพื่อท้องถิ่นบ้านเกิด การมีฐานเครือข่ายที่แน่นแฟ้นคอยสนับสนุน และการมีเครือข่ายทางสังคมที่ขยายขอบเขตออกไปภายนอกหมู่บ้าน ภาคปฏิบัติการทุนทางสังคมนี้ตั้งอยู่บนพื้นฐานของบรรทัดฐานความไว้วางใจระหว่างกัน ความช่วยเหลือเกื้อกูลกัน และแบบแผนความสัมพันธ์อันดีที่มีต่อกันทั้งระหว่างแกนนำหรือตัวกระทำการกับชาวบ้านและแกนนำด้วยกันเอง Coleman อธิบายว่า บรรทัดฐานทางสังคมไม่ได้ปรากฏอยู่ในทุกสังคม หากปรากฏเฉพาะสังคมที่คนในชุมชนมีความใกล้ชิดสนิทสนมกัน (Coleman 1988) ในกรณีของโคกพัฒนาก็เช่นเดียวกัน ระบบสายสัมพันธ์เครือข่ายที่แน่นแฟ้นตั้งแต่อดีตถึงปัจจุบัน การเคารพนับถือศรัทธาซึ่งกันและกัน และการมีประวัติศาสตร์ชุมชนร่วมกัน ลักษณะโครงสร้างทางสังคมเหล่านี้มีส่วนช่วยกระชับความสัมพันธ์และยึดโยงชาวบ้านเข้าหากัน และบรรทัดฐานทางสังคมที่จะช่วยเอื้อต่อการแปลงทุนทางสังคมออกมาเป็นภาคปฏิบัติการนั้น เกี่ยวข้องกับจารีตปฏิบัติ คุณความดี เช่น ความซื่อสัตย์สุจริต เพราะสิ่งเหล่านี้ธำรงไว้ซึ่งพันธะสัญญาและข้อผูกมัดภายในกลุ่ม (Fukuyama 1999) ซึ่งแกนนำชาวบ้านหรือตัวกระทำการก็มีอยู่อย่างเต็มเปี่ยมผ่านการพิสูจน์ตนเองจนได้รับการยอมรับเคารพศรัทธาจากชาวบ้าน

อย่างไรก็ตาม การเข้าถึงและใช้ประโยชน์จากภาคปฏิบัติการทุนทางสังคมที่เกิดขึ้นก็ไม่ได้กระจายสู่ชาวบ้านอย่างเสมอภาค มีเพียงชาวบ้านที่เป็นเครือข่ายแกนนำหมู่บ้าน และบริวารผู้ใกล้ชิดเท่านั้นที่เข้าถึงภาคปฏิบัติการทุนทางสังคมที่เกิดขึ้น Nan Lin อธิบายว่า การที่บุคคลคนใด คนหนึ่ง จะเข้าถึงทุนทางสังคมได้นั้น ประการแรกขึ้นอยู่กับตำแหน่งแห่งที่ของปัจเจกในโครงสร้างสังคมที่มีช่วงชั้นทางสังคม เช่น คนที่อยู่ในตำแหน่งทางสังคมที่สูงก็จะได้รับประโยชน์จากทุนทางสังคมมากกว่าคนอื่น ประการต่อมาขึ้นอยู่กับตำแหน่งแห่งที่ของการผูกมัดในเครือข่าย กล่าวคือ ปัจเจกที่ใกล้ชิดกับเครือข่ายจะเข้าถึงทุนทางสังคมได้มากกว่า (Nan Lin 2001) แต่สำหรับโคกพัฒนากลับพบว่า มีลักษณะแตกต่างออก

ไปพอสมควร การเข้าถึงและใช้ประโยชน์จากทุนทางสังคมไม่ได้ขึ้นอยู่กับสถานภาพทางสังคมของบุคคล เช่น ฐานะทางเศรษฐกิจ ระดับการศึกษา หากขึ้นอยู่กับว่าคนผู้นั้นมีสายสัมพันธ์ที่ดีกับแกนนำหมู่บ้าน หรือตัวกระทำการที่ทำหน้าที่แปลงทุนทางสังคมออกมาเป็นภาคปฏิบัติการมากน้อยเพียงใด อีกทั้งแกนนำหมู่บ้านไม่ได้เป็นแค่ผู้กระทำการหากพวกเขายังเป็นผู้ครอบครองทุนทางสังคมบางประเภทไว้ด้วย เช่น สายสัมพันธ์เครือข่ายทางสังคมจากภายนอกหมู่บ้านจะส่งผ่านตัวแกนนำหมู่บ้าน และการรักษาสายสัมพันธ์อันดีต่อกันไว้ก็เป็นหน้าที่หลักของแกนนำหมู่บ้านเช่นเดียวกัน

ความสัมพันธ์ลักษณะอุปถัมภ์ระหว่างแกนนำกับชาวบ้านที่เอื้อให้ชาวบ้านเข้าถึงทุนทางสังคมได้แตกต่างกัน นักวิชาการไทยเห็นว่าเป็นทุนทางสังคมลักษณะเฉพาะของสังคมไทย (อมรา พงศาพิศณุ 2546: 7; อัมมาร สยามวาลา 2544: 5) แต่ทุนทางสังคมจากความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์ที่เกิดขึ้น ก็ได้นำมาสู่ปัญหาความขัดแย้งของชุมชนระหว่างผู้ใกล้ชิดและผู้อยู่นอกสายสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์เป็นระยะ

ภาคปฏิบัติการทุนทางสังคมที่เกิดขึ้นยังได้ผลิตใหม่ทุนทางสังคมบนรากฐานทุนทางสังคมลักษณะเชิงโครงสร้างดั้งเดิมผ่านสัจญะตัวใหม่ เช่น วาทกรรมการพึ่งตนเอง หรือเฮ็ดอยู่ เฮ็ดกินของชาวบ้าน ระบบเงินตราชุมชน โรงเรียนชาวนา โรงเรียนวัฒนธรรม ธนาคารชุมชน และบุญนางข้าว เป็นต้น ทุนทางสังคมใหม่ที่เกิดขึ้นอาจกล่าวได้ว่าเป็นโครงสร้างความสัมพันธ์ของชีวิต (structure of associational life) รูปแบบใหม่และผลิตความหมายใหม่อย่างสอดคล้องกับพลวัตการเปลี่ยนแปลงทางสังคมวัฒนธรรม โดยทุนทางสังคมใหม่ที่เกิดขึ้นบางส่วนได้อาศัยหลักการตอบแทนกัน และหลักการใช้ประโยชน์ร่วมกันเป็นพื้นฐาน (อานันท์ กาญจนพันธ์ 2544: 132-134) ทั้งหลักการช่วยเหลือตอบแทนกันระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติสิ่งแวดล้อม และมนุษย์ด้วยกันเอง ตลอดจนการใช้ประโยชน์ร่วมกันจากสัจญะตัวใหม่ เช่น โรงเรียนข้าวชุมชน ธนาคารชุมชน

บทที่ 6

สรุปผลและเสนอแนะ

6.1 สรุปผลการศึกษา

วัตถุประสงค์หลักของการวิเคราะห์ทุนทางสังคมงานวิจัยชิ้นนี้ คือ การเข้าถึงธรรมชาติทุนทางสังคมในชุมชนชนบทไทย และบทบาทของทุนทางสังคมในการพัฒนาชุมชน โดยต้องการขยายขอบเขตการวิเคราะห์ทุนทางสังคมจากลักษณะเชิงโครงสร้างสองลักษณะ คือ ทุนทางสังคมลักษณะการรับรู้ (cognitive social capital) และทุนทางสังคมลักษณะโครงสร้าง (structural social capital) ซึ่งให้ภาพชุดหนึ่งไม่เป็นพลวัต โดยมุ่งทำความเข้าใจกระบวนการแปลงทุนทางสังคมลักษณะเชิงโครงสร้างและคุณค่าดังกล่าวออกมาเป็นภาคปฏิบัติการทางสังคม พร้อมไปกับคำถามที่งานวิจัยชิ้นนี้มุ่งหาคำตอบ คือ 1) ทุนทางสังคมที่ดำรงอยู่ภายใต้ลักษณะเชิงโครงสร้างสองลักษณะที่กล่าวถึงมีอะไรบ้าง ทั้งที่เป็นทุนทางสังคมดั้งเดิม และทุนทางสังคมใหม่ที่เกิดจากภาคปฏิบัติการทางสังคมที่เกิดขึ้น 2) ตัวกระทำกร (Actor) หรือกลไกทางสังคมที่แปลงทุนทางสังคมออกมาเป็นภาคปฏิบัติการมีอะไรบ้าง และใช้ประโยชน์จากทุนทางสังคมอย่างไร 3) ภาคปฏิบัติการของทุนทางสังคมที่เกิดขึ้นแสดงออกมาในรูปลักษณะอย่างไร ทุนทางสังคมประเภทใดบ้างที่ถูกนำมาใช้ในปฏิบัติการทางสังคมของการพัฒนาชุมชน โดยใช้การวิจัยเชิงคุณภาพทำความเข้าใจปรากฏการณ์ทุนทางสังคมที่เกิดขึ้นและตอบคำถามงานวิจัยข้างต้น

งานวิจัยชิ้นนี้ได้แสดงให้เห็นว่า การอธิบายแนวคิดทุนทางสังคม โดยลดทอนทุนทางสังคมให้เหลือแค่ลักษณะเชิงโครงสร้างที่ประกอบด้วยทุนทางสังคมสองลักษณะ คือ ทุนทางสังคมลักษณะการรับรู้ (cognitive social capital) และทุนทางสังคมลักษณะโครงสร้าง (structural social capital) ไม่สามารถนำมาใช้เป็นแนวคิดหลักในการปรับประยุกต์ รื้อฟื้น พัฒนา ทุนทางสังคมในชุมชนชนบทไทยได้อย่างเต็มที่ เนื่องจากเป็นการให้ภาพอธิบายทุนทางสังคมที่มีลักษณะหยุดนิ่ง ไม่เป็นพลวัต และไม่สามารถอธิบายเชื่อมโยงทุนทางสังคมได้ว่ามีบทบาทต่องานพัฒนาได้อย่างไร

งานวิจัยชิ้นนี้พบว่า การที่จะนำทุนทางสังคมของชุมชนมาใช้ให้เกิดประโยชน์ต่องานพัฒนาได้นั้น จำเป็นต้องมีตัวกระทำกรที่ทำหน้าที่เข้าไปบริหารจัดการแปลงทุนทางสังคมลักษณะเชิงโครงสร้างดังกล่าวออกมาเป็นภาคปฏิบัติการทางสังคม ตัวกระทำกรที่กล่าวถึงได้แก่แกนนำหมู่บ้านซึ่งมีอยู่หลากหลายทั้งแกนนำภายในหมู่บ้านและจากภายนอกหมู่บ้าน โดยแกนนำเหล่านี้ตั้งสม บ่มเพาะ พัฒนา จากการเข้าร่วมเคลื่อนไหวงานพัฒนาชุมชนอย่างต่อเนื่อง รวมทั้งบริบททางประวัติศาสตร์ชุมชนที่หล่อหลอมแนวคิดอุดมการณ์ทางการเมืองและแนวคิดการทำงานพัฒนา

ทุนทางสังคมดั้งเดิมที่ถูกนำมาแปลงเป็นภาคปฏิบัติการทางสังคมเพื่อต่องานพัฒนาชุมชน อาทิ ระบบคุณค่าการเคารพนับถือผู้อาวุโส ผู้นำของหมู่บ้าน ระบบเครือญาติที่แน่นแฟ้น มโนสำนึกความเป็นพี่น้องผ่านการนับถือผีปู่ตาเดียวกัน และสายสัมพันธ์เครือข่ายทางสังคมที่ขยายขอบเขตกว้างขวาง เป็นต้น ภาคปฏิบัติการทุนทางสังคมนี้ตั้งอยู่บนพื้นฐานของบรรทัดฐานความไว้วางใจระหว่างกัน ความช่วยเหลือเกื้อกูลกัน และแบบแผนความสัมพันธ์อันดีที่มีต่อกันทั้งระหว่างแกนนำหรือตัวกระทำกรกับชาวบ้าน และแกนนำด้วยกันเอง นอกจากนี้เป็นที่น่าสังเกตว่า ทุนทางด้านเศรษฐกิจได้เข้ามามีบทบาทสนับสนุนกระบวนการแปลงทุนทางสังคมออกมาเป็นภาคปฏิบัติการเช่นกัน

อย่างไรก็ตาม การเข้าถึงและใช้ประโยชน์จากภาคปฏิบัติการทุนทางสังคมที่เกิดขึ้นก็ไม่ได้กระจายสู่ชาวบ้านอย่างเสมอภาค มีเพียงเครือญาติแกนนำ หรือตัวกระทำกร และบริวารผู้ใกล้ชิดที่มีความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์กับแกนนำเท่านั้นที่สามารถเข้าถึงและใช้ประโยชน์จากทุนทางสังคมได้อย่างเต็มที่

ภาคปฏิบัติการทุนทางสังคมที่เกิดขึ้นยังได้ผลิตใหม่ทุนทางสังคมบนรากฐานทุนทางสังคมดั้งเดิมที่ดำรงอยู่ในหมู่บ้านโดยผ่านสัญญาณตัวใหม่ เช่น วาทกรรมการพึ่งตนเอง หรือเฮ็ดอยู่ เฮ็ดกินของชาวบ้าน ระบบเงินตราชุมชน โรงเรียนชาวนา โรงเรียนวัฒนธรรม ธนาคารชุมชน บุญฉางข้าว และโรงสีข้าวชุมชน ทุนทางสังคมใหม่ที่เกิดขึ้นอาจกล่าวได้ว่าเป็นโครงสร้างความสัมพันธ์ของชีวิต (structure of associational life) รูปแบบใหม่และผลิตความหมายใหม่อย่างสอดคล้องกับพลวัตการเปลี่ยนแปลงทางสังคมวัฒนธรรม โดยทุนทางสังคมใหม่ดังกล่าวดำรงอยู่ภายใต้หลักการตอบแทนกัน การใช้ประโยชน์ร่วมกัน ทั้งหลักการช่วยเหลือตอบแทนกันระหว่างมนุษย์กับธรรมชาติสิ่งแวดล้อม และมนุษย์ด้วยกันเอง ตลอดจนหลักการใช้ประโยชน์ร่วมกันจากสัญญาณตัวใหม่ เช่น โรงสีข้าวชุมชน ธนาคารชุมชน

ข้อค้นพบที่น่าสนใจอีกประการได้แก่ องค์กรที่มีการจัดรูปองค์กรลักษณะ “ประชาสังคม” กล่าวคือ สมาชิกมีความสัมพันธ์เชิงแนวราบ หรือสัมพันธ์ภาพเชิงอำนาจค่อนข้างเท่าเทียม เสมอภาคกัน เป็นกลุ่ม องค์กรที่เกิดขึ้นเองโดยธรรมชาติจากคนที่มีความปัญหา ผลประโยชน์ร่วมกัน และสมาชิกสามารถติดต่อสัมพันธ์กันได้โดยตรง ไม่ใช่องค์กรที่จัดตั้งโดยทางราชการที่รวบรวมบุคคลที่มีสถานภาพทางสังคมแตกต่างกัน โอกาสการเข้าถึงทรัพยากรทางสังคมแตกต่างกัน ปัญหาแตกต่างกัน ผลประโยชน์แตกต่างกัน และมีการบริหารงานแนวตั้งแบบสั่งการ องค์กรลักษณะประชาสังคมข้างต้นพบว่าเอื้อต่อการแปลงทุนทางสังคมในชุมชนออกมาเป็นภาคปฏิบัติการ รวมทั้งเอื้อต่อการผลิตใหม่ทุนทางสังคมบนรากฐานทุนทางสังคมเดิม

6.2 ข้อเสนอแนะ

1. เปิดพื้นที่ทางสังคมที่ช่วยสนับสนุนต่อการรวมตัวรวมกลุ่มในลักษณะประชาสังคมให้แก่คนในชุมชน เพราะองค์กรประชาสังคมมีการจัดรูปองค์กรในลักษณะที่เอื้อต่อการแปลงทุนทางสังคมที่ดำรงอยู่ในชุมชนออกมาเป็นภาคปฏิบัติการทางสังคม

2. สนับสนุนให้กลุ่มองค์กรพัฒนาระดับชุมชนเกิดการรวมตัวลักษณะเครือข่ายพันธมิตรช่วยเหลือกัน เพราะการแปลงทุนทางสังคมออกมาเป็นภาคปฏิบัติการทางสังคม ไม่เพียงอาศัยทุนทางสังคมที่ดำรงอยู่ในหมู่บ้านเท่านั้น หากการมีสายสัมพันธ์เครือข่ายทางสังคมที่ขยายขอบเขตกว้างขวางออกไปภายนอกหมู่บ้านพบว่ามีส่วนอย่างมากต่อภาคปฏิบัติการทุนทางสังคม รวมทั้งกรณีตัวอย่างจากหมู่บ้านโคกพัฒนาการมีสายสัมพันธ์ลักษณะเชิงพันธมิตรกับกลุ่มองค์กรภายนอกที่หลากหลาย ช่วยสนับสนุนกระบวนการเรียนรู้ร่วมกันของชาวบ้าน และช่วยสร้าง บ่มเพาะ พัฒนาแกนนำหมู่บ้าน หรือตัวกระทำการอีกทางหนึ่ง

3. ควรคำนึงถึงสัญญาณใหม่ที่จะช่วยในการผลิตใหม่ทุนทางสังคม หรือโครงสร้างความสัมพันธ์ของชีวิต (structure of associational life) รูปแบบใหม่ที่ผลิตความหมายใหม่อย่างสอดคล้องกับพลวัตการเปลี่ยนแปลงทางสังคมวัฒนธรรม การสร้างสัญญาณใหม่อาจเริ่มต้นจากการส่งเสริมให้ชุมชนเกิดการรวมตัวรวมกลุ่มลักษณะประชาสังคม พร้อมกับใช้แนวคิดวัฒนธรรมชุมชน ภูมิปัญญาท้องถิ่น เป็นกลไกขับเคลื่อนกิจกรรมพัฒนา และกิจกรรมพัฒนาของกลุ่มที่เกิดขึ้นควรให้ความสำคัญกับการรื้อฟื้น ปรับปรุง ประชุกต์ทุนทางสังคม ทุนทางวัฒนธรรมที่ชุมชนมีอยู่มารับใช้อย่างสอดคล้องสภาพปัญหาและพลวัตการเปลี่ยนแปลงสังคมวัฒนธรรม

4. หากหน่วยงานที่เกี่ยวข้องมีความต้องการนำทุนทางสังคมของแต่ละชุมชนมาใช้ประโยชน์ในงานพัฒนาชุมชน ไม่ควรอย่างยิ่งให้ชาวบ้านกลุ่มใดกลุ่มหนึ่งยึดกุมประวัติศาสตร์ชุมชนเพื่อสถาปนาอำนาจแห่งตน ครอบครองทุนทางสังคมไว้เฉพาะกลุ่ม และใช้ระบบเครือข่ายเป็นแนวกีดกันไม่ให้คนกลุ่มอื่นเข้าถึงใช้ประโยชน์จากทุนทางสังคม เพราะจากข้อค้นพบ

บรรณานุกรม

- กาญจนา แก้วเทพ. (2538). เครื่องมือการทำงานแนววัฒนธรรมชุมชน. กรุงเทพฯ: สภาคทอติกแห่งประเทศไทยเพื่อการพัฒนา.
- โกมาตร จึงเสถียรทรัพย์. (2542). ปรากฏการณ์ชีวิตบอกอะไรแก่สังคมไทย. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มูลนิธิโกมลคีมทอง.
- ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และพรพิไล เลิศวิชา. (2537). วัฒนธรรมหมู่บ้านไทย. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์สร้างสรรค์.
- ฉัตรทิพย์ นาถสุภา. (2540). วัฒนธรรมไทย กับขบวนการเปลี่ยนแปลงสังคม. กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- ฉัตรทิพย์ นาถสุภา. (2543). ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทย. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
- ชัยอนันต์ สมุทวณิช. (2541). การลงทุนทางวัฒนธรรม.วารสารประชาสังคม ฉบับที่ 5 (ก.ค.-ส.ค.).
- ไชยรัตน์ เจริญสินโอสถ.(2542). วาทกรรมการพัฒนา: อำนาจ ความรู้ ความจริง เอกสิทธิ์ และความเป็นอื่น. ศูนย์วิจัยและผลิตตำรา มหาวิทยาลัยเกริก. กรุงเทพฯ. สำนักพิมพ์ วิชาษา.
- ธีระพงษ์ แก้วหาวงษ์. (2542). วารสารสาธารณสุขมูลฐาน ภาคอีสาน ปีที่ 14 ฉบับที่ 5 มิถุนายน – กรกฎาคม 2542 .
- นิธิ เอียวศรีวงศ์. (2536). ท้องที่ขุมบุญบังไฟในอีสาน: บุญบังไฟต้องรับใช้ชายโสธร ไม่ใช่ชายโสธรรับใช้บุญบังไฟ. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มติชน.
- _____. (2540). “ค่าน้ำ” เข้าชาวบ้าน เล่ม 2. ปริตตา เฉลิมเผ่า กอนันทกุล, บรรณาธิการ. กรุงเทพฯ: สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- _____. (2544). มิติทางวัฒนธรรมในยุคเศรษฐกิจพอเพียง: ความหมายและความสำคัญ.ใน ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน). มิติทางวัฒนธรรมในยุคเศรษฐกิจพอเพียง. กรุงเทพฯ.
- นันทิยา หุตานวัตร. (2541). ประสบการณ์และบทเรียนธุรกิจชุมชน: กรณี โรงสีข้าวชมรมรักษ์ ธรรมชาติ กลุ่มเกษตรกรทำนาไร่ อำเภอกุดชุม จังหวัดยโสธร. อุบลราชธานี:คณะเกษตรศาสตร์ มหาวิทยาลัยอุบลราชธานี.

- ประสิทธิ์ สวาสดิ์ญาติ. (2535). ระบบเครือญาติ และการจัดระเบียบสังคม. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
- ปรีดา เถลิงเม่า กอนันต์กกุล (บรรณาธิการ). (2540). เจ้าชาวบ้าน เล่ม 2 รวมบทความ ม.ร.ว. อคิน รพีพัฒน์. กรุงเทพฯ: สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- ปรีดา เรื่องวิชาการ. (2535). พลิกฟื้นคืนชีวิต ชีวิตและงานของพระครูสุภาจารวัฒน์. กรุงเทพฯ: คณะกรรมการศาสนาเพื่อการพัฒนา (ศพพ.).
- พระระวี สีเหลืองสวัสดิ์. (2545). การศึกษาทุนทางสังคมบนฐานสังคมไทย. วิทยานิพนธ์หลักสูตรปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาพัฒนาชนบทศึกษา บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหิดล.
- ไพบุลย์ วัฒนศิริธรรม. (2542). ผลกระทบจากวิกฤติเศรษฐกิจ 2540 สู่ความเป็นไทยของแผ่นดิน. (เอกสารอัดสำเนาไม่ได้ตีพิมพ์).
- ยุคติ มุกดาวิจิตร. (2538). การก่อตัวของกระแสวัฒนธรรมชุมชนในสังคมไทย พ.ศ. 2520-2537. วิทยานิพนธ์สังคมวิทยาและมานุษยวิทยามหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- สถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนา. (2543). ใน อากรณ จันท์สมวงศ์ (บรรณาธิการ), พลวัตชุมชนไทยในสมัยโลกาวัตน์. กรุงเทพฯ.
- สวิง บุญเจิม. (2539). ตำรามรดกอีสาน หรือมรดกอีสาน. อุบลราชธานี: สำนักพิมพ์มรดกอีสาน.
- สุจินดา สุขกำเนิด และสมพจน์ สมบูรณ์. (2542). ทุนทางสังคม: การกู่วิกฤตชุมชนอีสาน. ขอนแก่น: ศูนย์ฝึกอบรมและพัฒนาศาธารณสุขมูลฐาน.
- สุรางค์ จันทวานิช. (2536). การจัดระเบียบทางสังคมของชุมชนวัฒนธรรมข้าวในประเทศไทย. เอกสารประกอบการสัมมนาเรื่อง วัฒนธรรมข้าวในสังคมไทย หอไทยนิทัศน์ ส่วนไทยนิทัศน์ สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ.
- สุริยา สมุทคุปดี และคณะ. (2534). บุญเวสของอีสาน: การวิเคราะห์และตีความหมายทางมานุษยวิทยา. คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น.
- สุริยา สมุทคุปดี และคณะ. (2534). บุญข้าวประดับดินและบุญข้าวสาก: พิธีกรรม ข้าว และมนุษย์ในบริบททางสังคมและวัฒนธรรมอีสาน. คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น.

สำนักงานกองทุนเพื่อการลงทุนทางสังคม ธนาคารออมสิน. (2542). แนวทางการพิจารณาโครงการ กองทุนชุมชน. กรุงเทพฯ.

..... (2543). ทุนทางสังคมของสำนักงานกองทุนเพื่อสังคม ธนาคารออมสิน: กรุงเทพฯ.

สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ. (2547). การพัฒนาทุนทางสังคม: หนทางสู่ความยั่งยืนของประเทศไทย. เอกสารประกอบการสัมมนาระดับชาติ วันที่ 13 พฤษภาคม 2547 ณ โรงแรมมิราเคิลแกรนด์ คอนเวนชั่น กรุงเทพฯ.

สำนักงานคณะกรรมการการสาธารณสุขมูลฐาน (2543). การศึกษาพลังชุมชน และประชาคมสุขภาพ. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์องค์การรับส่งสินค้าและพัสดุภัณฑ์ (รสพ.).

อคิน รพีพัฒน์. (2540). ความไม่เป็นธรรมในสังคม: ที่มาของความขัดแย้งในอนาคต. ใน ปริตดา เฉลิม เผ่า กอนันต์ดฎล (บรรณาธิการ), เข้าชาวบ้าน เล่ม 2 รวมบทความแปล เกี่ยวกับสังคมไทยโบราณ ครอบครัวยุคใหม่ พิธีกรรม และการเปลี่ยนแปลง ของ ม.ร.ว. อคิน รพีพัฒน์. กรุงเทพฯ: สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

..... (2540). การท่องเกี่ยวกับวัฒนธรรม: ประเพณีบุญบั้งไฟในภาคอีสาน. ใน ปริตดา เฉลิมเผ่า กอนันต์ดฎล (บรรณาธิการ), เข้าชาวบ้าน เล่ม 2 รวมบทความแปล เกี่ยวกับสังคมไทยโบราณ ครอบครัวยุคใหม่ พิธีกรรม และการเปลี่ยนแปลง ของ ม.ร.ว. อคิน รพีพัฒน์. กรุงเทพฯ: สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

อมรา พงศาพิชญ์ และเบญจมา ขอดคำเนิน แอดดิก. (2543). การตรวจสอบทางสังคมประเทศไทย: ทุนทางสังคมและวิกฤติ (Thailand social monitor : social capital and the crisis). ธนาคารโลก, องค์การยูนิเซฟ, วิทยาลัยประชากรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย และสถาบันวิจัยประชากรและสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล.

อมรา พงศาพิชญ์. (2546). มุมมองเรื่อง “ทุนทางสังคม” “ทุนวัฒนธรรม” และ “ทุนมนุษย์”. จดหมายข่าว สมาคมวิจัยเชิงคุณภาพแห่งประเทศไทย ปีที่ 15-16 ฉบับพิเศษ 2545-2546. สมาคมวิจัยเชิงคุณภาพแห่งประเทศไทย

..... มุมมองเรื่อง “ทุนทางสังคม” “ทุนวัฒนธรรม” และ “ทุนมนุษย์” ในบริบทของวิกฤตเศรษฐกิจและผลกระทบทางสังคม. (เอกสารอัดสำเนาไม่ได้ตีพิมพ์).

- อนันท์ กาญจนพันธ์. (2541). การระดมทุนเพื่อสังคม. กรุงเทพฯ: สถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนา.
- _____. (2544). มิติชุมชน: วิถีคิดท้องถิ่นว่าด้วยสิทธิ อำนาจ และการจัดการทรัพยากร. กรุงเทพฯ: สำนักงานสนับสนุนการวิจัยแห่งชาติ.
- _____. (2544). หมู่บ้านในสังคมไทย : ข้อโต้แย้งทางความคิด. ใน สันติสุข โสภณศิริ (บรรณาธิการ), ประชาสังคมและวัฒนธรรมชุมชน. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มูลนิธิเด็ก.
- เอกวิทย์ ณ ถลาง. (2541). ภูมิปัญญาท้องถิ่น: วิถีชีวิตและกระบวนการเรียนรู้-แก้ปัญหาของชาวบ้าน ไทย. นนทบุรี: มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมมาธิราช.
- เอก นาคะบุตร. (2545). ทุนทางสังคมและประชาสังคมในเมืองไทย. กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุน เพื่อสังคม ธนาคารออมสิน, โรงพิมพ์ บริษัท 21 เซ็นจูรี จำกัด.
- เอี่ยม ทองดี. (2538). ข่าว: วัฒนธรรมและการเปลี่ยนแปลง. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มติชน.
- อัมมาร สยามวาลา. (2544). ทุนทางสังคมกับความยากจน. เอกสารประกอบการสัมมนาวิชาการประจำปี 2544 เรื่อง ยุทธศาสตร์การขจัดปัญหาความยากจน ณ โรงแรมแอมบาสซาเดอร์ซิตี จอมเทียน ชลบุรี.
- Bourdieu P. (1998). Social space and symbolic power. In Sociological Theory (Vol. 7 No. 1). Great Britain: Bocardo Press.
- Coleman, J.S. (1988). Social Capital in the creation of Human Capital. American Journal of Sociology, 94 (Supplement): 95 – 120.
- Fukuyama , F. (2002). Social Capital and Civil Society. [Online] Available: <http://www.imf.org/external/pubs/ft/seminar/1999/reforms/fukuyama.htm>. [11/06/2002]
- Harding, O. and White, L. (2002). Social Capital. [Online] Available: <http://www.Lho.org.uk/meth/socap.htm>. [8/07/2002]
- Hawe , P., Shiell , A. (2000). Social capital and health promotion: a review. Social Science & Medicin, 51 (6) : 871- 885.
- Krishna , A., and Shrader, E. (1999). Scial Capital Assessment Tool. Prepared for the Conference on Social Capital and Poverty Reduction The World Bank Washington, D.C. June 22-24, 1999.

- Lin, Nan. (2001). Social Capital A Theory of Social Structure and Action. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lomas, J. (1998). Social Capital and Health: Implications for Public Health and Epidemiology. Social Science & Medicin, 47 (9): 1181- 1188.
- Portes, A. (1998). Social capital: its origins and applications in modern sociology. Annual Review of Sociology, 24: 1 - 24.
- Putnam, D.R. (1994). Making democracy work: Civic tradition in modern Italy. (Fifth printing). New Jersey: Princeton University Press
- Putnam, D.R. (2000). Bowling alone: the collapse and revival of American community. New York: Touchstone.
- Spring, M. (2002). The Contribution of Human and Social Capital. [Online] Available: [http:// www.sis.pitt.edu/spring/courses/ds_soc_cap.htm/](http://www.sis.pitt.edu/spring/courses/ds_soc_cap.htm/). [11/06/2002]
- Thomas F. Carroll. (2001). Social Capital, Local Capacity Building, and Poverty Reduction. Social Development Paper NO. 3, Office of Environment and Social Development Asian Development Bank May 2001.
- Woolcock M. & Narayan D. (1999). Social Capital: Implications for Development Theory, Research, and Policy. [Online]. Available://www.worldbank.org/social_development/poverty/scapital/whatsc.htm. [20/06/2003]
- World Bank. (2002). Social Capital for Development. [Online] Available: [http:// www. Worldbank.org/poverty/scapital/scwnyre/1.htm](http://www.Worldbank.org/poverty/scapital/scwnyre/1.htm). [25/09/2002]